

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

№1 (43), 2013 ж.

Алматы, 2013

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№1 (43), 2013 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:
филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазизұлы**

Бас ред. орынбасары:
пед.ғыл.д., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:
филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов**,
филол.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:
пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева**,
пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова**,
филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев**,
филол.ғ.д., проф. **Б.Қасым**,
пед.ғ.д., проф. **Г.А. Қажығалиева**,
пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева**,
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
филол.ғ.д., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева**
(Эстония),
пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:
филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2013

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 13.05.2013 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 16,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 122

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

Казахский национальный педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Мазмұны
Содержание

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Атабаева М.С. С.Жүнісовтің «Ақан Сері» романындағы этномәдени бірліктер семантикасы.....	3
Кажигалиева Г.А., Жарбаева М. Об эмоциональном потенциале художественной антонимии.....	6
Исмаилова Г.К. Заимствования и семантическая деривация в терминологической системе неродственных языков.....	10
Мырзаханов Т.А. Специфика английских метафоричных экономических терминов и способы их перевода на русский язык.....	13
Сихимова А.М. Қазақ, орыс және ағылшын мақал-мәтелдерін құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты аудару мәселесі.....	17
Құдайбергенова А.К. «Көз» концептісінің берілу жолдары.....	19
Садирова К.К. Қазіргі қазақ тілі сөздіктерінде медицина терминдерінің берілуі.....	23
Уюкбаева М.И. Крылатая поэзия Л.Шашковой.....	27
Ли Ин. Заимствованная лексика в современном русском языке	29
Танаева Д. Парсы мақал-мәтелдерін үйрету арқылы лингвомәдени күзиреттілікті қалыптастыру.....	32
Болат П. Этнолингвистиканың қайнар көздері.....	35
Шералиева К.С. Қазақ тілінің сөзжасамы туралы жалпы түсінік	38
Несипбекова М.К. Актер тілінің әлеуметтік-прагматикалық мәселесі.....	41
Белдібаева М.Т. Парсы тілінің үнді еуропалық тілдер арасындағы алатын орны.....	45
Өтеген Н.О. Әңгімелесу: психолінгвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, әдебиеттегі сипаттамасы.....	47
Сафарғалиева А.Ы. Научный текст как объект методики.....	50
Каржы Дурмуш. Yabancılarla görsel ve işitsel materyallerle türkçe öğretimi.....	54
Мирзоева Л.Ю. Оценочность и языковая картина мира в современной лингвистике: синхронное и диахроническое.....	58
Kossanova A.A. Project works at the english classes.....	63

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдигазизұлы Б. Гражданский пафос произведений Шакарима	66
Базылова Б.К. «Энкомсион» как своеобразная художественная форма повествования.....	68
Бұзаубағарова Қ.С. Қазақ эпосы дәстүрлі мәтін ретінде.....	73
Қансейтова Г. М.Дулатовтың прозалық туындысы «Бақытсыз Жамал» романындағы әдет-ғұрыптар.....	76
Ибраева А.Д. Ә.Бөкейханов және әдеби сын жанрларының дамуы.....	79
Адаева Е.С. «Батыр Баян» поэмасындағы бейнелеу құралдарының орыс тіліне аударылу ерекшеліктері.....	82
Абиыр А.А. Жастар поэзиясындағы Исламдық сарын.....	87
Сағындықов Е. Национальная специфика образов-персонажей в романе Д.Накипова «Круг пепла».....	91
Ажибекова З. Бабыр – Науаи дәстүріндегі ақын.....	93
Худайбергенова С.С. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының хайуанаттар жайлы ертегілеріндегі негізгі кейіпкерлер бейнесін салыстыра талдау.....	96

Серия «Филологические науки»
№1 (43), 2013 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.филол.н., проф. **Б.Абдигазинулы**

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. **Т.С. Тебегенов**,
д.филол.н., проф. **С.Ж. Абишева**

Члены редколлегии:
д.п.н. **С.Б. Бегалиева**,
д.п.н. **Р.А. Шаханова**,
д.филол.н., проф. **К.И. Мирзоев**,
д.филол.н., проф. **Б.Касым**,
д.п.н., проф. **Г.А. Кажигалиева**,
д.п.н., проф. **Ж.К. Балтабаева**,
проф. **Барри Пол Шерр** (США),
к.филол.н., доцент **Е.В. Казарцев** (Россия),
д.филол.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
д.филол.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
д.п.н. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Турция),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Турция),
доктор PhD, проф. **И.З. Белобровцева**
(Эстония),
д.п.н. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. **А.Д. Ибраева**

© Казахский национальный
педагогический университет им. Абая, 2013

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 13.05.2013.
Формат 60x84 1/8. Объем 16,5 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 122

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Тюлепбергенова Е.Ж. О развитии научных знаний в Древнем Риме..... 98

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

- Оразахынова Н., Кенжебаева Г.М.** Жоғары оқу орындарында практикалық қазақ тілі курсы «сатылай кешенді талдау» технологиясымен оқытудың теориялық негізі..... 103
- Балгазина Б.С.** Компьютерные технологии: новые организационные формы учебной работы..... 106
- Кондубаева М.Р., Онгарбаева А.Т.** Лексико-тематический минимум обучения русскому языку студентов-экономистов (уровень В-2)..... 108
- Кадырова Г.Р., Маймакова А.Д.** О патриотическом воспитании в условиях образовательного процесса высшей школы..... 111
- Нукеева Л.У., Талдыбаева А.К.** Портфолио и шкала оценивания по общеевропейскому стандарту обучения..... 115
- Джумагульбаева Р.П., Худайбердина Д.А.** Мотивационная обеспеченность и многообразие используемых стимулов на уроке английского языка..... 118
- Бияров Б.Н.** Топоним этимологиясы бойынша этюдтер..... 120

ЖУРНАЛИСТИКА

- Ергебеков М.** Заманауи қазақ киносы тарихын оқыту үрдісіндегі өзекті мәселе: «Қазақ жаңа толқыны»..... 125
- Бугенова Л.А., Тынышпаева М.** Функционирование государственного языка в сфере рекламной деятельности РК..... 129

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.

На основании приказа №1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

С.ЖҮНІСОВТІҢ «АҚАН СЕРІ» РОМАНЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР
СЕМАНТИКАСЫ

М.С. Атабаева – проф., филол.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік бағыт тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, ондағы шындық әлемін көріп-танудағы ұлттық ерекшелік мәселесіне айрықша мән береді, сонымен қатар басты назар адамның тілге әсері, тілдегі әлем бейнесі және осы әлем бейнесін жасаудағы жеке ұлттық факторларға аударылады. Өйткені тіл – халықтың ұлттық бейнесі, этнос болмысын танытудың аса маңызды құралы. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, «Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашапай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады» [1, 11]. Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін – «тіл әлемін» этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десе артық айтқандық емес, «бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың өмірге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып-білудің өлшемі де – сол тіл» деп есептейді. Сөйтіп, «тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [1, 11].

Тілдің бұл қасиеті халықтың мәдени өмірін, салт-дәстүрін, тіршілік көзін, ұлттық дүниетанымы мен мінез-құлқы т.б. белгілері туралы ақпарат жинақтаған тілдік таңба-деректер арқылы көрініс табады. Сол себепті қазіргі тіл ғылымы этномәдени бірліктерді жеке дара күйінде зерттеуден гөрі оларды өзара байланысты этномәдени ақпарат көзі ретінде зерделеуге ден қоюда, өйткені қарым-қатынас субъектісі – белгілі мәдениет өкілі, тұтынушысы. Осыған орай, белгілі ұлттың дүниетаным көрінісі – мәдениетін оның тілі арқылы танып-білу тіл ғылымының басты мәселесі болып табылады. Бұл, әсіресе, қазіргі мәдениеттер арасындағы сабақтастық кезеңінде өзекті мәселе саналады. Қазақстандық этнолингвистика, мәдениеттану ғылымдары өз зерттеулерін тіл әлеміндегі байлықты түгел қамту мақсатында «Адам», «Қоғам», «Табиғат» үштігі көлемінде жан-жақты жүргізіп келеді. Тіл арқылы қалыптасқан мәдениетті таразылау бағытындағы қыруар еңбек, ізденістер тек тіл білімі емес ел мен елдің мәдени-экономикалық байланыста-рында да маңызды мәселе болып табылады.

Адамның әлем шындығы туралы пайым-түсінігі ортақ концептілерге негізделеді. Адамзатқа ортақ ұғымдар мен зат-құбылыстар өрнегі әр халықта әр түрлі болады. Бұл адам санасының әмбебаптығымен қатар, олардың белгілі этникалық ерекшелігін танытады. Әр мәдениет әлемінің өзіндік моделі бар, әр мәдениет өкілі – өзінше қайталанбайтын индивид, алайда ол дайын өмірге енеді де, өзінің әлеуметтік орта-сына, заманына, мәдениетіне тән болады. Әлемнің тілдік бейнесі – адамның өмірден көріп-біліп, көңілге түю қабілеті нәтижесінде қордаланған білім жүйесінің тілдік таңбалардағы көрінісі десек, сол жүйені этномәдени мән-мазмұнды ақпаратпен әрлендіретін – этномәдени семантикалы бірліктер парадигмасы.

Тіл – ұлттың айнасы, олай болса, ұлттың ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан мәдени мазмұнды бірліктерінің өз заманында көмескіленіп қалған кей қабаттарының көрінер тұсы, тіл иесіне айшықты өрнегін танытар тұсы – көркем шығарма. «Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма – өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм. Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та – бәрі қатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылық, экономика салаларының қалпы, даму жолдары көрсетіледі» [2, 34], демек тарихи-көркем шығармаларда қолданылатын этномәдени бірліктер – осы «жанды организмнің» бір тетігі, онсыз «жанды организм» туралы түсінік тұтас, ақпарат толық болмайды.

С.Жүнісовтің «Ақан сері» романы – қазақ музыка өнерінің Алтын ғасыры өкілдерінің бірегейі Ақан сері өмір сүрген қат-қабат тарихи-әлеуметтік жағдайлар төңірегінде өрбіген қазақ тұрмыс-тіршілігін қамтитын тарихи шығарма. Сол себепті шығармада «өз заманында» тіл иесі үшін мағынасы көмескіленіп, қолданыстан тыс қалған этномәдени мазмұнды бірліктер мол ұшырасады. Әрі мұндай бірліктер әлем шындығы жайындағы адамзатқа ортақ концептілер төңірегіне топтасады, халықтың заттық және рухани мәдениетінен сан салалы дүниетанымдық мәлімет береді. Шығарманың өн бойынан салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты этномәдени ақпаратты: *атастыру, қыз айттыру, қаның мал, құда, құда түсу, құдалық, жасау, өлтірі, күйеу, ұрын келу, қыз ұзату тойы, шаңырақ, енші, шілдеханә, сауға, сауға байлау, ат жәбу, алтыбақан, тұлдау, тұлданған ат* т.б. тәрізді қазақы тұрмыс-тіршілікті әр қырынан бейнелейтін бірліктермен қатар, ұлттық белгі көрінісі «сыбаға», «мүше» оның түрлерін таңбалайтын атаулар мен ат тергеуге қатысты эвфемизмдер де қолданыс табатыны көрінеді.

Шығарма оқиғасы қазақ халқының ежелгі дәстүрі аңшылық көріністерінен басталады, бірақ Ақан заманындағы аңшылық дәстүрінің сипаты, мақсаты өзгерген. Сал-серілер үшін аңшылық – өнер, ит

жүгіртіп, құс салу өнері. Сондықтан Ақан сері аңшылыққа қатысты ұмыт болған небір көне сөздердің мағынасын ашып айналасындағы жастардың санасына сіңіріп отырады.

Жылқылы байлар Қарауыл елін қан қақсатып, Біршек атанған бөріге «бір жетсе, Құлагер мен Басарала жетер» деген үмітпен Ақан серіге қолқа салған, сөйтіп, жүйрік дөнені мен тегеуріні темірдей арланы Басараланың өнерін көрсету сәті түседі. Шығарма оқиғасының басталуы аңшылық өнер болса, келесі жағдаят «сүйінші сұраушылармен» кездесу арқылы өрбиді. Мұнда кездесетін: *олжа, сауға, сауға байлау, шілдеhana* – салт-дәстүрге байланысты этномәдени мазмұнды атаулар. *Олжа-пайда*, табыс мағынасын білдіреді. *Байқаймын олжалы көрінесіздер, сауға (1, кіт., 81. Олжа* сөзінен *олжалы болды, олжаға байлады, олжаға беліесінен батты, олжа қылды, олжаны ортаға салды, олжа түсірді* тәрізді тұрақ-ты тіркестер тарайды. Тұрақты тіркестердің мағынасына және *олжаның* қазіргі қолданысына қарағанда, *олжа* тікелей табыс, еңбекпен тапқан күн көріс көзі емес. «Сауға» – соғыстан түскен олжадан не ауланған аңнан берілетін сый мағынасында жұмсалған. «Соғыстан түскен олжа» мағынасында Қадырғали Жалайырдың «Жами’ат-тауарих» еңбегінде кездеседі. Әдетте батыр, сал-серілер, аңшылар олжаларын сыйлы, қадірлі, кісілерге байлайды, ерекше қуанышты жағдайларға байланысты да ырым етіп, тілек тілеп те сауға сұрау жоралғысы жасалады. *Сауғаңыз арлан бола ма? Маған байламай-ақ қойыңыз, ана жаңа дүниеге келген нәрестеге байлаңыз. Ол да жігіттің сырттаны болар ма екен. Тастанның өзі болса, байламақ түгіл, бір қылышың да сипатпас ем, сәби зой. Байладым...* «Ишанлла, менің ұлым да жігіттің сырттаны, нағыз қасқыр болар деп ырымдаған Тастан келген қонақтарды аттан өзі түсіріп алған (1-кіт., 81-83). «Батырдан – сауға, мергеннен – сыралғы» мәтелі содан қалған. Сонымен қатар, *олжа* – жоқ-жітік адамдарға жасалатын материалдық көмек көзіне де айналған.

Шілдеhana – өмірге сәби, ұрпақ келуіне байланысты жасалатын ұлы той *Бүгін шілдеhanaда* *боласыз-дар зой. Тастан аңшы, әниі жолаушыларды шілдеhana өтетін кең сарайдай бөлмеге кіргізген* (1-32). Қазақтың ежелгі дәстүрінде *шілдеhanaға* шақырусыз-ақ бара беретін болған. Оны аймақтарда *шілделік, шілдекузет* деп те атайды. *Шілдеhanаның* басты қызметі өмірге келген сәбиді қуанышпен, аста-төк молшылықпен қарсы алып, жақсы тілек тілеу, ойын-сауық жасап, ән-күймен сәбидің айналасында болуы мүмкін жаманшылық атаулыны сейілту, жағымсыз энергияны жолатпай аластау.

Қалың мал – этномәдени бірлігі романда *қалың* түрінде де қолданылады. *Әлден уақытта оның есіне Ақтоқтыға келген қалың мал түсті. Дәмелі шын шошыды. Тап кетерде келген қалың малмен бірге жаясына маса тайып жығылғандай былқылдаған арда емген семіз тай өлтіріге келген.Өлтірі, әдетте, қалың малдан кейін келеді. Кейде бір шалағайлықтан не күйеу жағаның тағатсыз асығыстығынан болмаса, өлтіріні қалыңға қоспайды* (1-58). *Қалың мал* М.Қашқари сөздігінде *қалың* тұлғасында мақал-да жырда ұшырасады. *Қалың берсе қыз алыр керек болса қыз алыр* –Қалың берсе қыз алар, керек болса, қымбат алар [3, 3: 497-498]. Бұл мағынасына қарағанда, «қалыңдық үшін берілетін төлем» мәні көрінеді. Л.Будагов *қалың, қалың мал* этнографизмінің татар, қырғыз, алтай тілдерінде «приданое или выкуп за невесту» және алтай тілінде «стоимость, цена товара, выкуп» мағыналарымен қатар, шағатай тілінде «деньги, посылаемые во время женитьбы за сватовство» мәндерінде қолданылатынын көрсетеді. Е.Жанпейісов *қалың мал* этнографизміне қатысты этимологияларға шолу жасай келе, түркі тілдерінде *қалың* ~ *калын* монғол тіліндегі *каль/калан/гааль* сөздерімен семантикасы жағынан төркіндес санайды [4: 99-101]. Бұлардың негізінде «төлем, салық» мағыналары жатыр, алайда қазақ дәстүрінде *қалың малдың «сатып алу»* мағынасынан гөрі оның қыз жасауына, киім-кешегіне т.б. той жабдығына берлетін қаражат мәні басым. Жас отбасының материалдық қиыншылыққа ұрынбай, түтінін түзу шығаруына септігін тигізуімен жағымды коннотацияға ие болады.

Қалың мал этнографизмімен қатар аталатын *өлтірі* этномәдени бірлігінің де мәні зор. *Өлтірі* өлген аруақтарға арнап сойылатын мал. Ата-баба аруағының алдында ата дәстүрді жалғастыру, аруақтарға деген құрмет, құдалықтың баянды болуына деген сенім мағыналарын білдіреді. Халық дәстүрінде «Өлі риза болмай, тірі байымайды» ұғымы бар.

Халық тұрмысында той-думанмен өмірдің де қысы-жазы, көктемі мен күзі қатар жүреді, соның көрінісі – *тұлдау*. *Тұлдау* – ер азаматтың қазасына байланысты жасалатын ырым. Жасы жетіп ақ өліммен қайтыс болған ақсақалдардың тек мінген аты тұлданады, ал орта жастағы азаматтың қару-жарағы, ер-тұрманы, мінген аты, асыл жары үгел тұлданады [5: 191-192]. Оны Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романындағы Қанағаттың қазасы үстіндегі жағдаят сипаттайды. Бұл эпизодта иесі қаза болған соң, оның аты құйрық-жалы күзеліп, бәйбішесі дауыс айтып, иесінің асында сойылатын малдың алды болатыны жарияланады. Бұл – *тұлдау, тұлданған ат* этномәдени таңбасының этносемантикасы. Мағынадан қайтыс болған азаматқа деген қадір-құрмет байқалады, жылына дейін ел-жұрты аза тұтады, елге келген бөгде адамдар, жолаушылар осы тұлдау белгісіне қарап, тиісті жоралғыларды жасайды. Ал «Ақан сері» романындағы жағдаят басқа, халық салтына қатысы жоқ. Мұнда барымташылардың қара ниет, жауызды-ғы тұлданған ат иесі жұбайының психикасының

бұзылуына алып келеді *Қарағым-ау, мынасы несі, қайда-ғы жаман ырымды бастан!.. Мына Бәтжанға не болған ... қазақ баласының өзінің мініс атының мынадай сиқын алып, күзегенін көрсем көзім шықсын! Сұмдық-ай, мынау тұлданған ат қой. Жаным-ау, Бәтжан қайда, аман ба өзі, қарағым! Тұлданған аттың жайын білмесе де, қарттың жүзінен бір жаман атты сезген Әлима да ащы даусы шығып, үйге бір кіріп, бір шығып: – Бәтжан, Бәтжан! – деп жанұшырды (2-кіт., 43).*

Шығарма оқиғасының шиеленісуіне негіз болған – Сағынай **асы**. **Ас** – өлім-жітім, қазаға байланысты кәденің ең соңғысы, **жылы** тұлғасында да ұшырасады. Астың басты мақсаты қайтыс болған адамға деген соңғы құрмет, құран бағыштап, артында қалған бала-шаға, туған-туыстарына риза болуын тілеу. Көп жасаған, елге қадірлі, сыйлы, өсіп-өнген адамның **асын** той деп есептейді, сондықтан оған әнші, күйші т.б. өнерпаздар, палуандар шақырылады, ат шаптырып, бәйге береді. **Ас** түркі халықтарында «тамақ, қайтыс болған адамға арнап берілетін ас, жиын» мағыналарында жұмсалады, қазақтар оның соңғысын **ас беру**, **асқа шақыру** тұлғаларында қолданады. *Сағынай асына жиналған Арқаның өңкей атақты әнші, ақындары осында. Сол күні асқа келген адамдардың аузында осы өлең жүрді. Асқа келген жұрттың аузына Ақан мен оның Құлагері қатар ілікті. Ас басталғалы Ерейменнің бауыры маужырап, желсіз тымық күндер жиналған азашылардың көңілін өсіріп, той-думанға дала табиғаты бар нұрын төгіп тұрғандай (1-кіт.: 297-306).*

Адамның ақыл-ой деңгейі қаншалық биіктерге көтерілгеніне қарамастан, өзгере бермейтін құндылықтар болатыны белгілі, олардың қатарына салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа қатысты ырым-жоралғылар жатады. Бұлардың азды-көпті формасы түрленіп, жаңғыруы, жетілуі мүмкін, бірақ мұндағы этномәдени мазмұн тұрақты, өйткені ол этностың өзіндік ерекшелігі, бет-бейнесі. Салт-дәстүрдің мәдени семантикасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін – тіл, оның кумулятивтік қызметі. Этномәдени семантика төңірегіндегі түйіндер қазақ этносының табиғи танымын, табиғат пен әлеуметтік орта арасындағы үйлесімді өмір сүру салтының қалыбын, өрнегін байқатады. Мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін қамтитын күрделі ұғым болса [1, 13], оны танытудың басты құралы тілдің, оның қызметі салаларының маңызы да тереңдей түседі. Тілдің кумулятивтік қызметінің нақты көрінісі халық-тың ежелгі әдет-ғұрып, салт-дәстүрге қатысты атауларындағы этнос дүниетанымынан мол, қатпар-қатпар ақпарат қазіргі лингвистикалық зерттеулердің кең арнасын құрайды.

Көркем шығарма авторы халық тілінің осы бай мұрасынан шығарма тақырыбына сай қажеттісін ала отырып, өмір шындығын бейнелеу арқылы өзіндік қолтаңбасын қалыптастырады, халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып ережелерімен таныстығын айқындайды. Қазіргі күні кейбіреулері қолданыс аясынан тыс қалған этномәдени бірліктердің мазмұнында халық өмір сүрген дәуір шындығы, халықтың тарихи өткелдерінің ізі жатыр, солардың бәрін жүйелі түрде жинақтау ұлттық қасиет, ерекше-ліктерін танымдық тұрғыда тұжырымдауға негіздейді, ұлттық дүниетаным сабақтарын құрайды.

1. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998 – 304 б.
2. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев М. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974 – 191 б.
3. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы: Хант, 1997 – 600 б.
4. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: Наук, 1989 – 288 с.
5. Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1994 – 222 б.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты этнокультурной семантики казахского языка на материале романа С.Жүнісова «Ақан сері».

Summary

This article discusses some aspects of ethno-semantics based on the novel S.Zhynisova «Aқан seri».

ОБ ЭМОЦИОНАЛЬНОМ ПОТЕНЦИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АНТОНИМИИ

Г.ж.А. Кажигалиева – к.ф.н., и.о. доцента КазГосЖенПУ,

М.Жарбаева – магистрант КазГосЖенПУ

Поэтический мир многообразен и сложен. Это мир контрастов, противоречивых чувств, неожиданных метафор и сравнений.

Наиболее яркими эмоциональными художественными фигурами, на наш взгляд, являются те, что выражают эмоциональное противопоставление.

Антонимы, используемые в поэтическом контексте как яркое выразительное средство, позволяют не только передать контрастное мировосприятие поэтов, но и глубину их переживаний, «половодье чувств»:

Как белый камень в глубине колодца,
Лежит во мне одно воспоминанье.
Я не могу и не хочу бороться:
Оно – *веселье* и оно – *страданье* (А.Ахматова).
*Какая жизнь отличовала,
Отгоревала, отошла!* (Н.Рубцов)
Когда душе моей
Земная веет святость,
И полная река
Несет небесный свет, –
Мне *грустно* оттого,
Что *знаю эту радость*
Лишь *только я один*:
Друзей со мною нет... (Н.Рубцов)
Я в стужу пламенел и холодел в огне.
Я много повидал
И ошибался много.
Превратная судьба не потакала мне –
Пройдя тернистый путь, я вышел на дорогу (М.Макараев).
Какой бы ни была *изменчивой* судьба,
Поэзия меня на миг не покидала.
«*Несчастный!* – скажешь ты.
– Она сильнее тебя!»
«*Счастливый!* – я скажу.
– Она не *предавала!*» (М. Макараев)
И царствует в душе какой-то *холод* тайный,
Когда *огонь* кипит в крови (М.Лермонтов).

Антонимические пары: *грусть* – *радость*, *смех* – *плач*, *счастье* – *горе* и др. выступают в большинстве лирических произведениях в качестве ключевых. Как в казахской, так и в русской поэзии эмотивы [1], называющие эмоции и чувства, являют собой эксплицитный эмоциональный базис художественных произведений. Однако в создании эмоциональной тональности стихотворения не менее важна роль имплицитных эмотивных художественных средств, к которым можно отнести оксюмороны и антитезы.

Антитеза – фигура контраста, приём противопоставления понятий, явлений, образов и т.д. Лексиче-ской основой антитезы являются антонимы, которые характеризуют разные объекты при их контрастном противопоставлении. Антитетический образ (или понятие) позволяет оттенить другой образ, который находится в центре внимания.

Антитеза как стилистический прием широко распространена в народном поэтическом творчестве, например, в пословицах:

- Мягко стелет, да жестко спать.
- Шум – толпа, тишина – одиночество.
- Лучше горькая правда, чем сладкая ложь.
- Мир строит, а война разрушает.
- Не бойся врага умного, бойся друга глупого.

Фольклорная экспрессивность и эмоциональность антитезы наблюдается в творчестве многих русских поэтов:

Полюбил богатый – бедную,
Полюбил ученый – глупую,

Полюбил румяный – бледную,
Полюбил хороший – вредную;
Золотой – полушку медную... (М.Цветаева).
Ты богат, я очень беден;
Ты прозаик, я поэт;
Ты румян, как маков цвет,
Я, как смерть, и тощ и бледен (А.Пушкин).

По нашему мнению, поэтическое противопоставление передает настроение, создает его, например:

Пусть не помнят *юные*
О согбенной *старости*.
Пусть не помнят *старые*
О блаженной *юности* (М. Цветаева).
Вот так поэзия, она
Звенит – ее не остановишь!
А замолчит – напрасно стонешь!
Она незрима и вольна.
Прославит нас или унизит,
Но все равно возьмет свое!
И не она от нас зависит,
А мы зависим от нее. (Н.Рубцов).
И сердце то уже не отзовется
На голос мой, *ликуя и скорбя*.
Все кончено... И песнь моя несется
В пустую ночь, где больше нет тебя (А.Ахматова).
Мне *грустно* потому, что *весело* тебе (М.Лермонтов)

Резко оттеняя контрастные черты сопоставляемых явлений, антитеза отличается эмоциональной убедительностью и яркостью:

То сердце не научится *любить*,
Которое устало *ненавидеть* (Н.Некрасов).
Город *пышный*, город *бедный*
Дух *неволи*, *стройный* вид...» (А.С. Пушкин).
Я – *царь*, я – *раб*, я – *червь*, я – *Бог* (Р.Державин)
Взяли *сахар* и взяли *клевер*,
Взяли *Запад* и взяли *Север*,
Взяли *улей* и взяли *стог*,
Взяли *Юг* у нас и *Восток* (М.Цветаева).
Радость ползет улиткой, у горя беженный бег (В.Маяковский)

Как правило, антитеза отражает тоску, грусть поэта. Эмоциональное и идейно-тематическое противопоставление создает минорное настроение, например:

Без остановки мчатся журавли!
В лучах весны – зови иль не зови! –
Они кричат все радостней, все ближе...
Вот снова игры юности, любви
Я вижу здесь ... но прежних не увижу.
И обступают бурную реку
Все те ж цветы ... но девушки другие (Н.Рубцов).
Окошко. Стол. Половики.
В окошке – вид реки...
Черны мои черновики.
Чисты чистовики. (Н.Рубцов).
Я улыбаться перестала,
Морозный ветер губы студит,
Одной надеждой *меньше* стало,
Одною песней *больше* будет.

Эмоциональный характер антитезы может быть усилен за счет несобственно вопросительных предло-жений: риторических вопросов, риторических отрицаний, риторических восклицаний, как, например, в стихотворении Мукагали Макаева «Автограф»:

Кто я?
Огонь, охвативший полмира,

Иль уголек?
Рифмоплет иль поэт?
Нет здесь коварного хана Джангира,
И потому Махамбета здесь нет.
Разве ты понял, с каким мужиком
Сел ты сегодня
Беседовать, пить!
Я, к сожалению, не стал Спартаком,
А ты разве пробовал Цезарем быть?
Тайны мои,
Песни мои
Знают народы огромной Земли.
К векам обращаюсь,
Но нет мне ответа,
Нет здесь Магжана, нет Махамбета,
Есть их наследник по крови, по праву –
Я – Макатаев Мукагали!

Иногда использование антонимических фигур речи (оксюморонов, антитез) в художественной речи позволяет полнее отразить неоднозначность, сложность чувств, эмоций, переживаемых автором, то, что совершенно полярные чувства можно испытывать одновременно, а также противоречивость самих явлений действительности, например:

О ты, шальное исчадие *ночи белой!*
Ты *черную* насылаешь *метель* на Русь,
И вопли твои вонзаются в нас, как стрелы (М.Цветаева).
Люблю я *пышиное* природы *увяданье* (А.Пушкин).
... Смотри, ей *весело грустить*,
Такой *нарядно обнаженной*. (А.Ахматова)
Кого позвать мне?
С кем мне поделиться
Той *грустной радостью*,
Что я остался жив? (С.Есенин)
Все очнется в памяти невольню.
Отзовется в сердце и в крови.
Станет как-то *радостно и больно*.
Будто кто-то шепчет о любви. (Н.Рубцов).
За нами шум и пыльные хвосты –
Все улеглось! Одно осталось ясно –
Что мир устроен *грозно и прекрасно* (Н.Рубцов).
Звени, звени, золотая Русь,
Волнуйся, неумный ветер!
Блажен, – кто *радостью* отметил
Твою пастушескую *грусть*. (С.Есенин)
Ах, Арбат, мой Арбат,
Ты – мое призвание.
Ты – и *радость* моя, и моя *беда*. (Б.Окуджава)
Мои руки – они твои слуги,
Не мои они слуги – твои.
И твою меня греет дыханье.
Значит, с *празднествами и бедой*,
С мелочами моими, с *грехами*
Я единственный, *праведный*, твой. (Б.Окуджава).
Звучит земля – последнее оружие –
Сухая влажность черноземных га... (О.Мандельштам)
Но *красоты их безобразной*
Я скоро таинство постиг (М.Лермонтов).
Мы любим все – и *жар холодных* числ,
И дар божественных видений (А.Блок).
И все трепетало и пело вокруг,
И я не узнала – ты *враг или друг*,

Зима это или *лето* (А.Ахматова).

Логическое противопоставление позволяет более выразительно передать эмоциональное состояние. Жизнерадостный настрой, сменяемый грустью, чувством безысходности, демонстрирует яркие возможности антонимии для выражения глубины и противоречивости испытываемых чувств. Подобная эмотивность наблюдается в стихотворении «Сентябрь» Н.Рубцова.

Слава тебе, поднебесный
Радостный краткий покой!
Солнечный блеск твой чудесный
С нашей играет рекой,
С рощей играет багряной,
С россыпью ягод в сенах,
Словно бы праздник нагрел
На золотых конях!
Радуюсь громкому лаю,
Листьям, корове, грачу,
И ничего не желаю,
И ничего не хочу!
И никому не известно
То, что, с зимой говоря,
В бездне таится небесной
Ветер и грусть октября...

Резкий эмоциональный контраст в данном произведении позволяет подчеркнуть чувство тоски и опустошенности героя.

Особая эмоциональная насыщенность у антитез-метафор. Их отличает выраженный национально-культурный характер. Богата подобными эмоциональными противопоставлениями поэзия М.Цветаевой. Так, антитеза-метафора в следующих строчках:

На плече моём на правом
Примостился голубь-утро,
На плече моём на левом
Примостился филин-ночь

раскрывает символическое значение понятий *голубь* и *филин* в русской языковой картине мира: голубь – мир, любовь, его два крыла означают любовь к Богу и к людям, шея и белое оперение – чистоту и невинность. Два голубя символизируют супружескую любовь и верность. Голубь – символ Святого Духа; филин – в христианстве символизирует силы тьмы, запустение, уединение, скорбь, дурные вести, наделялась демоническими свойствами.

Контрасты являются эмоциональной основой многих произведений М.Цветаевой. Стихотворение «Белогвардейцы! Гордиев узел» построено на противопоставлении белого и черного, добра и зла, чести и бесчестия.

Белогвардейцы! Гордиев узел
Доблести русской!
Белогвардейцы! Белые грузди
Песенки русской!
Белогвардейцы! Белые звезды!
С неба не выскрести!
Белогвардейцы! Черные гвозди
В ребра антихристу!

В данном произведении находит отражение как историко-национально-культурное, так и личностное, авторское. Метафорическое противопоставление белого: *неба, звезд, доблести* черному: *антихристу* создает яркий, эмоциональный художественный образ.

Таким образом, использование антонимических фигур в поэзии способствует не только ее выразительности, но и создает соответствующий эмоциональный фон произведения, отражающий его национально-культурную уникальность.

1. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987.

Түйін

Бұл мақалада поэзиядағы антонимияның сезім потенциалының іске асуы қарастырылған.

Resume

In article it is considered realization of emotional potential antonymy in poetic work.

ЗАИМСТВОВАНИЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ НЕРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Г.К. Исмаилова – к.ф.н., доцент

Финансово-кредитная терминология состоит из наименований, представляющих систему и особую организацию данной отрасли. Важнейшим источником ее формирования, как любой терминосистемы, являются заимствования из европейских языков. В силу длительных экономических связей в русский язык проникало и укреплялось в финансово-кредитной системе значительное количество иноязычных элементов. Большая часть вошла в частотную лексику и понятна носителю русского языка: банк, валюта, дилер, бюджет. Многие термины нуждаются в толковании, недоступны неспециалисту, что свидетельствует об использовании лишь в профессиональной сфере: джоббер (дилер), жиро (оборот), жират (лицо, на которое переводится вексель). Лингвистический феномен состоит в том, что доминирующее экономическое, политическое, культурное положение страны способствует распространению ее языка. Он и обусловил выдвигание английского, французского, итальянского языков на одно из первых мест по заимствованиям в финансово-кредитной терминологической сфере. Латинские и греческие термины ассимилировались в русской профессиональной лексике, поэтому образование терминов на основе заимствованных основ из этих языков уже не считается заимствованием: лепта, монета, норма. Пополнение терминологической системы за счет приспособленных слов в современном русском языке относится к собственному словообразованию.

Заимствования могут быть связаны не только с необходимостью обозначения нового явления, предмета, но и со стремлением к экспрессивному, эмоциональному, а также к экономичному наименованию.

Русская терминосистема финансово-кредитной области обогащается также за счет вторичной терминологизации. Здесь просматривается межотраслевая омонимия. Понятийные сферы различных полей экономической и собственно финансово-кредитной терминологии сталкиваются в своих значениях и оказываются одновременно в двух и более семантических полях: портфель, рычаг, обязательство, объект, долг, щит, время, проект, механизм. Например:

- портфель – 1. Большая четырехугольная сумка с застежкой, обычно кожаная, для ношения бумаг, книг. Кожаный п. 2. О должности министра в некоторых странах. Распределение портфелей. Министр без портфеля (название особой министерской должности) [1]. В финансовой лексике портфель – набор ценных бумаг, обеспечивающий удовлетворительные для инвестора качественные характеристики, входящих в него финансовых инструментов [2];

- бум – 1) употребляется как воспроизведение удара, выстрела; 2) ускоренный рост производства, цен и ряда других экономических показателей в ходе развития цикла производства. Кратковременный рост промышленности, торговли, характеризующийся повышением цен на товары, и курса ценных бумаг [1].

Переосмысление уже существующих единиц и создание на их основе новых обусловлено экстралингвистическими факторами, то есть теми реалиями, что послужили толчком, стали исходным пунктом в появлении и использовании слова в определенный момент истории. Следовательно, распространение нового слова связано с социолингвистическими явлениями, а также условиями, благоприятными для его принятия, употребления.

Разные лексические сферы современного языка дают примеры многочисленных переносов. Например, по образцу слова «патриарх» в русском языке возникло слово «олигарх», которое появилось в последнее десятилетие в России и ассоциируется с временем перемен. Олигарх – человек, добившийся крупных успехов в бизнесе, ставший всемогущим, имеющий благодаря большим деньгам влияние на экономику и политику страны.

Многозначные слова, продукт вторичной номинации, нашли свое отражение в расширении финансово-кредитной лексики в ее эмоционально-экспрессивном проявлении. Новые сферы использования слов в переносном значении могут быть весьма необычными для этих же слов в прямом значении. В большинстве случаев семантические связи нарушаются и прямое значение не прослеживается. Например: «мышь», «щенки», «кошки и собаки», «бульдоги».

Подобные переосмысления вызваны различными ассоциациями как внеязыкового, так и собственно языкового характера, что подтверждает и анализ конкретного материала. В финансово-кредитной лексике немецкого, русского и казахского языков мы зафиксировали много аналогичных метафорических наименований. Такие сравнения возникают в силу общих представлений и ассоциаций у народов, объединенных общностью тех или иных предметов окружающей действительности.

Это образы, возникающие в разных языках посредством обобщения некоторых явлений природы,

жи-вотного и растительного мира, сходства формы и функций действия, названия периодов времени и мест.

Названия животных являются общепринятыми источниками пополнения финансово-кредитной лексики. В национальный словарь проникают только названия тех домашних животных, зверей, птиц, грызунов, которые обитали на этой территории, были известны и распространены среди народа: бык, слон, бабочка, мышь, медведь, кошки и собаки, бульдоги. Выбор наименования животного часто определяется своеобразием окружающего мира, населяющего данную территорию, уровнем распространенности, а также хозяйственной ценностью.

Характерным для финансово-кредитной терминологии является прием изобретения понятий, явлений с целью названия номинаций рыночного механизма. Мы выявили случаи, когда новые наименования были придуманы для обозначения рыночных финансовых инструментов. В основе метафоры лежит определенная черта сходства или полная ее утрата. Например, рынки многих развитых стран выпустили облигации в соответствующей национальной валюте – иностранные облигации. Они имеют красочные названия, говорящие, для рынка какой страны они предназначены. Так облигации, выпущенные заемщиками для американского рынка – «янки»; для рынка Соединенного Королевства – «бульдоги»; для рынка Японии – «самураи»; для рынка Новой Зеландии – «киви»; для рынка Испании – «матадоры».

Метафорические термины, несомненно, становятся приметой рыночной экономики, финансово-кредитных понятий, выражением её языковых вкусов. Характерными являются названия, определяющие благосостояние участников рынка, общее положение на бирже, общую экономическую и политическую ситуацию на финансовом, фондовом, валютном рынке: «обаяшки» (модные, активные и быстро повышающиеся акции); «спарта» (организационная структура предприятия); «соны» (неактивные акции).

Мы выявили и описали стимуляторы развития финансово-кредитных номинаций в форме простых производных субстантивов, относящихся к реальной действительности развития рыночных отношений, в условиях которой осуществляется функционирование и развитие русского языка.

Простые субстантивы в казахском языке состоят из самостоятельной, не допускающей дальнейшего дробления, основы слова. Основы слова в казахском языке могут функционировать самостоятельно, как названия предметности, действия, состояния. Каждое понятие в науке должно выражаться определенным термином, а не выдуманными синонимами или разными вариантами слов. Такое употребление не дает возможности упорядочить термины. При изучении данной терминологии мы столкнулись с трудностями: субъективный подход в создании и употреблении терминов лишает возможности упорядочить, стандартизировать современную терминологию.

Лексические номинации в форме простого производного субстантива восходят в казахском языке к следующей словообразовательной модели: именная основа слова + словообразующий аффикс: алым, акша, теңге, бағам, салым, пайыз, төлем, мәміле, айлық, табыс, қарыз. Словообразующие аффиксы имен существительных в казахском языке не являются строго закрепленными за ней. Образованные имена могут употребляться как в значении существительного, так и в значении относительного прилагательного. Но именные и глагольные аффиксы строго различаются [3]. В некоторых случаях основа может употребляться самостоятельно, не требуя никаких окончаний для оформления ее в субстантив. Такая форма представлена лишь именной основой слова: пұл, күн, баж, зиян, жал, ие, қор.

Исследование продуктивности предполагает определенную классификацию исследуемых номинаций. Под этим понимается способность суффикса участвовать в образовании новых лексических единиц, которые можно представить в виде словообразовательных моделей. Словообразовательную модель можно считать продуктивной, если по ее образцу создаются новые слова на данной стадии развития языка. Наличие новообразований, созданных по определенному структурному типу и соотносимых по какому-нибудь из суффиксальных элементов, входящих в их состав, является основным фактором продуктивности.

В финансово-кредитной терминологии казахского языка признаком продуктивности стали аффиксы: -ма, -ме, -бе, -па, -пе, частотность которых отмечена в настоящий период. В качестве примера можно привести множество слов: басқарма, бағалама, бағдарлама, бастама, үстеме, дүрлікпе, кепілдеме, даурық-па, күжаттама, бағанама.

Несколько расширил сферу своего употребления суффикс -шы, -ші, который часто используется для образования слов, обозначающих профессию: как от глаголов демеуші, жеткізуші, жинаушы, так и от существительных: кепілдемеші, кеденші, салықшы.

Этот суффикс прибавляется не только к исконно казахским словам, но и к словам, заимствованным из русского языка, которые осложняются формативами по словообразовательным нормам казахского языка с использованием словообразовательных ресурсов. Регулярность суффикса -шы обуславливается его продуктивностью и способностью сочетаться как с собственными именами, так и

с именами действия. Суффикс -шы характеризуется одновременно емкостью значения и полисемантизмом: абсолютное большинство значений, выделенных нами при семантическом членении. Для него характерна семантиче-ская перезагруженность, в то время как другие суффиксы образуют термины одной узкой семантической группы: сақтандырушы, жеткізуші, меншіктенуші, тапсырушы, салымшы, төлеуші, талапшы, құрылтай-шы, тұғынушы, бағдарламашы, сарапшы.

Мы выявили также частотные суффиксы: -гер, -кер, -ыс, -іс, -дык, -дік, -шы, -ші, -ік, например: қаржы-гер, қызметкер, кепілдік, тиімділік, салықшы, табыс, меншік.

В казахском языке появляются взаимно компенсирующие друг друга закономерности, но обратного порядка: меньшая избирательность суффиксов по отношению к основам, с одной стороны, и меньшая ограниченность словообразующих возможностей основ, с другой. Это объясняется небольшим набором суффиксов и аглютинативной структурой казахского языка.

Как известно, процесс познания имеет всемирный характер. Словарь казахского языка обогащается в том же русле, что и словари других развитых языков. Языковые и международные контакты способствуют тому, что сами номинации осуществляются часто похожим лингвистическим образом: по одинаковым моделям, с привлечением общего языкового наследства в виде греческих и латинских основ. Мы отмеча-ем случаи прямого заимствования названий понятий, явлений. Это влечет за собой не только калькирова-ние отдельных простых производных слов, но и появление сходных семантических процессов.

К основным источникам заимствований относятся: английский язык – бартер, бизнес, дилер, акцепт, лизинг, аудит; итальянский – ажио, валюта, аккорд, сальдо, франко, ависто; французский – ажиотаж, ажур, акциз, акция, бесса, аллонж, гарант, афера, баланс, банк; немецкий – аккредитив, гурт, декорт, вексель.

Займствования, включая образные названия, проникают в казахский язык главным образом двумя путями: а) через русский и б) прямо из соответствующих языков, например: янки, кабала, яппи, абандон, аваль, аванс, валюта, облигация, эмиссия, акцепт.

К лексическим номинациям на базе внутренних ресурсов языка мы относим вторичное использование слова в новой семантической функции, которое всегда опосредовано и мотивировано его предшествующим значением. В связи с тем, что в качестве имени здесь выступает уже существующая номинативная единица, возникает эффект ее переосмысления. Существование данной номинации объясняется возмож-ностью опосредованного отражения действительности языком, с одной стороны, и свойством понятий переходить друг в друга, проникать одно в другое, отображая все новые свойства, связи и отношения познаваемой человеком действительности – с другой.

Такой процесс использования готовых номинативных единиц в новой семантической функции можно отнести к разряду универсальных. Экстралингвистическая потребность снабжать названиями объекты действительности приводит в движение сложный лингвистический механизм – создается оптимальный вариант слов, удовлетворяющий как потребность в названии, так требования, предъявляемые к этим названиям.

В современном языке постоянно возникают многочисленные образные, метафорические наименова-ния, но закрепляются единицы, специфические для народа – носителя образные ассоциации, при помощи которых происходит переосмысление одних и тех же биологических видов животных: «піл», «аю», «бұқа» (өгіз), «тышқан», «қушіктер», «мысықтар мен иттер», «төбеттер».

Например, «аю» – 1) крупное хищное животное; 2) неуклюжий, неповоротливый человек; 3) в бирже-вом жаргоне – спекулянт, играющий на понижение курса ценных бумаг; «көбелек» – бабочка – 1) насеко-мое; 2) в биржевом жаргоне – спекулянт, играющий одновременно на повышение и на понижение курса ценных бумаг. Семантическое словообразование, используя богатые экспрессивные возможности языка, активно участвует, наряду с другими способами номинации, в создании номинативных единиц.

Механизм возникновения специальных для каждого языка и культуры значений связан с различными факторами. Довольно часто в основе лежит оценочность, основанная на проявлении национального своеобразия языков, способная создать картину мира.

- «Кэп»-«шапка» – финансовый инструмент – тип сделки, при которой оплата производится сверх указанной суммы. Проблема выбора признака при наименовании элементов действительности занимает центральное место в теории номинации. Исследователями обычно отмечается ее сложность. В казахском языке в настоящее время происходит зарождение терминологической лексики по образцу

русского языка. Например, в казахском языке от слова бизнесмен образовалось похожее слово мәжілісмен – исконное слово современного казахского языка.

Характерным является факт, что названия, возникая в профессиональной сфере, сохраняют свое специальное значение, становясь в течение короткого промежутка времени общеизвестными.

Возможности языка безграничны благодаря поступательному социально-историческому развитию и развитию самого языка.

1. Колесников Г.И., Торкановский В.С. *Ценные бумаги*. – М., 1999 – 416 с.
2. Ожегов С.И. *Словарь русского языка*. – М., 1986 – 796 с.
3. Қалиұлы Б. *Жалты тіл білімі*. – Алматы, 2000 – 216 б.

Түйін

Қаржы-несие терминологиясы негізгі ұйымдарда берілген жүйе мен құрылымды көрсететін атаулардан құралады. Оның қалыптасуының басты себебі кезкелген терминдік жүйе қарым-қатынас және семантикалық деривация болып табылады.

Summary

Finance and credit terminology consists of appellations representing the system and specific organization of the given field. The most important source of its formation is the borrowings and semantic derivation.

СПЕЦИФИКА АНГЛИЙСКИХ МЕТАФОРИЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Т.А. Мырзаханов – преподаватель английского языка, Международная Академия Бизнеса

В последние годы в лингвистике и переводоведении особое внимание уделялось метафоре, взятой в контексте культуры. Как утверждает С.Г. Тер-Минасова, «метафоры красочны и полезны, особенно, как это ни странно, в научном тексте. Не будем касаться магии художественного текста, где как бы рай для метафор, их естественная среда обитания, но где приемлемость и эффект метафоры зависят от тончайших, науке не поддающихся моментов: языкового вкуса и таланта художника слова ... В научном тексте все проще и определеннее: в нем метафоры полезны, когда они облегчают ПОНИМАНИЕ, ВОСПРИЯТИЕ сложного научного явления, факта, положения (впрочем, вкус и чувство меры так же необходимы автору научного текста, как и автору художественного)» [1, с. 38]. Данное утверждение, на наш взгляд, вполне правомерно и по отношению к терминологии в сфере экономики, которая представляет собой живой, развивающийся континуум, а также к методам ее воссоздания в переводе.

Анализ английской экономической терминологии свидетельствует о достаточно активном функционировании метафоры в данной отрасли. В частности, в работе В.П. Булычевой [2] рассмотрена образность экономической терминологии, базирующейся на тематической группе «животный мир»; Н.Ю. Бородулина и Е.А. Гуляева рассматривают метафору как средство смыслопостроения в экономическом тексте [3].

Точное использование терминологии служит залогом успешности в процессе профессиональной коммуникации и формирования научного аппарата экономики. В связи с этим большое значение имеет изучение вопросов, связанных с переводом терминов, имеющих метафорическую окраску, поскольку это в значительной мере способствует развитию компетентности участника межкультурной научной коммуникации.

Подавляющее большинство терминов в области экономики – слова англоязычного происхождения, и попытки качественного перевода и унификации экономической лексики не всегда успевают за потоком заимствований. В результате этого появляются размытые и неточные терминологические формулировки. Одной из причин этих терминологических неточностей и несоответствий является метафоричность английских экономических терминов и их неадекватный перевод на русский язык из-за незнания этнических стереотипов и историко-культурологического фона исходного языка.

Английские экономические термины, характеризующиеся метафоричностью, отличаются не только своей яркостью, выразительностью и образностью, но и простотой передачи информации в более доступной для адресата форме, можно объяснить сложные экономические явления посредством более простых явлений. Роль метафоры в возникновении новых экономических терминов огромна, так как при метафоризации из естественного языка берется слово, значение которого в некотором отношении аналогично определяемому понятию; затем оно «нагружается» новым значением, зафиксированным в определении термина.

В данной статье мы рассмотрим специфику английских экономических терминов с метафорической основой и способы их перевода на русский язык. Материалом для нашего исследования послужили 1200 терминов, извлеченных из специальных (экономических) словарей

методом сплошной выборки.

Английская терминология из сферы экономики отражает специфику и особенности менталитета и мировоззрения при номинации отдельных феноменов и фактов. Среди наиболее ярких примеров особо следует отметить такие национально-маркированные термины, как **samurai bond – облигация "самурай"**, **самурайская облигация** (выраженная в иенах облигация, выпущенная в Японии иностран-ным заемщиком), **yankee bond – облигация янки** (выраженная в долларах США облигация, эмитированная в США иностранным заемщиком). В приведенных примерах вполне очевиден оттенок пренебрежи-тельности, противопоставления чужому, так как использованы стилистически и оценочно маркированные прилагательные – samurai, yankee – вместо нейтральных – Japanese и American.

К числу подобных терминов также относятся термины, образность которых имеет сложную основу, представляющую собой комбинацию метафорического и метонимического переноса, ср.: **geisha bond – облигация "гейша"** (облигация, размещенная на территории Японии, но выраженная не в иенах, а в другой валюте; обычно речь идет о размещенных в Японии долларовых облигациях иностранных заемщи-ков); **harakiri bond – очень рискованная облигация**; **kamikaze bond – рискованная акция**; **рискован-ная облигация**; **kangaroo bond – облигация "кенгуру"** (облигация, номинированная в австралийских долларах, выпущенная на австралийском рынке иностранным заемщиком); **sushi bond – облигация "суши"** ("суши") (еврооблигация, выпущенная японскими заемщиками и предназначенная для размещения главным образом среди японских инвесторов); **dragon bond – облигация "дракон"** (евро-долларовая облигация, выпущенная на рынок одной из быстро развивающихся азиатских стран и имеющая листинг на какой-л. азиатской бирже, обычно в Сингапуре или Гонконге); **bulldog bond – "бульдожья" облига-ция** (облигация в фунтах стерлингов, эмитированная в Великобритании иностранным заемщиком); **matilda bond – облигация "матильда"** (облигация, выпущенная иностранным заемщиком в Австралии в австралийских долларах; впоследствии может также обращаться и за пределами Австралии); **taiga bonds – облигации "тайга"** (облигации Минфина России в долларах США, выпущенные в 1993 г. для урегулирования валютного долга Внешэкономбанка СССР перед российскими физическими и юридически-ми лицами); **kamikaze pricing – самоубийственное ценообразование** (стратегия установления цен на уровне, близком к убыточному, для вытеснения конкурентов с рынка); **tiger economy – экономика динамично развивающихся государств, экономика стран -"тигров"** (таких, как Сингапур, Тайвань или Южная Корея); **Chinese wall – китайская стена, принцип китайских стен** (разделение функций и информации между собственно брокерским отделом брокерской компании и отделом маркет-мейкеров во избежание злоупотреблений брокерами внутренней информацией маркет-мейкеров). Данные термины несут в себе яркую национально-культурную окраску, что обуславливает необходимость фоновых знаний в данной сфере для получения адекватного результата перевода.

При переводе также необходимо знание историко-культурного фона, в частности, при переводе таких словосочетаний, как **Lady Macbeth strategy – стратегия леди Макбет** (стратегия поглощения, при которой третье лицо делает компании-цели более выгодное предложение, чем первоначальный (враждебный) претендент на покупку компании, а затем объединяется с враждебным претендентом на покупку компании); **Goldilocks economy – экономика "золотой середины"** (экономика стран с устойчивым ростом и естественным уровнем инфляции; дословно "экономика Златовласки" – по мотивам сказки о Златовласке и трех медведях, в которой героиня пробует кашу самого маленького медвежонка и она оказывается не слишком горячей и не слишком холодной); **gentleman's agreement – джентльменское соглашение** (неформальное соглашение, основанное на доверии партнеров и не оформленное документально); **Sleeping Beauty – "спящая красавица"** (привлекательная для поглоще-ния компания, которой пока еще не делалось предложений о поглощении). Существует также целый ряд образных экономических терминов, первоначальная основа образности которых затемнена и практически не поддается истолкованию: **teddy bear hug – "объятия плюшевого медведя"** (ситуация, когда компа-ния-цель в целом соглашается на предложение о поглощении, но настаивает на повышении цены). Отсутствие фоновых знаний у переводчика в данной сфере может затруднить процесс перевода термина и ставит под сомнение адекватность перевода.

При переводе метафоричной терминологии могут использоваться следующие способы и приемы:

1) поиск лексического эквивалента: **fair price** (дословно: справедливая цена)– **разумная цена, подхо-дящая цена** (цена, обеспечивающая достаточную прибыль); **sweetheart deal – любовная сделка** (предложение слияния на очень выгодных условиях; тем не менее, не всегда поддерживается акционера-ми компании-цели, так как в случае слияния менеджерам могут быть предложены различные выплаты, в то время как акционеры могут понести убытки; если сделка оформляется несмотря на протесты акционеров, спор может быть решен в судебном порядке); **cram-down deal – навязанная [вынужден-ная] сделка** (сделка по приобретению или поглощению компании, проводимая

на неблагоприятных условиях, которые существующие акционеры вынуждены принять за отсутствием лучших альтернатив (напр., может иметься в виду оплата акций мусорными облигациями, а не наличными); **captive fund** (дословно: плененный фонд) – дочерний фонд (инвестиционный фонд, входящий в финансово-промышленную группу либо контролируемый крупным финансовым учреждением или страховой компанией); **cash poor** – испытывающий дефицит наличности; **stale check** (дословно: несвежий чек) – просроченный чек (чек, не предъявленный к оплате в течение 6 месяцев); **traveller's check** (дословно: чек путешественника) – дорожный чек; **credit recovery** (дословно: выздоровление/восстановление кредита) – возвратность кредита; **frontier price** (дословно: пограничная цена) – предельная цена (при определении цены продукта: самая низкая цена на продукт конкурентов, имеющий такую же функциональность); **windfall profit** (дословно: прибыль, сбитая ветром) – внезапная прибыль; **split-fee option** – опцион с двухуровневой премией (опцион на опцион; при покупке опциона покупатель уплачивает первоначальную премию, причем в контракте заранее оговаривается определенный период, в конце которого (но до истечения срока опциона) покупатель может уплатить вторую часть премии и тем самым продлить опцион на заранее оговоренный срок).

2) калькирование: **sister company** – сестринская компания (одна дочерняя компания по отношению к другой дочерней компании одной и той же материнской компании); **asset stripper** – обдиратель [отдели-тель] активов (физическое или юридическое лицо, приобретающее недооцененную на рынке компанию с намерением впоследствии распродать часть ее активов); **naked position** – "голая" [непокрытая] позиция (рыночная позиция, которая не защищена от ценового риска; например, позиция продавца опциона "колл", не имеющего лежащего в основе опциона актива); **umbrella fund** – зонтичный фонд (инвестиционный фонд, состоящий из нескольких субфондов, имеющих одного и того же учредителя и обычно отличающихся друг от друга направлениями инвестирования в те или иные секторы рынка или различными типами инвестиций); **money overhang** – денежный навес (деньги, накопленные населением вследствие отсутствия в экономике достаточного количества товаров, на которые можно было бы эти деньги потратить, и отсутствия соответствующего роста цен; данное явление является признаком скрытой инфляции и, как правило, возникает в условиях административного ценообразования); **price flexibility** – гибкость [эластичность] цен (способность цен меняться при изменении спроса, предложение либо других экономических факторов); **debt trap** – долговая ловушка (ситуация, когда должник, формально оставаясь платежеспособным, с трудом осуществляет платежи в счет обслуживания долга и вынужден прибегать к дополнительным займам, чтобы поддерживать свое существование); **debt burden** – долговое бремя, бремя долгов [долга, задолженности] (общая сумма процентных платежей и платежей в счет погашения основной суммы долга данного физического или юридического лица; может выражаться в процентах к стоимости активов данного лица или величине его доходов); **bond washing** – стирка облигаций (покупка облигаций после выплаты процентов по ним и продажа незадолго перед выплатой очередных процентов с целью избежания уплаты налога на процентный доход и получения необлагаемого налогом дохода от прироста капитала); **credit reins** – кредитные вожжи (ограничительные инструменты денежно-кредитной политики, т. е. инструменты государственного регулирования, направленные на ограничение объемов кредитования и тем самым уменьшение предложения денег); **bailout bond** – облигация спасения (облигация, выпущенная Финансовой корпорацией по урегулированию для финансирования операции по поддержке ссудно-сберегательных учреждений, испытывающих финансовые трудности; такие облигации выпускались с 1989.); **asset freezing** – замораживание активов (замораживание активов (элемент налогового планирования, направленный на отделение прироста актива от собственности данного налогоплательщика; напр., доходы от полученной и инвестированной ссуды являются приростом активов для заемщика, но не для кредитора); **exotic currency** – экзотическая валюта (валюта, с которой редко совершаются сделки); **viral marketing** – "вирусный маркетинг" (использующий в своей практике принципы, аналогичные тем, на которых основана работа компьютерных вирусов); **tax shelter** – "налоговое убежище" (законный способ уменьшить суммы выплачиваемых налогов); **speculative bubble** – спекулятивный пузырь (отклонение (обычно превышение) цены актива от ее уровня, определяемого фундаментальными экономическими факторами, как правило, в результате спекулятивной игры).

3) лексические замены (конкретизация, генерализация): **easy price** (дословно: легкая цена) – льготная цена; **near-money** (дословно: почти деньги) – субститут денег (финансовые активы, которые, не являясь средством обогащения, могут быть легко превращены в деньги); **ready money** (дословно: готовые деньги – наличные деньги); **inactive money** (дословно: неактивные деньги) – неходовая валюта; **backdoor financing** (дословно: финансирование через черный ход) – закулисное финансирование, финансирование в обход бюджета (способ получения государственных

агентствами дополнительных средств помимо бюджетных для осуществления своей деятельности; напр., финансирование государственных программ, не утвержденных конгрессом; как правило, подразумевает заимствование средств напрямую у Министерства финансов США); **bullet strategy** (дословно: залповая стратегия) – **точечная стратегия** (стратегия составления портфеля ценных бумаг, при которой портфель состоит только из долгосрочных или только из краткосрочных бумаг); **dead account** (дословно: мертвый счет) – **заблокированный счет; недействующий счет**).

4) описательный перевод: **bridge financing** (дословно: финансирование, перекинутое через мост) – **промежуточное [предварительное, временное, переходное] финансирование** (краткосрочное финансирование, предназначенное для покрытия денежных потребностей до тех пор, пока не будет осуществлено привлечение дополнительных денежных средств на долгосрочной основе, напр., пока не будет заключен долгосрочный кредитный договор и т.д.); **street price** (дословно: уличная цена) – **цена акций вне фондовой биржи; debt ceiling** (дословно: долговой потолок) – **предельная сумма задолженности; price-nursing** (дословно: ценовая забота) – **поддержание стабильности курса ценной бумаги путём рыночных операций; dead wood patent** (дословно: сухостойный патент) – **неэксплуатируемый патент; company bull** (дословно: бык компании) – **детектив или охранник, работающий на частную фирму; dishonoured check** (дословный перевод - обесчещенный чек) – **чек, не принятый к оплате** (например, в связи с тем, что на счете плательщика нет достаточного количества средств); **floating account** (дословно: плавающий счет) – **счет по инкассо внегородских чеков; go-go fund** (дословно: энергичный фонд) – **инвестиционный фонд, используемый для рискованных спекуляций на фондовой бирже; curb security** (дословно: акция на обочине) – **акция, не зарегистрированная на фондовой бирже; digested securities** (дословно: переваренные ценные бумаги) – **ценные бумаги, купленные окончательным инвестором с целью получения регулярного дохода;**

house account (дословно: домашний счет) – **счет, ведущийся в штаб-квартире брокерской компании; matured debt** (дословно: созревший долг) – **долг, подлежащий оплате.**

Проанализировав ряд метафоричных экономических терминов относительно использования различных переводческих способов и приемов, можно определенно утверждать, что все английские метафоричные экономические термины можно переводить на русский язык всеми вышеперечисленными переводческими приемами. Однако выбор этих приемов и способов будет зависеть от различных факторов, в большинстве случаев, знания этнических стереотипов и историко-культурологического фона и языковой картины мира исходного языка.

Применительно к исследованному нами массиву терминов можно утверждать, что прием калькирования занимает доминирующее положение по отношению к остальным видам (подсчеты показали, что из 1200 терминов около 40% переведено с помощью данного приема). Выбор между лексической заменой и поиском лексического эквивалента бывает не всегда оправданным и точным, так как граница между ними прозрачна и тонка. Что касается описательного приема, то он, в целом, используется в случае отсутствия таких реалий в переводимом языке. Однако практика показывает, что калькирование и описание используются одновременно для полного раскрытия значения метафоричных экономических терминов исходного языка.

1. Тер-Минасова С.Г. *Язык и межкультурная коммуникация*. - Слово/SLOVO – М., 2000 – 239 с.

2. Булычева В.П. *Образные экономические термины (на материале тематической группы «животный мир»)*. // Вестник ВГУ, серия: лингвистика и межкультурная коммуникация, 2008 - №3 – С. 56-59.

3. Бородулина Н.Ю. и Гуляева Е.А. *Метафора как средство смыслопостроения в экономическом тексте*. // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. 13(151). Филология. Искусствоведение. Вып. 31. – С. 25-29.

4. Фёдоров Б. Г. *Англо-русский толковый словарь валютно-кредитных терминов*. – М.: Финансы и статистика, 1992 – 240 с.

5. Фёдоров Б. Г. *Англо-русский банковский энциклопедический словарь*. – СПб.: Лимбус Пресс, 1995 – 496 с.

Түйін

Терминдерге қойылатын эмоциалық және бейнелілік бейтараптық атты талапқа қарамастан, метафора экономикалық терминологияда кеңінен қолданылады.

Бұл мақала ағылшын метафоралық экономикалық терминдерін жан-жақты зерттеуге және осы терминдерді орыс тіліне аудару кезіндегі қолданылатын әр түрлі аудару тәсілдерін қарастыруға арналған. Осындай терминдерді аудару ісі үрдісінде туындайтын қиыншылықтар ағылшын халқының тарихына, мәдениетіне және ұлттық ерекшеліктеріне байланысты екендігі мақалада ашып көрсетіледі.

Summary

Metaphors are widely used in economic terminology despite such a requirement as emotional and figurativeness neutrality.

This article is devoted to the thorough analysis of metaphorical economic terms and study of various translation methods used in the process of translation of these terms into the Russian language. The article explains the difficulties arising in the process of translation with regard to historical, cultural and national specifics of the English nation.

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

А.М. Сихимова – магистрант

Қай кезде болмасын халық аузында байырдан қалыптасып, жазушы шығармаларында үлгі, өнеге беру үшін қолданылатын мақал-мәтелдерді аудару қиын да күрделі мәселелердің бірі.

Әдеби шығарманың, қазақ фольклорының құрылым жүйесі, образдылығы, мазмұны, стилі, тілі секілді көркемдік құбылыстармен бірге мақал-мәтелдерді аудару біліктілікті, білімділікті, шешенділікті талап ететін дүние. Оларды аударуда қатаң талап қойылады. Бір қарағанда мақал-мәтел аударуға көнбіс. Сол көнбістік бұлжытпай орындалуға тиісті көптеген талап тілектерді алға тартқан. Осы талаптарды қазақ аударма ғылымының қалыптасып дамуына едәуір ықпалын тигізген Қ.Сағындықов түрлі тұрақты тіркес-терді, оның ішінде мақал-мәтелдерді қазақ тіліне аудару мәселесін зерттей отырып алға қояды. Олар мыналар-мағыналық дәлдік, образдылық, ауыспалы мағыналы, әсерлі, әлі ұйқасты болу т.б.

Сонымен, аталмыш автор принциптері мен еңбектерін талдай келе мақал-мәтелдерді қазақ тілінде берудің тәсілдерін жалпы үш топқа бөліп қараймыз.

Бірінші тәсіл. Бұл тәсіл бойынша мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің заттық және бейнелі мағынасына қоса олардың құрылыс пішінін, астарлы мәнін де толық сақтап аудару мүмкін екенін көреміз. Қазақ тілінде білімге қатысты айтылған мақал-мәтелге назар аударсақ:

Білім – қуат.

Знание – сила.

Knowledge is power

Мұнда қысқа әрі нұсқа түсіндірілген. Әрбір сөз тіпті өз орналасуын өзгертпестен сол қалпында берілген. Қазақ және орыс тілдерінде негізгі сөздердің екеуі де зат есім болып белгіленсе, ағылшын нұсқасын да to be (is) етістігі арқылы көрсетіліп тұр. Яғни бұл мақал-мәтел сәтті әрі сапалы берілген.

Мақал-мәтелдер сонымен қатар тек мақал-мәтелдер кітабында жинақ ретінде берілмей, кез-келген даналық ойды білдіретін көркем шығармаларда да автор тарапынан қолданылып жатады. Мысалы атақты жазушы М.Жұмабаевтың “Шолпанның күнәсі” атты шығармасында балаға қатысты халық аузында ең көп қолданылатын мақал-мәтелдердің бірі берілген: “*Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар*”. Шығарма негізінен орыс және ағылшын тілдеріне аударылған. Сондықтан да мақалдың аудармасын салыстыруға әбден мүмкін. Мысалы Ә.Қодар дәл осы мақалдың аудармасын былай береді: “*Дом с детьми – ярмарка, а дом без детей – могила*”. Осы мақал Хасенов аудармасында: “*Дом с детьми – базар, дом без детей – мазар*” деп аударған. Бұл мақал-мәтел қазақ халқына тән, осы халықтың төл макалы десек те болады. Себебі бәрімізге белгілі қазақ халқы бұрыннан баланы ең асыл жаратылыс, ұрпақ жалғасы деп біледі. Қодар аудармасында мақал толығымен аударылған. Аудармашының түсінуінше ондағы “*базар*” сөзі “*ярмарка*”, “*мазар*” сөзі “*могила*” деп аударылады. Егер бұларды жай сөз ретінде алып қарайтын болсақ, аудармашы орысша аудармасын дұрыс берген. Бірақ, ол жерде жай ғана сөздер емес, үлкен астарылы, терең мағынаны беретін мақалдың тұрғанын естен шығармауымыз қажет. Бұл жағдайда “*базар*”, “*мазар*” сөздері мақалдың төркінін ашатын, негізгі ұйтқы сөздер болып тұрғанын ескереміз. Сонымен қатар айтылуы әрі естілуі жағынан да мұнда М.Әлімбаевтың зерттеуіне жүгіне отырып, сөз ұйқасының, яғни негізгі ұйқас, ішкі ұйқас бар екендігін байқаймыз. Осы орайда сөз мағынасы мен ұйқасын сақтай отырып аударған Хасенов нұсқасы түпнұсқаға жақын келетіндігін көреміз. Хасенов мақалдың ұлттық бояуы мен сипатын сақтап қалған. Әрине, себебі бұл шығарма төл тілімізде жазылып, қазақ халқының тұрмыс тіршілігін көрсетіп отырған жайы бар. Сондықтан да аудармасында да осы колорит сақталуы тиіс деп санаймыз. Бұл мақал-мәтел Н.Богословскаяның ағылшын тіліндегі нұсқасында “*Home with children is a bazaar, and without is a grave*” деп аударылған. Қарап отырсақ аудармашы “*базар*” сөзін реалий ретінде сақтап тек транслиттерация бойынша беріп отыр. Ағылшын халқында саудамен айналысатын жерді “*shop*” немесе “*store*” деп атайды. Алайда сол халық ұғымында бұл сөздермен қалыптасқан ой қазақ халқында қалыптасқан “*базар*” сөзінің ұғымынан әлдеқайда алшақ жатыр. Сондықтан да бұл мақалда “*базар*”

сөзін алмастыру мақалдың толықтай мазмұнын өзгертіп, түсініксіз етіп жіберетін еді. Мұның өзі қазақ мақалындағы осы сөздердің ерекше орын алатындығын, әрі рөлі зор екендігін байқатады. Түпнұсқадағы “мазар” сөзін аудармашы ағылшын тіліндегі “grave” сөзімен аударып берген. Яғни ағылшын халқында “мазар” сөзіне қатысты ұғым қалыптасқан.

Екінші тәсіл. Мұнда мақал-мәтелдің мағынасы сай келгенмен, бейнелеу тәсілі сай келмейді. Яғни мақалда айтылатын ой, мазмұн бір бейнелі сөздермен беріледі. Былайша айтқанда, бұл жағдайда мақал-мәтелдердің мазмұны сақталады да формасына өзгеріс енгізіледі. Өйткені олардың құрамындағы кейбір компоненттердің заттық мағынасын өзгертуге тура келеді. Мысалы салтқа қатысты айтылған мақал-мәтел:

Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа

Сколько стран, столько обычаев.

Every country has it's customs

Бұл мақал-мәтелде айтылып жатқан ой мен беріліп жатқан мағына бір. Мақал-мәтелдің мазмұны сақталған. Бірақ оның берілудегі формасы өзгерген. Мысалы, қазақша нұсқасындағы екінші жартысы итке қатысты, алайда негізгі ой салт пен елге қатысты айтылған. Орыс және ағылшын нұсқаларында да ой ел мен салтқа қатысты болып тұр. Тек, онда қазақша нұсқада берілген мақал-мәтелдің екінші жартысы түсіп қалып, өзгеріске ұшырап тұр.

Үшінші тәсіл. Орыс, ағылшын мақал-мәтелдерінің көбінің қазақ тіліндегі баламасын табуға болады. Яғни тіршілік, дүние, болмыс, табиғат жайындағы ортақ түсінікке орай және күнделікті тұрмыстық, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің ұқсастығына сай бірінен-бірін ажыратып алғысыз егіздің сыңарындай мақал-мәтел-дерді қай халықтан да көптеп кездестіруге болатыны айқын. Мысалы:

Махаббат тақырыбында айтылған мақал-мәтел:

Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу

Не по хорошему мил, а по милу хорош.

Beauty lies in lovers eyes

Мақал-мәтелдің құрылымына келер болсақ, байқағанымыздай қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер ұйқасқа, сөздердің үндесуіне қатысты құралады. Бұл жерде қазақ нұсқасы “с” әрпі арқылы стилистикалық жүйе бойынша аллитерацияға ұшырап тұр. Демек, мақалды айтқанда “с” әрпінен құралған сөздер арқылы мақал-мәтел ырғаққа еніп құлаққа жағымды естіледі. Мұның өзі мақал-мәтелдің тек мазмұнын ғана ашып қана қоймай, осы арқылы үндестікті, ұйқастықты жеткізеді. Осы орайда интонацияның да атқаратын рөлі зор екенін айтамыз. Орысша нұсқасында бұл ерекшелік сақталған, сонымен қатар мазмұны жағынан да сәйкес келеді. Ағылшынша нұсқасын қазақшаға қайта аударсақ “Сұлулық гашықтар көзінен байқалады” деп беріледі. Дегенмен, мұнда да сұлулықтың махаббатқа қатысты екенін байқап, мазмұны жағынан сәйкес екенін көреміз.

Өлі арыстаннан тірі тышқан артық

Лучше синица в руках, чем журавль в небе.

A bird in the hand is worth two in the bush

Бұл мақал-мәтел қанағатқа қатысты айтылған. Мысалы, қазақша нұсқасында өлі арыстан мен тірі тышқанды салыстыра отырып адамды қанағат етіп жүруге тәрбиелейді. Үш нұсқада да мақал-мәтелдер салыстыру, салғастыру формасында берілген. Орыс нұсқасында “тышқан” мен “арыстан” рөлінде “синица” мен “журавль” тұр. Ал ағылшын нұсқасы екі нұсқаға қарағанда формасы жағынан өзгеше. Мұнда салыстыруды сан арқылы беріп отыр. Аударатын болсақ: “Қолда тұрған бір құс шөп арасындағы екі құстан артық” деп беріледі.

Көптеген мақал-мәтелдерді дәл аударғанда ауызекі сөйлеу тіліне тән тірілігінен және афористік бояуынан, астарлы мағынасынан айырмай аудару қажет. Бұл жағдайда эквивалент болып келген мақал-мәтел-дерде осы қасиеттердің бәрі дерлік жеткізіледі. Осылай аударманың әр салада, әсіресе көркем аудармада аудай қажетті екенін көрдік. Аударма осы заманның өз мұқтажына сай туған өнер. Оның мәселелерін қарастыру деген сөз – дүние жүзі халықтарының ынтымақ, бірлігінің жаршысы болу деген сөз.

1. Айтбаев Ө. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы, 1973.

2. Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 1997.

3. Kuskovskaya S. English proverbs and sayings. – Minsk, 1987.

4. Ахметова С.Г. Словарь английских пословиц, поговорок, фразеологических единиц и способов их передачи. – Алматы: “Мектеп”, 2009.

5. Arnold I.V. “The English Word and Proverb”. – М.: Высшая школа.

6. Новый большой англо-русский словарь. Под общ. Ред. Апресяна Ю.Д. – М.: Русский язык, 2000. Т.1.

Резюме

В данной статье рассматривается проблема перевода казахских, русских и английских пословиц по их структурно-ным особенностям.

Summary

In the article the problem of translation of Kazakh Russian and English proverbs according to their structural peculiarities is considered.

«КӨЗ» КОНЦЕПТІСІНІҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

А.К. Құдайбергенова – магистрант

Тіл білімінде концепт мәселесінің зерттелу өзектілігі тіл, ойлау мен мәдениеттің өзара қатынасы проблемасын одан әрі зерттеу, сондай-ақ, әлем бейнесінің фрагменттерін олардың тілдік репрезентациясы арқылы зерделеудің маңыздылығына байланысты. Осы тұрғыдан алғанда «көз» концептісін әлемнің тілдік бейнесінде жүйелі, көпәспектiлi түрде, әсіресе, адамның сыртқы және ішкі әлемінің бейнесімен арақатынаста ұғынудың әлеуеті жоғары болып табылады.

Біздің алдағы зерттеулерімізде қазақ және ағылшын тілдеріндегі «көз/eyes» концептісіне салыстыру-лар жасалып, теориялық мәселелер қозғалатын болады. Ал бұл мақаланың көлеміне байланысты, мұнда тілдегі «көз» концептісінің берілу жолдары қарастырылып, осы мәселе қарастырылған алдыңғы зерттеу-лерге сүйене отырып, сол зерттеушілердің ойларын негізге ала отырып, шолу түрінде жасалды.

Екі мыңжылдық кезең ішінде тіл білімінде ғылыми парадигмалар ауысып, 21 ғасыр антропоцентристік парадигманың өркендеуімен белгілі бола бастады. Антропоцентристік зерттеулердің пайда болуы В. фон Гумбольдтың есімімен тығыз байланысты, ол алғаш рет тіл мен адамның, нақтырақ айтқанда, бүкіл халықтың байланысы туралы сөз қозғап, тіл «халық рухының сыртқы көрінісі» болып табылады деп атап өтті [1: 132]. Тіл адамның когнитивтік қабілеттерін іске асыратындықтан, антропоцентризм әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас қасиеті болып табылады. Адам қандай да бір мәдениеттің өкілі болып табылатын тіл иесі ретінде тілді зерттеушілердің назарына ілікті. Адам тұтас әлем бейнесінің субъектісі бола тұра, оның фрагментін де бейнелейді және әлемді концептуалдық жүйеде және тілде бейнелей отырып, өз-өзін де бейнелейді.

Қазіргі заманғы тіл білімі тілдегі «адами фактордың» кез келген көрінісіне деген қызығушылықпен ерекшеленеді.

Тілдің антропоцентристік қағидасын соңғы жылдарда нақты тілдердің материалында жүргізілген көптеген практикалық зерттеулер растайды және бұл қағида Арутюнова, Апресян, Булыгина, Вежбицкая, Маслова, Пименова сияқты лингвист мамандарды қандай да бір ұлттық тілде бейнеленген адамның ішкі дүниесінің концептілерін зерттеуге одан әрі ынталандыра түсті.

Тілде адамның дүниені, өз-өзін әлемнің бір бөлігі ретінде тануы, оның ішкі дүниесі, мінезі, ниеті, басқаларға көзқарасы бейнеленеді, себебі ол бір уақытта танымның субъектісі және объектісі болып табылады [2: 70]. Н.Д. Арутюнованың пікірінше, жаңа заманғы лингвистикада адамның бейнесі туралы көзқарас тілдің деректері бойынша қалыптасады, себебі адам феноменін ұғыну жаратылыстану ғылымдары емес, табиғи тілдер арқылы жүзеге асырылады [3: 324]. Антропологиялық лингвистиканың негізгі міндеті адамды тұрмыстық тұрғыдан адам туралы басқа да іргелес ғылымдармен өзара байланыста объективті түрде тілдік модельдеу болып табылады. Осылайша, тіл жалпы механизм ретінде, адамның танымдық қызметінің нәтижелерін белгілеп, бекітудің негізгі құралы ретінде қарастырылады.

Когнитивтік лингвистикадағы негізгі санаттардың бірі концепт болып саналады. Филология ғылымдарының докторы, профессор М.В. Пименованың пікірінше, концепт – бұл тіл арқылы көрсетілген ұлттық бейне, түсінік, нышан [4: 28]. Дәл осы концепт арқылы ғылыми және көркем әдебиетте адамның ішкі әлемін анықтауға болады. Ішкі әлемнің концептілері тілде метафора арқылы беріледі. Метафора осындай концептілерді сипаттауда маңызды орын алады. Адамның ішкі әлемін лингвистикалық деректердің негізінде зерттеушілер көрінбейтін нәрселер әдетте метафоралана отырып, сыртқы әлем белгілері арқылы тілде бейнеленеді деп көрсетеді.

Концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке бір адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады. Бұл сөздер рухани мәдениеттің басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, сонымен бірге олардың мән-мағынасын да қамтиды. Мәдени концептілердің лексикалық мағыналарын анықтау – жаңа үстеме мән-мағынаның ашылуына септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде бұрынғы түсіндірмелерді жаңа қырынан бағалауға әкеледі.

Сөздің пайда болу кезеңінде, концепт оның «ішкі формасы» ретінде, яғни тілді қолданушының

санасында оған дейін бар мағыналарды жаңа сөзбен бірге пайда болған жаңа мағыналармен байланысты қаралады. Содан кейін, сөзді игеру кезеңінде, концепт-бейнеге (егер ол айтылымның тек сыртқы тұлғасы-на ғана ұмтылса), бірде ұғымға (егер оның мазмұндық жағы дамыса) түрленіп отырады. Бірақ бейне мен ұғым – бұлар концепт емес, оның сөздің мәдени-тілдік игерілу нәтижесінде пайда болған жаңа бір түрі. Бұл кезде концепт бейне мен ұғымды түсіндіре алады. Нәтижесінде, белгілі бір тілдік мазмұнмен байланысты сөздің ұғымдық жағы сол берілген сөз арқылы мәдени түсінудің кілті деп есептеуге болатын мәдени символдарға дейін дами алады. Соңында сөздің мәдени-тілдік танымның шеңбері тұйықталып, концепт сөздің ұғымдық құрылымының бөлігі ретінде және осы құрылымды түсіну кілті ретінде мәдени-ет элементтерін айқындай алады.

В.В. Колесов концепт ұғымын қазіргі зерттеулерде кездесетін мәдени концепт ұғымымен байланысты-ра келіп былай дейді: «Концепт – сөздің мағыналық толығының негізгі нүктесі, сонымен бірге дамудың ең соңғы шегі. Мәдени таңба ретіндегі сөз мағыналарының даму нәтижесіндегі алғашқы мағына соңғы нүкте, яғни қазіргі мәдениеттегі қатары молайған ұғым концепт бола алады». Бұл теориялық жақтан барлық сөздер мәдени мағыналы бола алады деген ойларды дәлелдей түседі және сөздің мәдени-тілдік табиғатын зерттеуде «концепт» терминін қолданудың қажеттілігін нақтылайды. «Тілдің логикалық анали-зі» мәселесін шешуші топтың еңбектерінде де «концепт» терминіне байланысты осылай айтылады. Концептіде сөздің мағыналық дамуының барлық мүмкіншіліктері айқындалып жиналады. В.В. Колесов «концептус» сөзіне – «барлық көмескі синкретті белгілерді бір сөздің бойында байланыстырушы ұғым» деген анықтама береді.

Концептілер – мәдениеттің бір элементі, сонымен қатар оны түсінудің де кілті. Олар мәдениетті өз ішінен ұғынуға көмектеседі. Бұл сөздердің жаңа мағыналарының пайда болу механизмдерін тану арқылы, біз сол мәдениеттің өзін тани аламыз. Концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай-күйін білеміз.

Н.Д. Арутюнованың ойынша, «мәдени концепт» – философиялық, этикалық ұқсас терминдер. Бұл сөздер таңбалайтын ұғымдарды философиялық, этикалық ғылыми зерттеулер қарастырады. Сөйтсе де, ол сөздер кез келген тілдің актив сөздік қорына кіреді, яғни сол тіл өкілінің әрқайсысына түсінікті мағынада қолданылады [5: 19].

Осы мәселе төңірегінде В.А. Маслова мәдени ақпарат тілдің номинативті бірліктері арқылы төрт тәсіл-мен: «мәдени семалар», «мәдени ая», «мәдени концептілер», «мәдени коннотациямен» берілетінін айтады. Мәдени концептінің негізі тек жеке тілдік тұлға емес, сонымен қатар лингвомәдени таным тұрғы-сынан жалпы қоғамдағы экзистенционалды мағыналы әлем бейнесінің өзегі болып табылатын тілдік бірліктерді айтады және мәдениеттің негізгі концептісіне т.б. дерексіз атауларды жатқызады.

А.Я. Гуревич мәдени концептілерді: «кеңістік», мәдени универсалды деп аталатын философиялық категория (мезгіл, кеңістік, себеп, өзгеріс, қозғалыс) және «мәдени категориялар» деп аталатын әлеумет-тік категориялар (бостандық, құқ, әділеттік, еңбек, байлық, жекеменшік т.б.) деп екі топқа бөледі. В.А. Маслова бұдан үшінші бір топ «ұлттық мәдени категорияларды» бөліп шығарған дұрыс деп көрсетеді.

Концептілерге талдау жасағанда әр тілде мәдени ерекше концептілер басым болады. Мәдени сөздерді әлеумет жасайды, олардың міндеті – тілдегі кейбір түсініктерді, ұғымдарды сол әлеуметте бар концепті-лерді орнықтыру, олар рухани сананы, түсінікті қамтиды. Идеологиялық сөздерді жекелеген тұлғалар дүниеге әкеледі, әлеумет оны қабылдайды. Олардың міндеті – үгіт-насихат, тапсырма және иллюзиялық түсінікті, яғни болмысты әсерлеп түсіндіруді қамтиды. А.Н. Мороховскийдің көзқарасы бойынша, мәдени сөздердің терминдерден айырмашылығы мынада: терминдер бір тілден екінші тілге оңай ұғынылады, ал мәдени сөздерді ұғыну үлкен қиындықтар туғызады, себебі олардың әрқайсысында сол ұлт мәдениеті, менталитеті бейнеленеді.

Автор концепт ұғымын «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері бейнеленген және атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі» ретінде тани отырып, біздің дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивті бірлік ретінде қарауды ұсынады [5: 20].

Концепт өрісі, әрбір концепт халықаралық қарым-қатынастың категориясы болғандықтан, тілдік концептілерді зерттеу үлкен маңызға ие болды.

Концептілік зерттеулер таным мәселесін тіл тұрғысынан қарастыру жалпы тіл біліміне бүкіл әлемнің гуманитарлық ғылымдарында 50-60 жылдары жүріп өткен когнитивтік революцияның ықпалымен келді.

Концептінің қазіргі тіл білімінде ұғынылуы, қарастырылуы әр алуан. Концепт анықтамасы сөз етілген еңбектерде міндетті түрде концептінің ұғым, символ (нышан), бейне, таңба, жалпы мағына, т.с.с. ұғымдармен ұқсастығы және айырмашылығы туралы пікірлер кездеседі [6: 7].

М.Б. Әбдрахманова концептілік талдаулардың көптеген үлгілерімен, талдау жүргізудің әдіс-тәсілдері жөнінде айтылған ғылыми пікірлермен таныса келіп, «көз» концептіне талдау жасағанда, С.А. Аскольдов-Алексеев айтқан концепт-1 мен концепт-2 анықтаудың қажеттілігі мен маңыздылығы жөнінде қорытындыға келеді. Осы тұжырымның негізінде концептінің қалыптасу жолын концепт-1 және концепт-2 деп қарастырады.

С.А. Аскольдов-Алексеевтің түсіндіруінше, концепт – сөз бен оның мәні (ұғымы) арасындағы байла-ныстырушы. Аяқ астынан сөйлегенде біздің санамыз сөз ұғымдарын пайдалана алмайды, сондықтан жаңа мәндік элементтер ретінде ұғымдар емес, алғаш қалыптасқан ой-менталді сигналдар іске қосылады. Осылардың өзі концепт. Егер автордың ойына жүгінсек, тұжырымдалған ұғым емес, ұғымның «ұрығы», өйткені, ол оған ұғымнан бұрын беріледі және кейіннен ұғымға ұласатын семантикалық құрылым оның бойында о бастан болады. Концепт өзі уақыт пен түсініктен тыс тұрып сөздердің уақыт пен кеңістіктегі ұғымдық-тектік байланысын табуға көмектеседі. Сөздің барлық нақтылы және әлеуетті мағыналары, байланыстары, кейде тіпті алшақ жатқан ассоциациялары концептінің арқасында бір сөзге бекітіліп тұрады [6: 7].

Осылайша, С.А. Аскольдов-Алексеев концептінің ең негізгі белгілерін дәл көрсетеді. Концептінің жаңа атау беру кезінде санамызда көптеген ұғымдардың, белгілердің орнын басатыны рас. Қазақ тіл білімінде ол, әсіресе, деректі заттың немесе құбылыстың атауы абстрактілі ұғымдарға атау болуынан көрінеді.

Осы еңбекте қарастырылған «көз» концепті арқылы жасалған мысалдарды келтіре кетейік. Мәселен, зергерлік бұйымдарға дөңгелек, төртбұрыш немесе көз пішіндес етіп қойылатын асыл тастардың өзі орналасқан заттардың «көзі» деп аталуы. Жоғарыда С.А. Аскольдов-Алексеев айтқан, көз сөзі «орнын басып тұрған» белгілер мына белгілер болса керек:

1) белгілі бір негізгі нысанда (адамның, тіршілік иесінің басында; сырғада, сақинада т.б.) орналасады;

2) белгілі бір пішіні болады (үлкен, кішкене, қысық; көз тәрізді, дөңгелек, үшбұрышты т.б.);

3) орналасатын жері шұңғыл (адамның көзі орналасатын шұңғыл жер «көз шарасы», «көз ұясы» деп аталады, ал зергерлік бұйымның көзі батырылып немесе қондырылып орналастырылады);

4) көз – өте бағалы (адамның көзі иесі үшін бағалы. Ал зергерлік бұйымның көзі бағалы тастардан жасалады және қолданылған материалына қарай бұйымның құны анықталады);

5) көз жалт-жұлт етіп, «жанып» тұрады (адамның көзін жанғандай етіп тұратын көз жанары, көз нұры. Кейбір жануарлардың көзі шынымен қараңғыда жанатындығы белгілі. Ал асыл тастың өзіне түскен жарықты, сәулені түрліше құбылтып, жанып жатқандай жан-жағынан сәуле шашып тұруы – оның негізгі қасиеттерінің бірі);

6) көз бар болса, ең алдымен назар көзге түседі. Оның көзі – басты ерекшеліктерінің бірі (адамға қарағанда, онымен сөйлескенде адамның көзі басты назарда болады) [6: 8].

Тілдің басты қызметі – адамдар арасындағы қарым-қатынасты, ақпараттың тасымалдануын қамтама-сыз ету болса, концептілік зерттеулердің мақсаты – ақпараттың тілде пайда болу, сақталу, классификациялану (жіктелу), қозғалу, даму және түрлену жолдары мен сипатын табу, сол ақпараттың ұлттық сипаты мен жаратылыс сипатын жеткізу қабілеті мен тәсілдерін анықтау.

«Көз», «көру» әрбір тілдегі үлкен, мазмұнды, ұлттық бедері айқын негізгі концептілердің бірі. Оның әмбебаптық және бірегейлік сипаты ұшан теңіз. Бейвербалды коммуникациядағы көздердің рөлі туралы да соны айтуға болады. Осы тұста көз концептінің мынадай бір сипатын атап кетуге болады: «көз» концептіне өзге концептілермен салыстырғанда ақпараттылық тән. Өйткені, көз – өздігінен-ақ мол ақпараттың көзі. Сондықтан да ол әрқашан күрделі зерттеулердің нысанында тұрады. Ал тілдегі «көз» концептінің аясында қарастырылатын көптеген бірліктер, қарап отырсақ, күрделі бейвербалды белгілер мен әрекеттерге сілтеме жасап өзінің семантикалық мағынасын қалыптастырып, дамытқан.

Сондықтан бұл жерде негізінен көзқарас түрлері, көз арқылы жасалатын ым-ишара түрлері және көздің қозғалысы сияқты факторлар қарастырылады. Адамның бет әлпеті, көзі адамның өзі айтпайтын нәрселер туралы ақпарат беретіндігі белгілі. Бұлар көне заманнан адам баласының қызығушылығын туғызып, әркез бақыланып, зерттеліп отырған мәселелер. Қай халықта болса да адамның көзіне қарап, оның болмысы жөнінен түрлі қорытындылар жасау бірден ғылыми зерттеулерден басталған жоқ, ғасырлар бойғы халық тәжірибесіне сүйене отырып қалыптасты. Ол адамдар арасындағы қарым-

қатынастың маңыздылығынан, мазмұнынан туындаған қажеттілік [6: 10].

Соматикалық атаулар мәдени мазмұнға байлығымен ерекшеленеді. Олардың адамзаттың дүниетаным мазмұнында танығары сөзсіз көп. Көз – соматикалық атаулар арқылы таңбаланатын концептілер ішіндегі басты концепт. Өйткені қазақ тіліндегі басқа соматикалық атаулардан жасалған концептілерден (құлақ, ауыз т.б.) мәдени мазмұны терең. Олар даналық, ой, сана, мінез ұғымдарымен өте тығыз байланысты және адамның тұлғасын, болмысын танытудағы мәні өте зор. Мәселен, «құлақ», «ауыз» бірліктері тілде «адам» деген ұғымды таңбалайды. Көз де солар сияқты бір сезім мүшесі болғанымен, ол «адам», «тұлға» ұғымдарын таңбалайды. Көз сөзінің 6 мағынасының бірі – **бір нәрсенің өзі**. *Көзі тұр ғой айтсын деді Сәду дауысын қаттырақ шығарып (Б.Тілегенов, Аққайнар)*. **Өз көзі** – өзіндік ерекшелік. *Ол сабақты әр жазушының өз көзі болу керек дегеннен бастап еді (Ғ. Мүсірепов, Белдерде)*.

Қазақ тілінде адамның көзі деп өзін немесе керісінше өзі деп көзін атаудың негізділігі терең. Ол көзге қатысты көптеген факторларға байланысты. Олар:

1. Адамның денсаулық жағдайы туралы ақпаратты толығымен оның көзі арқылы білуге болады;
2. Адамның тұрақты және уақытша психикалық жағдайы туралы ақпарат түгелімен көз арқылы анықталады.
3. Көз – адамның көңіл-күйі, қандай да бір заттарға, жағдайларға деген көзқарастары жөнінде ең көп ақпарат беретін мүше;
4. Көз арқылы адамның мінезін, білім деңгейін, өмірлік ұстанымдарының қандай екендігін білуге болады, яғни көз адамды толығымен танытатын дене мүшесі [6: 12].

Қазақ ділінде көз бен адамды идентификациялайтын және бір ұғым бар, олар: *көз көрген, көзін көрген*. *Көзін көрген* – сол адаммен етене таныс болған, жақын араласқан, білетін адам. *Көз көрген* – бұрыннан бі-летін, етене таныс. *Мұғалімдер мен тәрбиешілердің ішінен көз көргендерінен ешбірі жоқ (С.Сарғасқабеев)*. Бұл таңбалар өзіне ыстық, өзі үшін қымбат адамдардың ортасына, құрбы-құрдасы мен аралас-құралас болған адамдарына қатысты айтылады. Ол бүкіл халыққа және жеке тұлғаларға байланысты болады [6: 13].

ҚТТС-нің «көз» мақаласында көздің 20-ға жуық сипаты мағынасымен қоса берілген.

Қай тілдегі болмасын ақын-жазушылар, ғалымдар мен халық ауыз әдебиеті өкілдері «көз» сөзін қолда-на отырып, адам өміріне қатысты түрлі құбылыстарды сипаттаған. Бұған «көз» сөзімен жасалған көптеген тіркестер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер дәлел бола алады. «Көз/eyes» концептісі тіл білімінде когнитивтік-дискурсивтік, лингвомәдени парадигмалар шеңберінде зерттеледі.

Көз концепті бейвербалды амалдармен, яғни көзбен ым-ишара көрсету, көзді қозғалту арқылы бейне-ленеді, әлемнің тілдік бейнесінде оның белгілі бір атаулары бар.

Көз концептінің мазмұны «көз-құрал», «көру-көзбен жанасу», «көру-көз қозғалысы», «көз-менталды көру», «көз-сезім» метафораларымен бейнеленеді.

Көз дене мүшесі ретінде, адамның эмоционалдық жағдайын, көңіл-күйін білдіруші орган ретінде барлық тілдерде әр түрлі мағынаға ие. Семиотикалық мәні бар дене қозғалыстарының тілдік бейнесінде адамның көздері симптоматикалық және коммуникативтік ым-ишара қызметін атқарады. Коммуникатив-тік әрекет кезінде көз когнитивтік, экспрессивті, байланыс орнатушы, бақылаушы қызмет атқарады. Коммуникативтік мәні бар көз қозғалысының тілдік сөйлеу құралдары бар.

Көру – адам танымының тірегі. Когнитивті процестерді олардың ерекшелігін қарастыруда, қай ғылым саласы, қандай аспектен қарастырсақ та, сол зерттеу материалдарының астарында міндетті түрде көру, көзбен қабылдау, көз бен мидың байланысы т.с.с. мәселелер қоса қаралып отырады. Сондықтан қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы барлық тілдерде «көз», «көру» мазмұны терең, мәні үлкен, ұлттық сипаты ерекше концепт болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі «көз», «көру» концептінде бүгінде ғылыми тұрғыдан зерттелген, негізделген ұғымдардың халық танымындағы көрінісі таңбаланған. «Көз», «көру» концептісі қазақ дүние-танымының қалыптасу жолдарын көрсете алатын, өзіндік даму тарихы, күрделі құрылымы бар бірегей лингвомәдени концепт.

1. Гумбольдт В.Ф. *Избранные труды по языкознанию*. – М.: Прогресс, 1984 – с. 400.
2. Апресян Т.В. *Образ человека по данным языка*. – М., 1995 – с. 260; Серебренников Б.А. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. – М.: Наука, 1997 – с. 8-70.
3. Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – 2-е изд., испр., М.: Языки русской культуры, 1999 – с. 896.
4. Пименова М.В. *О типовых структурных элементах концептов внутреннего мира (на примере концепта душа) // Язык. Этнос. Картина мира: сб. науч. статей*. – Кемерово: Комплекс «Графика», 2005 – с. 28-39.
5. Абитжанова Ж. «От» концептісінің лингвомәдени қырлары // «Филологиялық зерттеулердегі инновациялық технологиялар» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2012 – 378 б.
6. Абдрахманова М.Б. «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы. Автореферат – Алматы: 2008.

Резюме

В данной статье рассматриваются понятие концепта «глаз», способы передачи концепта «глаз» в языке, делается обзор исходя из предыдущих исследований по этому вопросу и на основании мнения тех исследователей.

Summary

This article discusses the concept of «көз/eye(s)», methods of rendering the concept of “eyes” in language, the analysis is made on the basis of preceding researches concerning this issue and opinions of those researchers.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СӨЗДІКТЕРІНДЕ МЕДИЦИНА ТЕРМИНДЕРІНІҢ БЕРІЛУІ

К.К. Садирова – филол.ғ.д., доцент

Медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуында таза қазақ тілінің лексикалық қоры ғана емес, сол ғылымның жалпы қалыптасуына негіз болған грек-латын сөздері мен орыс тілі арқылы енген өзге де кірме элементтер басымдығы байқалады. Медицина терминдерін реттеу, жүйелеу, бірізділендіру қолданысқа терминдер сөздігін енгізумен сабақтасады. Біз ұсынып отырған мақалада қазақ тілінде дайында-лып, баспадан шығарылып, қолданысқа кеңінен енгізілген сөздіктер сипатына тоқталмақшымыз. Біздің талдау нысанымызға ілінген сөздіктер мыналар:

1) М.Ахметовтің «Орысша-қазақша-ағылшынша медициналық терминдер сөздігі (40 мыңға жуық термин)» [1], бұл сөздік ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған бағдарламасы» аясында Алматыдан, «Дайк-Пресс» баспасынан 2009 жылы шығарылған,

2) Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университетінің ғылыми кеңесі мен терминологиялық жұмыс тобы ұсынған «Медициналық терминдердің энциклопедиялық 3 томдық сөздігі» [2] Ақтөбе қаласынан «А-Полиграфия» баспасынан 2010 жылы шығарылған.

Бұл сөздіктерде медициналық мамандықтарға қатысты және ғылым мен практиканың қазіргі жетістіктеріне сай келетін мәліметтер толық қамтылған деуге болады. Құрастырушылардың өз сөздерімен келтір-сек: «Сөздікке енгізілген медициналық терминдер төмендегідей медициналық ұғымдарды қамтиды: адам организмінің қалыпты жағдайдағы құрылысы мен онда болатын физиологиялық процестер, патологиялық жағдайларда кездесетін морфологиялық өзгерістер мен функциялық ауытқулар, аурулар, синдромдар және патологиялық күйлер, олардың түрлері мен белгілері, олардың диагнозын қою, емдеу және алдын-алу әдістері, аурулардың қоздырғыштары мен оларды тасымалдаушылар, қоршаған орта факторлары мен оларды гигиеналық нормалау және бағалау көрсеткіштері, медицинаның облыстары мен салалары, медико-биологиялық ғылым салалары, медицинаның ең маңызды ілімдері мен теориялары, дәрілердің топтары, медициналық аппараттар, құрал-саймандар және техникалық құрылғылар» [2. 42]. Сөздікке білім мен ғылымның басқа салаларына (биология, биохимия, биофизика т.б.) қатысты терминдер де енгізілген.

Әр терминге оның тегі мен мәні және оның ең басты сипатын көрсететін қысқаша ғылыми анықтама-лар берілген. Сөздікке енгізілген терминдер әліпби бойынша орналастырылған. Мағынасы жағынан бір-бірімен байланысты, тегі жағынан ортақ атауы бар термин-сөз тізбектерінің топтары бір тізбекке біріктірілген. Тізбекке кіретін бағынышты терминдер ашық шрифтермен терілген, бас әріппен жазылған. Толық анықтама тек басты терминге берілген, тізбектердегі терминдердің мәні басты термин арқылы түсіндіріліп, олардың өздеріне тән ерекшеліктерімен толтырылған. Тізбекке сілтемелер енгізілген. Сөздіктегі терминдер жеке түрде де, мағынасына қарай көпше түрде де берілген. Терминге берілген анықтамалық материалдар (белгілер, аббревиатуралар, латынша эквиваленттер, этимологиялық анықтамалар, эпоно-миялық терминдердегі эпоним туралы мәліметтер, синонимдер) жақша ішінде келтірілген. Сөздікке тарихи маңызы болғанымен, қазіргі кезде қолданылмайтын терминдер енгізілмеген. Қазақша терминдердің тұсына латын эквиваленті берілген, мысалы: *сарғыштық* (icterus).

Анатомиялық, гистологиялық және эмбриологиялық терминдердің латынша эквиваленттерінің қандай номенклатураға [Париждік (PNA), Базельдік (BNA), Иеналық (JNA) анатомиялық номенклатуралар, Ленинградтық гистологиялық (LNH) немесе Ленинградтық эмбриологиялық (LNE) номенклатуралар] сәйкес алынғаны көрсетілген, мысалы *талшық* (fibra, -ae, PNA, BNA, JNA).

Әр терминнің шығу тегі (этимологиясы) туралы ақпарат берілген: мысалы, *дактилалгия* (dactylalgia, грекше dactylos саусақ + грекше algos ауыру, ауырсыну). Термин мен оған сәйкес шет тілінің сөзі (этимон) сәйкес келген жағдайда, этимологиялық ақпарат аударусыз терминнің көзі болған тілде беріледі. Мысалы, массаж (французша, massage). Терминдер күрделі болса, олардың берілуінің түсіндірмесі мынадай болып келеді: Мысалы, *аутогемотрансфузия* (autohaemotransfusio, ауто +

гемотрансфузия). Егер сөздікте күрделі сөздің бір компоненті жеке термин ретінде келтірілген болса, ол сөз тік шрифтімен беріледі, мысалы, оксалурия (*oxaluria*, оксалаттар + грек *urion* несеп).

Эпонимиялық терминдерде ғалымның өмір жылдары, оның отанының және мамандығының аттары жөнінде мәліметтер берілген, мысалы, Абади симптомы (J. A. Abadie, 1873-1932, франц. невропатологі).

Сөздіктің құрылымы алғысөзден, грек-латынша терминологиялық сөздігінен, әліпби ретімен берілген медицина терминдері тізбесінен, анатомиялық терминдер сөздігінен, пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Медициналық сөздікте тіркелген терминдердің ішінен біз таза қазақ тілінде жасалған терминдерді теріп алып, талдау жасадық. Нәтижесінде сөзжасамдық тәсілдердің бәрінің де медициналық терминологияда кеңінен қолданылатынына, бірақ жалпы сөздікке енген терминдер санына қатысты алғанда аз үлеске ие екендігіне көз жеткіздік. Олардың ішінде көп бөлігі синтаксистік тәсілмен жасалған, олардың ішінен мына құрылымдар жиі кездеседі:

1) толық емес матаса байланысқан анықтауыштық қатынастағы зат есім сөз тіркесі құрылымында келгендер:

бауыр іріңдігі (*a.hepatis*) – бауыр тінінің іріңді қабынуының нәтижесінде бауырда пайда болатын іріңдік, көбіне холангиттің салдары ретінде бой түзейді.

Бүйрек іріңдігі (*a.renalis*) – бүйрек паренхимасында болатын іріңдік, жедел іріңді пиелонефриттің бір түрі.

Қызылшек іріңдігі – (*a.subgingivalis*, син.: сублингвалдық абсцесс) – қызыл иектің патологиялық қалта-ланылуы мен жарақат салдарынан қабынуы нәтижесінде туындайтын іріңдік.

Өкпе іріңдігі – (*a. pulmonis*) – пневмонияның асқинуы ретінде немесе іріңдік тудыратын инфекцияның өкпе тініне гематогендік, лимфогендік жолмен немесе бөгде денемен бірге енуіне байланысты туындайтын іріңдік.

Ми іріңдігі (*a.cerebri*) – мидың жарақаты немесе іріңдік тудыратын инфекцияның басқа жерден миға енуіне байланысты ми тінінде дамиды іріңдік.

Осы құрылыммен келген терминдерді көптеп келтіруге болады: *сүйек іріңдігі, ұштық іріңдік, шүйде айдаршығы, айдаршық өзегі, айдаршық өсіндісі, төс аймағы, шат аймағы, бауыр айнасы, мұрын айнасы, тік ішек айнасы, толу кемістігі т.с.с.*

2) толымды матаса байланысқан үш компонентті зат есімді сөз тіркесі құрылымында келген терминдер:

мидың жанаспа іріңдігі (*a. cerebri contactus*) – инфекция қоздырғышының миға жақын орналасқан іріңді қабыну ошағынан (ортаңғы құлақтан, мұрын маңы қуысынан, көзден, бас сүйектерінен) таралуы нәтижесінде дамиды іріңдік.

Құрлықтың шипалы балшығы – құрлықтың ашы (тұзды) көлдерінде пайда болған сульфидті ем балшығы, құрамында сульфидтер және жоғары дәрежеде минералданған балшықты ерітінді болады.

Осы құрылыммен келген терминдер: *көл-бұлақтың емдік балшықтары, теңіздің шипалы балшығы, шоқының емдік балшығы, балшықтың ылғалдылық сыйымдылығы, Баранидың сұқсаусақ сынамасы, бас миының мөлдір пернесі, бассүйектің ортаңғы шұңқыры, бауырдың тынық (тұйық) дыбысы, бауырдың жалпы түтігі, қарынның меншікті безі т.б.*

3) қабыса байланысқан анықтауыштық қатынастағы зат есімді сөз тіркесі құрылымында келген терминдер:

Қуықалды іріңдік (*a.praev*), қысыңқы жер (*isfhnus*), торлы жарғақ (*reticular membrane*), жамылғы жарғақ (*tectorial membrane*) т.с.с.

4) меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесі құрылымында келген терминдік тіркестер:

Теріні алмастыру, бауырды алмастыру, бүйректі алмастыру, жүректі алмастыру, сіңірді жасау, кемікті алмастыру, т.с.с.

5) Матаса және меңгеріле байланысқан сатылана байланысқан сөз тіркесі құрылымындағы тіркестер:

Терінің бүкіл қабатын алмастыру, импульстердің нервіден бұлшықетке берілуі, бұтаралықтың бұлшықетін не шандырын жасау, бұтаралықтың тұтастығын қалпына келтіру т.с.с.

6) Жанаса, меңгеріле байланысқан пысықтауыштық қатынастағы етістікті сөз тіркесі құрылымында келген терминдер:

Телімсіз реттелу, өздігінен қайту, кері даму, телімді реттелу, орталықтан реттелу т.с.с.

7) біріккен сөз тұлғасындағы терминдер: *тамиуыр, сілекейбез, өтқалта, несепағар, зәрағар, көкжө-тел, ұйқыбездік, бассүйек, самайсүйек, шүйдесүйек, қасағасүйек т.с.с.*

8) күрделі тіркесті сөз тұлғасындағы терминдер: *сүйек қысқашы, бет сүйектері, аяқ сүйектері, көкірек сүйектері, табан сүйектері, алақан сүйектері, салдық маймақтық, тұрақты қылылық, қосарлас қылылық, жалтақ сүйек, т.с.с.*

9) қос сөз тұлғасындағы терминдер: *сүйек-шеміршекті, сегізкөз-құйымшақтық, сегізкөз-жатырлық, сегізкөз-мықындық, сегізкөз-белдік, ми-тамырлық, асқазан-бауыршет, асқазан-тоқішек т.с.с.*

10) мекен үстеулерімен, көмекші есімдердің қатысуымен жасалған терминдер: *ішкі бүйірлік байлам, қасағының жоғарғы байламы, кіші жіліниік басының алдыңғы байламы, кіші жіліниік басының артқы байламы т.с.с.*

11) кірме сөздермен аралас келген терминдер: *аффектілі жарыместік, апатиялы жарыместік, гебефрениялық жарыместік, олигофрениялық жарыместік, толық скотома, кәсіптік сколиоз, ойықжа-ралы сигмоидит т.с.с.*

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы-на қазақ тіліндегі сөзжасам заңдылықтары мен тәсілдерінің бәрі де тән, сондай-ақ терминге қойылатын қысқалық талабына сай келмейтін терминдердің, термин сөздердің бекітілгенін, қолданысқа түскенін көруге болады.

Ғылым тілі жалпыәдеби тілдің семантикалық сөзжасамдық тәсілінен ерекшеленеді. Жалпы әдеби тілде семантикалық жолмен сөз жасау сөздің ұзақ уақыттық даму эволюциясының нәтижесі омоним сөздердің түзілуінен көрінетін болса, терминжасамда бұл тәсіл өзге сапаға ие. Сөздің жаңа мағынада жұмсалып орнығуы ұзақ уақыттық эволюцияны қажет етпейді. Ол сөзді жаңа мағынада жұмсауға икемделеді де, нақты семантикалық қайта құруға түседі. Сонан кейін барып ол сөз жаңа грамматикалық және лексика-лық сипатты меншіктейді. Терминдердің көп бөлігі өзге ұлт тілдерінің дайын бірліктерін пайдалану негізінде жасалғаны байқалады. Ғылым тілі қалыптасуының бұрынғы тарихынан күні бүгінге дейін өзге тілдерден енген кірме сөздер бөлігінің басымдылығы айқын сезіледі. Қай тілдің терминологиялық қабатында да кірме сөздердің үлес салмағы басым болатыны байқалады, ол ғылымның зерттеу нысанының аты ретінде кіреді, демек, ғылым нысаны болған зат не құбылыстың өзі де кірмелік сипатқа ие. Өзге тілден енген терминдердің басым бөлігі медицина саласында орыс тілі арқылы енген батыс еуропа тілдерінің элементтері. Нақты атасақ, бұл тілдер – неміс, француз, ағылшын – олардың тілге енуі әр кезеңде әрқилы болғаны байқалады. Біз қаншалықты тіл тазалығы үшін жанашырлық танытқанымызбен, ғылым тілінің қалыптасуында, арнайы лексиканың тұрақталуында кірме терминдердің басым болатынын мойын-дауымыз керек. Бұл тек қазақ ғылымының тіліне ғана тән емес, жалпы ұлттық ғылым тіліндегі жалпы үрдістер.

Термин-сөз тіркестері өздерінің саны жағынан салалық терминологияда алдыңғы орындарды иеленеді. Бұл дәстүрлі сөзжасам тәсілі қазіргі қазақ тілі терминологиялық лексикасында іргелі орын алады. Термин-сөз тіркестерінің бұл басымдылығы олардың таңбалаған түсініктерін барынша толық беруге қабілеттілігі-мен байланыстыруға болады. Сондай-ақ термин-сөз тіркесінің тағы бір артықшылығы – өзі белгілеген түсінігінің жіктемесінде түрлік, тектік табиғатын бірден сездіріп тұратындығы. Мысалы: *абазия – атаксиялы абазия, қалтылдақ абазия, салдық абазия ұстамалы қалтылдақ абазия, спастикалық абазия, хорейлық абазия, абазия-астазия (тұра алмау және жүре алмау).*

С.В. Гриневтің [3] пікірінше, терминжасамның өзге де тәсілдері сияқты арнайы атауларды сөздер тіркесімен берудің ерекше стандартты үлгілері қалыптасады. Мұндай термин сөз тіркестері анықтауыш-тық қатынастағы атауыштық сөз тіркесінен келеді. Бұлар, көбіне, сын есімдердің немесе үстеулердің зат есімдермен тіркесінен немесе зат есімдер мен зат есімдердің тіркесінен жасалады. Олардың тірек компо-ненті сапасында, негізінен, зат есімдер жұмсалатыны байқалады.

Қазақ тіліндегі медицина терминдерінің қатарында жұмсалып жүрген термин-сөз тіркестерінің модельдерін былайша жіктеп көрсетуге болады:

1. Сын есім + зат есім: *көмірлі абсорбер, бронхогендік абсцесс, мүйізгек абсцесі.* Көріп отырғанымыз-дай, -лы/лі, -дық/-дік/-тық/-тік, -ғак/-гек/ -қақ/-кек жұрнақтарымен жасалған туынды сын есімдердің медицина саласындағы терминдерді қазақ тілінде жұмсауда қалыптасқан жүйелік моделінде кеңінен кездеседі.

2. Зат есім + үстеу + етістік: *түсік ерте түсу, қалқанбездің жоғарғы артериясы*

3. Матаса байланысқан зат есім + зат есім: *торқабық абиотрофиясы, су абсорбциясы, ми абсцесі, тері боғламасы, өкпе боғламасы.*

4. Ілік септігіндегі зат есім + сын есім + тәуелдік жалғаулы зат есім: *торқабықтың ақ нүктелі абиотрофиясы, торқабықтың сары теңбіл абиотрофиясы, торқабықтың бояутекті дегенерациясы, мидың көшіктік абсцесі*

5. Сын есім + етістік: *ампулалық түсік түсу, ымырттық көру, орталықтық көру, жоғары қарқынды сәулелену, уыттық сарғаю*

6. Зат есім + көмекші есім + зат есім: *ішекмаңы абсецесі, көзұяасты абсецесі*

7. Есімше + зат есім: *тазартылған ағар, индукцияланған сандырақ, компенсацияланған глаукома, туа болған агралуцитоз, оқшауланған қарынша*

8. Зат есім + етістік: *әріп жаза алмау, қанды тексеру, ми-жұлын сұйықтығын тексеру, ұшын бүйірге жалғау*

9. Предикаттық қатынастағы зат есім + етістік: *өт шығатын, өт қуатын, етеккірі тоқтаған, іші жалтпаған.*

10. Сын есім + сын есім: *кәсіптік сырқаттанғыш.*

Терминологтар, терминологиялық сөздіктер мен жинақтарды не стандарттарды құрастыруда терминологияны стандарттауда талап етілетін нақты шарттарды басшылыққа алады. Бұл талапқа терминдердің лингвистикалық тұрғыдан ресімделуі де жатады. Ең басты талаптардың бірі стандартталған терминдердің синонимдері болмауы керек және ол көпмағыналы болмауы тиісті, стандартты терминдер қысқа болуы тиісті, бірақ бұл күрделі түсініктерді таңбалайтын терминдер үшін қиындық туғызады. Бұл талаптар барлық терминологиялық стандарттарда көрсетіледі, бірақ терминнің қысқалық сипатының сақталуы онай бола алмайды. Ғылыми зерттеулерде белгілі болғанындай, сөз таптарының терминжасамға қатысы түрліше деңгейде. Олардың ішінде алдыңғы орынға ат, есім шығады. Ол термин түсінігін бірден-бір тасымалдаушы қызметін атқарады.

Термин сөздердің жасалуында басты орынды зат есімдер иеленсе, термин сөз тіркесінің құрылымында да бұл сөз табы кеңінен қолданылады. Термин сөз тіркестерінің құрамындағы компоненттер саны төр және онан көп болып та келеді. Мысалы: *қардың екібасты бұлшықетінің ұзын басы, бас бармақты жақындататын бұлшықеттің қиғаш басы.*

Терминтаным мен лексикологияның соңғы жетістіктерін ескере отырып, біз мына жайттарға ерекше көңіл аударғқымыз келеді. Мысалы, 1960-1970 жылдары отандық және шетелдік тілшілер сөзжасам мен лексикология саласында формалды-құрылымдық, семантикалық талдау жасауды арттырды. Бұл дәстүрлі тұрғыдан зерттеу арнайы бірліктердің форма мен мағынасының диалектикалық ерекшелігіне негізделеді.

Медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы қазіргі кезеңде жақсы деңгейде деп есептеуге толық болады. Оған медициналық жоғары оқу орындарының қазақ топтарын ашып, дәрігерлерді қазақ тілінде оқыту арқылы дайындауы да бірден-бір себеп болды деуге болады. Қазақ тілінде дайындалған жоғарыда аталған медицина терминдерінің энциклопедиялық сөздігінің қолданысқа енуі бұл үдерісті бекіте, нығайта, күшейте түсетіндігі сөзсіз. Сонымен қатар медицина академиясында оқытуға арналған қазақ тіліндегі оқулықтардың дайындалып, таратылуы да бұл сала терминдерінің толық орнығуына оң ықпалын тигізеді.

Жалпы медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуының өзін және жетілдірілуін екі бағытта қарастыруымыз керек деп ойлаймыз. Бірінші, динамикалық тұрғыдан, екінші, статикалық тұрғыдан. Динамикалық тұрғыдан қараудың қажеттігі мына жайтпен байланысты: медицина саласындағы ғылыми жаңалықтардың ашылуы қазіргі кезеңде өте қарқынды әрі соған сай пайда болған технологиялардың медицинаға ендеп қолданылуы, соған орай жаңа атаулардың, сөздер мен сөз тіркестерінің кеңінен пайда болуы үнемі ескеріліп отыруға тиісті. Осыған байланысты бекітілген терминдердің ескіріп қолданыстан шығуы мен орнына жаңа сөздердің келуі назарда болуы қажет. Ал статикалық сипатты медицина терминдер жүйесінің өзегі болатын, үнемі тұрақтылыққа ие атаулар құрады, олар медицина ғылымының дамуы-на тәуелсіз, үнемі сол атаумен тұрады, мысалы, адам ағзаларының атауы мен осы кезге дейін тұрақты түрде, толық белгілері мен емдеу жолдары анықталған терминдер мен термин сөздер.

Медицина саласындағы жаңа сөздер (неологизмдер) дегенді шартты түрде мынадай топтарға жік-теуге болады:

1) жаңа мазмұнды бекіткен жаңа формаға ие терминдер: мысалы, *био-компьютер* – тірі ағзалардың жүйке жүйесін имитациялайтын компьютер, *гигиеналық мониторинг, ұрық мониторы, жарыштық биоло-гия, т.с.с.*

2) эпонимдік терминдер, ол терминдерге антропонимдер жатады: *Болтон-Хантер реактиві т.с.с.*

3) кірме терминдер: *бұлардың сипаты тілдердің араласуы арқылы болады: грек-латын-қазақ сөздері не қазақ-орыс сөздері тіркесі арқылы жасалады.*

4) Трансноминациялану: жаңа форма бұрыннан қолданыста бар мағынамен беріледі: *big C – cancer (обыр)*

5) Семантикалық инновация (жаңашылдық), жаңа мағына тілде бұрыннан бар формамен беріледі: *acid – LSD narcotic (ЛСД нашасы) т.с.с.*

Қазақ тіліндегі медицина терминдерін жетілдіру мәселесі қазақ терминологиясы жүйесін

калыптасты-ру ұстанымдарына сай орындалады. К.Аяпбергенованың ойынша [4], қазақ тіліндегі терминдердің дұрыс жолға қойылуына ҚҒА Тіл білімі институтының 1970-2003 жылдар аралығындағы жұмыстары айтарлықтай әсер еткен. Терминге көптеген пайдалы принциптерді ұсынған академик Ә.Қайдаров «Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқараспен қарайық» деген проблемалы мақаласында: «мемлекеттік әдеби тіліміздің бүгінгі күйі мен ертеңгі жағдайы терминологияның реттілігімен, жүйелілігімен, тұрақтылығымен және қолданыс аясының кеңдігімен өлшенеді [5, 8]», – дейді. Ғалым мақаласы лингвистерге термин туралы көрсетілген жол-жоба болып саналады.

1. Ахметов М. *Орысша-қазақша-ағылшынша медициналық терминдер сөздігі (40 мыңға жуық термин)*. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2009 – 700 б.

2. *Медициналық терминдердің энциклопедиялық 3 томдық сөздігі*. – Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2010 – 1500 б.

3. Гринев С.В. *Методические основы медицинского терминоведения (состояние и перспективы разработки) проблемы упорядочения медицинской терминологии*. – М., 1989 – С. 81.

4. Аяпбергенова К.Қ. *Қазақ тілі сабағында медицина лексикасын мамандыққа сәйкес оқытудың ғылыми-әдісте-мелік негіздері. Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты*. – Алматы, 2009 – 49 б.

5. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. – Алматы, 2009.

Резюме

В статье рассматриваются словообразовательные способы медицинских терминов в казахском языке.

Summary

The article discusses ways of word-formation of medical terms in Kazakh language.

КРЫЛАТАЯ ПОЭЗИЯ Л.ШАШКОВОЙ

М.И. Уюкбаева – проф., КазНПУ им. Абая

Недавно казахстанская литература обогатилась сразу двумя книгами поэтессы Любови Шашковой: «Два вольных крыла» и «Песни жаворонков». Само название этих поэтических сборников говорит о приоритетных образах птиц, используемых поэтессой в разных ипостасях. Автор идентифицирует людей с птицами в самых разных жизненных ситуациях. И в том числе трагических:

*И он, прощально к небу вскинув руки
Подбитым жаворонком клюнул борозду.*

(«Песни жаворонков»).

И о себе Л. Шашкова пишет в этом же стихотворении: «И сердце бьется птахом бессонной». Окружающая природа, в частности горы, тоже напоминают автору птиц:

*Я теперь уже тоскую
По этим крылатым горам.*

(«У Иссык-Куля, на краю земли»).

Птицы в поэзии Л.Шашковой составляют единое целое с окружающим миром, поэтому древесные почки похожи на птичьи клювы, а воробьи вместе с облаками обретаются в одной луже:

*Как у первых робких почек
Клювик желтенький остер.
Как весной ныряли в лужи
Воробьи и облака.*

(«Ничего не надо больше»).

И земля, и небо здесь полны птицами и знаками, которые они оставляют:

*Только торопливый росчерк
Ласточек над головой*

(«Больше ничего на надо»).

Даже собственного сына поэтесса воспринимает как птенца, изливая тем самым свою материнскую любовь в ее самом возвышенном проявлении:

*Вспыхнет под сердцем сыночек
Белым птенцом.*

(«Аистов белую стаю»).

Особенно часто Л.Шашкова использует образ птиц в стихотворениях о любви: «Уж какой бы ты не был сокол» («Не умею быть одинокой»). И если возлюбленный – сокол, то возлюбленная – «лебедушка»:

*Да увел свою лебедушку
От наветов баб досужих.*
(«Не отвыкну от хорошего»).

Для того, чтобы подчеркнуть трогательность окружающих людей, автор тоже использует образ птицы, находя в них общее, а стало быть, положительное, беззащитное и смешное одновременно:

*Что он и есть тот аист настоящий,
Тот длинноносый, тот гусиношей,
С худыми, словно жердочки, ногами.*
(«Ванька-Бусел»)

Отрицательные явления жизни Л.Шашкова сравнивает со зловещим вороньем, используя эту традиционную аналогию:

*Там воронья мгла
Застит белый свет.*
(«Метель»).

Негативные душевные состояния у автора имеют устойчивые ассоциации, имеющие фольклорные корни:

*Ворон ли веций, ворона ль дурная, –
Душу пронзающий страх.*
(«Что ты летаешь, дурная ворона»).

Защиту от напастей поэтесса ищет под спасительными крыльями белой птицы:

*Зачем не хочешь нас прикрыть крылами?
(«Куда ты, птица белая моя?»).*

Этническая белоруска, Любовь Шашкова, опираясь на родной фольклор, написала «Девичьи потешки», проникнутые небесной радостью и многоцветьем:

*Небеса облаками оденутся,
Радость – радугую подпоясаятся!*
(«Девичьи потешки»).

В поэзии Л.Шашковой образовался своеобразный симбиоз белорусского и казахского фольклора, который она творчески освоила и постоянно воплощает в своих произведениях. В казахском фольклоре наиболее употребительными являются образы птиц. Многолетняя работа в качестве переводчика оказала влияние на поэзию Л.Шашковой, ведь она перевела на русский язык поэзию подлинно народных казахских поэтов: Ахмета Байтурсынова, Магжана Жумабаева, Халижана Бекхожина и многих других.

Из народной поэзии Л.Шашкова впитала и оптимизм, всепобеждающее жизнелюбие, стойкость, отсутствующие керулянтства:

*Какое счастье – вдруг заплакать,
Приметив в талый пятачок,
Что белка на еловых лапах
Горит рождественской свечой.*
(«Новогоднее»).

Түйін

Автор адамдарды құстар арқылы әр түрлі өмір жағдайларымен салыстырады.

Summary

The author identifies people with birds in a variety of situations.

ЗАИМСТВОВАННАЯ ЛЕКСИКА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ли Ин – доцент института иностранных языков Северо-Восточного университета (Китай)

Процесс заимствования слов - явление нормальное, а в определенные исторические периоды даже неизбежное. Освоение иноязычной лексики обогащает словарный запас принимающего языка, поэтому заимствованные слова присутствуют в языках всех народов. Лексика современного русского языка также неоднородна с точки зрения её происхождения. Русскому народу на протяжении истории приходилось вступать в политические, экономические, торговые, научно-культурные и прочие связи с другими народами. В результате подобных разносторонних контактов русская лексика пополнялась иноязычными заимствованиями. Иноязычные слова в лексике современного русского литературного языка, хотя и представляют довольно многочисленный пласт лексики, но не превышают 10% всего его словарного состава. В общей лексической системе языка лишь небольшая их часть выступает в качестве общеупотребительной лексики; подавляющее большинство из них имеет стилистически закреплённое употребление в книжной речи и характеризуется в связи с этим узкой сферой применения (выступая как термины, профессионализмы, варваризмы, специфические книжные слова и т.д.).

Под заимствованным словом в языкознании понимается всякое слово, пришедшее в русский язык извне, даже если оно по составляющим его морфемам ничем не отличается от исконно русских слов. Такое явление наблюдается, когда слово приходит из какого-либо близкородственного славянского языка. В истории русского языка сменялись периоды преимущественного заимствования: из германских языков и латыни (праславянский период); из греческого, а затем и старославянского языка (эпоха христианизации, дальнейшее книжное влияние); из тюркских языков (особенно XVI-XVII век благодаря влиянию Османской империи); из польского языка (XVI-XVIII века); из нидерландского (XVIII), немецкого и французского (XVIII-XIX века) языков; из английского языка (рубеж XX -XXI веков). Основные причины заимствования, как считают исследователи этой проблемы, следующие: исторические контакты народов; необходимость номинации новых предметов и понятий; новаторство нации в какой-либо отдельной сфере деятельности; языковой снобизм, мода; экономия языковых средств; авторитетность языка-источника (это иногда приводит к заимствованию многими языками из одного и того же языка, чем объясняется существование так называемых *интернационализмов*); исторически обусловленное увеличение определенных социальных слоев, принимающих новое слово. Все это экстра-лингвистические причины. К внутренним лингвистическим причинам можно отнести: 1) отсутствие в родном языке эквивалентного слова для нового предмета или понятия (основная причина заимствования иностранных слов); 2) тенденцию к использованию одного заимствованного слова вместо описательного оборота, н-р: гостиница для автотуристов – мотель, короткая пресс-конференция для журналистов - брифинг, фигурное катание на лыжах - фристайл и т.д.; 3) потребность в детализации соответствующего значения, обозначение с помощью иноязычного слова некоторого специального вида предметов или понятий, которые до тех пор назывались одним русским (или заимствованным) словом. Например, для обозначения слуги в гостинице в русском языке укрепилось французское слово *портье*, для обозначения особого сорта варенья (в виде густой однородной массы) – английское *джем*. Потребность в специализации предметов и понятий ведет к заимствованию многих научных и технических терминов, например: *релевантный* наряду с русским *существенный*, *локальный* наряду с русским *местный*, *компрессия* наряду с русским *сжатие*, *пилотировать* наряду с русским *управлять* и др. 4) тенденция пополнять экспрессивные средства, ведущая к появлению иноязычных стилистических синонимов: *обслуживание – сервис*, *ограничение – лимит*.

В современной лингвистике исследования в области иноязычной лексики не утратили актуальности. Лишь при поверхностном взгляде на явления заимствования проблема представляется простой и решенной. Между тем на многие вопросы исчерпывающие ответы еще не получены. Нуждается в более подробном изучении статус заимствованных элементов, процессы и результаты словообразования на базе иноязычных формантов. Оказывается, далеко не всегда просто установить разницу между понятиями «свое» (исконное) и «чужое» (заимствованное) в языке. Во-первых, этимология некоторых очень старых слов не выяснена до сих пор. Во-вторых, часто встает вопрос, русским или заимствованным следует считать слово, в котором все морфемы иноязычные, но заимствованы из разных языков, или в которых есть иноязычные и русские морфемы. Так, в слове *лифтер* корень – английского происхождения (англ. lift), суффикс -ёр – французский (-eur), входящий в состав таких слов французского происхождения, как *минёр*, *тапёр*, *режиссёр* и др. Слово как будто явно не русское. Но дело в том, что слова *лифтер* нет ни в английском, ни во французском языках. Это

слово (несмотря на свой иностранный облик) возникло в русском языке из английского корня и французского суффикса. Есть в русской лексике и слова, содержащие заимствованный корень и русский суффикс: марин-овать, монтаж-ник или русский корень и иноязычный суффикс: связ-ист, ухаж-ёр. К каким группам относятся названные слова – к исконно русским или заимствованным? Большинство ученых считают их принадлежащими к исконно русской лексике. "Конечно, странно слышать, что дирижер, радиопьеса, кинопрограмма - русские слова. Но если это странно слышать, то считать их заимствованными было бы неверно с научной точки зрения", – утверждал А.В. Калинин [1, 64]. Дело в том, что эти слова как лексемы с определенным значением возникли именно в русском языке по использующей иноязычный элемент продуктивной словообразовательной модели с регулярным деривационным значением, свойственным русскому словообразованию.

Говоря о заимствованных словах, нельзя не упомянуть о так называемых кальках. *Калька* (франц. calque) – слово или выражение, созданное из исконных языковых элементов, но по образцу иноязычных слов и выражений. Слова водород, кислород – кальки латинских слов hydrogenium и oxugenium (в латинском корень -gen- – род, а и hydro и oху- значит соответственно вод- и кисл-). Существует специальный лингвистический термин *калькировать*, т.е. переводить по частям. Слово полуостров калькировано с немецкого Halbinsel, слово дневник с французского journal, слово небоскреб – с английского skyscraper. Подобные материально исконные слова, которые возникли в результате перевода иноязычных слов по составляющим эти слова морфемам, в результате усвоения словообразовательной структуры чужих слов, называются словообразовательными. Они, как правило, являются продуктами книжного творчества, так как появились при переводах как новообразования переводчиков. Лишь потом некоторые из них стали достоянием устной литературной речи. В качестве словообразовательных образцов соответствующих ка-лек выступают почти исключительно слова из греческого, латинского, французского и немецкого языков.

Кроме полных калек в лексике русского языка наблюдаются *полукальки* – слова, состоящие частью из русского материала, а частью из материала иноязычного слова, которое по словообразовательной структуре так же точно соответствует аналогичным словам языка-источника, из которого идет заимствование. Например, слово гуманность возникло путем заимствования корневой части немецкого слова Humanität (human, ср. – гуманный) в виде основы прилагательного гуманн- и перевода немецкого суффикса -ität-, образующего отвлеченные имена, с соответствующим русским суффиксом -ость-. По мнению Н.М. Шанского и М.И. Фоминой [6, 7], подобного рода слова, возникая как передача чужого слова с его структурой, не являются тем не менее заимствованными в прямом смысле этого слова. Это создание русского языка, с использованием русского лексико-словообразовательного материала. Словообразовательные кальки, обязанные появлением в русском языке чужому языку, все же представляют собой новые слова русского языка, неизвестные в данном конкретном виде в других языках.

Несмотря на достаточно длительную историю российско-китайских отношений китайских слов, в отличие от французских или английских, в русском языке немного. Известный лексикограф Макс Фасмер в своем фундаментальном труде «Этимологический словарь русского языка» насчитывает только восемь китайских заимствований [5]. К числу полностью освоенных русским языком *китаизмов* исследователь относил *чай* и *женьшень*. *Чай* – самое первое слово китайского происхождения, было заимствовано еще в XVIII веке через тюркские языки. *Чесуча, даба, фанза* и *женьшень* пришли в русскую лексику в конце XIX века. Большинство слов китайского происхождения были связаны с торговлей и использовались ограниченным числом лиц на ограниченной территории. Китайские слова входили в язык русских жителей в основном в районах Забайкалья, Дальнего Востока и Северо-востока Китая (Маньчжурии), где наиболее плотно соприкасались две культуры. Поэтому, китайские слова первоначально вошли в регио-нальный обиход, затем частично получили распространение на всей территории России. По причине того, что базовым языком в российско-китайской торговле являлся русский, количество используемых китайских слов было незначительно и обозначало название китайских товаров, не имевших русских аналогов. Многие столетия на первом месте в торговле и китайском ввозе в Россию через Забайкалье, Одессу и Дальний Восток стоял чай, а на втором – китайские ткани (даба, фанза, чесуча). Соответственно, и слова, обозначавшие эти предметы, прочно вошли в обиход.

Наличие, появление или исчезновение тех ли иных китайских слов в русском языке определялось состоянием и изменением условий жизни обоих народов, изменением в политической и экономической жизни, в торговле. Так, в «Кратком словаре иностранных слов» (1952) еще можно найти слово «хунху-зы», которое обозначало вооруженные отряды бандитов, грабителей в Маньчжурии и Северном Китае. А так же многозначное слово «фанза», переводимое как 1) небольшой китайский дом; 2) легкая китайская шелковая материя. В «Словаре русского языка» С.И. Ожегова (1973) слово «хунхузы» уже отсутствует, а «фанза» имеет только одно значение – крестьянский дом в

Китае и Корее. В «Словаре иностранных слов» (1985) появляется слово «хунвэйбины» – название молодежных отрядов, сформированных в Китае в начале так называемой «культурной революции» для расправы с негодными ей лицами [2, 3, 4]. Объясняется это лингвистическое явление сугубо политическими или экономическими причинами. Хунхузы (от китайского – hong huzi – красная борода) до 1930-х годов терроризировали население Дальнего Востока. Но со временем хунхузов удалось нейтрализовать; с их исчезновением ушло из словарей и само слово, обозначавшее специфическое социальное явление определенного периода. С прекращением ввоза материи, как основного продукта китайской промышленности, исчезло из словарей и второе значение слова «фанза». В связи с изменением политической обстановки как в КНР, так и в России, слово *хунвей-бин* так же исчезло из российского лексикона и словарей.

После активизации политических, культурных и экономических связей между Россией и Китаем в конце XX века процесс заимствований получил новое развитие. В несколько раз выросло количество китайских слов, употребляемых носителями русского языка в профессиональной деятельности и в быту. Конечно, следует признать, что пока абсолютное большинство этих терминов относится к так называемым *экзотизмам*, отличительной особенностью которых является отсутствие русских синонимов, и обращение к ним при описании жизни другого народа продиктовано необходимостью. Часть из них можно отнести к *заменяемым* экзотизмам, то есть таким, которые можно перевести на русский язык без ущерба для смысла, например: вок – сковорода; дацзыбао – рукописная газета; фанза – хижина, хунхуз – разбойник, хутун – улица и т.д. Употребление таких экзотизмов обусловлено только потребностью создания местного колорита. Большую же часть китайских слов следует пока относить к *незаменимым* (непереводимым) экзотизмам: нельзя слово *юань* перевести как рубль, словом *баоцзы* назвать жареные пирожки, а словом *хуацяо* – любого китайца. В заключении мы приводим список наиболее часто употребляемых *китаизмов* (более 40), уже зафиксированных в электронной версии словаря Современного русского литературного языка (Распределение по группам наше. – Л.И.).

Научные, политические и экономические термины

Инь	- отрицательное (женское) начало мироздания в китайской философии
Ян	- солнце; положительное (мужское) начало мироздания в китайской философии
Дао	- путь, правило, принцип; термин китайской философии
Фэншуй	- ветер+вода; геомантия
Коутоу	- обряд коленопреклонения с прикосновением пола головой
Жэньминьби	- валюта КНР (юань – единица этой валюты)
Дацзыбао	- рукописная газета, написанная крупными иероглифами
Пиньинь	- стандартная транслитерация китайского языка
Пипа	- китайская лютня
Эрху	- старинный китайский струнный смычковый инструмент
Путунхуа	- литературный китайский язык
Ханьцзы	- китайские иероглифы
Чэньюй	- устойчивый оборот из четырех иероглифов
Хуацяо	- китайцы, проживающие за рубежом
Хунвэйбин	- красный караульный; участник молодежных отрядов в годы «культурной революции»
Хунхуз	- бандит, вооруженный грабитель
Тайфун	- региональное название циклона
Шамора	- старое название песчаного пляжа (от китайского shamuo – песчаная пустыня, пески) на берегу Уссурийского залива, носящего официальное название бухта Лазурная

Спортивные термины

Бацзицюань	- одно из боевых искусств Китая
Кунфу	- работа, труд, мастер; вид боевых искусств (гунфу)
Ушу – вид боевых искусств	- вид боевых искусств
Тайцзицюань	- оздоровительная гимнастика, вид борьбы (тайцзи, тайчи)
Цигун	- дыхательная гимнастика

Бытовая лексика

Фанза – небольшой дом, хижина	- небольшой дом, хижина
Хутун	- старая, небольшая улочка
Вок	- кастрюля, котелок, сковорода; китайская сковорода

Ципао	- традиционное шанхайское женское платье
Женьшень	- лекарственное растение
Байховый чай – сорт чая	- сорт чая
Улун	- красный чай
Лунцзин	- разновидность зелёного чая
Баоцзы	- китайские пирожки, приготовляемые на пару
Манты	- китайская булочка (маньтоу)
Цзяоцзы	- китайские пельмени
Рамэн	- пшеничная лапша
Тофу	- пищевой продукт из соевых бобов
Байцзю	- вид китайской водки
Маотай	- крепкая китайская водка из города Маотай
<i>Породы собак</i>	
Чау-чау	- порода комнатных декоративных собак
Шарпей	- порода сторожевых, охотничьих и бойцовых собак
Ши-тцу	- одна из древнейших пород собак

Улучшение и развитие всесторонних отношений между Россией и Китаем на самых разных уровнях будет неизбежно способствовать взаимному развитию и обогащению обоих языков.

1. Калинин А.В. *Лексика русского языка*. – М., 1978.
2. Ожегов С.И. *Словарь русского языка*. – М.: Советская энциклопедия, 1973.
3. *Словарь иностранных слов*. – М.: Русский язык, 1985.
4. *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Склярёвской Г.Н. Российская академия наук, Институт лингвистических исследований*. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998.
5. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка Т.1-4*. – М.: Прогресс, 1986-1987.
6. Фомина М.И. *Современный русский язык: Лексикология*. – М., 1990.
7. Шанский Н.М. *Лексикология современного русского языка*. – М., 1972.

Түйін

Бұл мақалада қазіргі орыс тіліндегі шетелден кірген сөздер қарастырылады.

Summary

This article is about the foreign words in the modern Russian language.

ПАРСЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН ҮЙРЕТУ АРҚЫЛЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Д.Танаева – ҚазҰПУ Магистратура және PhD Докторантура институтының филология кафедрасының парсы-ағылшын бөлімінің магистранты

Әлемдік ғылым мен білім жоғары интеграциялық деңгейде тұрған жаңа ғасырда тек қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті емес, сонымен бірге бүкіл әлемдік өркениет пен мәдениеттің қазіргі кезде түбегейлі өзгеруін көріп отырмыз. Әлем халықтарының мәдени мұрасы – адамзатқа ортақ рухани құндылықтар қа-зынасы. Әр халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасаған тілінен көрініс табады.

Қазақстанның әлемдік өркениеттегі мемлекет тұлғасы танымал болған жаңа кезеңде ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарды тоғыстыра, будандастыра қарастырудың маңыздылығы зор. Оның үстіне еліміз өз егемендігін алып, тәуелсіздігі тұғырлы, еңселі ел болып қалыптасқаннан кейін қазіргі кезде шет елдермен мәдени және ғылыми байланыстарымыз ұлғайып, әр түрлі шет ел тілдерін меңгеруге, сол тілде сөйлесіп, қарым-қатынас жасауға қол жеткізіп отырамыз. Соның айғағы ретінде парсы тілін әдеби, тарихи, қарым-қатынас тілі ретінде статусы жоғары тілдің бірі деп танымыз.

Қай халықтың болсын әдет-ғұрып, дәстүрі, танымдары, аңыз-ертегілері, өлең-жырлары, ұлттық ойындары т.б. ерекше тәрбиелік мәні бар баға жетпес асыл қазынасы. Түрлі салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойындар, халықтың рухани сезімін, адамгершілік қасиетін, мінез-құлығын ғана қалыптастырып қана қоймай, дүниетанымын кеңейтіп, түрлі білімдер негізінен мағлұмат береді.

Парсы әдебиетінің бір бөлігі мақал-мәтел арқылы студенттің тілін дамыту – сол елдің әдеби мұрасы-мен толық танысу, Иран елінің мәдениетін, дүниетанымын кеңінен тануға мүмкіндік береді. Парсы әдеби-еті өте бай, тарихқа толы болып келеді. Ақын, жазушылардың әр кезеңде жазған мақал-мәтелдері, сол заманда болған әділетсіздікті қысқа мағынада жеткізіп, әділеттілікке, тәртіпке, адамдық қасиеттің болуы-на терең ой салып отырған. Мысалы:

هرچه زود براید دیر نیاید

(Оңай түскен нәрсе көпке жетпейді) (Саади).

به سختی مردن به كه بار منت دونان كشيدين

(Тексіздік күнін кешкеннен қиналып өлген артық).

Міне, осы мақал-мәтелде әділетсіздік пен қатаң заман суреттелген. Тексіздіктің болмауын мақал-мәтел арқылы жеткізіп, тексіз болсаң күйіңнің нашар болатынын суреттеп қысқаша жеткізіп, тәртіпке шақырып тұр.

Парсы тілі тобында оқитын студент тіл мен қатар сол елдің әдебиеті мен мәдениетін де меңгереді. Мақал-мәтелдерді жаттап, үйрену, талқылау, аудару, баламасын табу барысында өз тілін дамытады және оны ғылыми жұмыс, конференцияда, белгілі бір тақырыпта шығарма жазу кезінде қолданатын болады. Әңгіме барысында, екі адамның немесе топтың арасында мақал-мәтелдерді қоса сөйлеу оның сол тілді терең меңгеріп, шешен екенін көрсетеді. Жоғарыда берілген мақалда студенттің қарапайым сөзден, әдеби тілде сөйлеуге итермелейді. Қазақ тіліндегі баламасы «Оңай түскен нәрсе көпке жетпейді», – деген мақал-дың өзі күнделікті сөзбен алғанда «Оңай келген ақша тез кетеді» дегенді білдіреді. Әр сабақ барысында кем дегенде бір немесе екі мақал-мәтелді қолданып, мағынасын талдап, өз тіліндегі мақалмен баламасын салыстыра қарастырған баланың тілін жылдам дамытады.

Мақал-мәтелдердің басқа тілдік бірліктермен салыстыра алғанда өзіндік ерекшеліктерін, күрделілігін, мән-мазмұнының тереңдігін айқын көрсететін тұстардың бірі – аударма жұмысы. Бір тілден екінші тілге тәржімелеу барысында мағынасы мен тіркес құрамындағы мүшелері дәлме-дәл келетін теңбе-тең балама-сы немесе контекстік мағынасы сәйкес эквиваленті қолданылуы мүмкін.

Адам баласын табиғатпен біртұтас, үндес жаратылыс десек, оның тілі – адамзат жаратылысының басты қасиеті, ерекшелігі.

Ұлт тілі ұлттың тууымен бірге қалыптасып, оның пайда болуы мен өмір сүруінің алғы шарты болып табылады. Халықтық эпостарда, аңыз-жырларда, өткен ғасырлардағы ақын-жыраулардың шығармала-рында және басқа да бірқатар тілдік бірліктерде де ұлттық мәдениеттен ақпарат беретін нышан болады. Бұндай нышан тілдік бірліктердің бірінде имплицитті түрде (жасырын, байқалмайтын); екіншісінде эксплицитті (ашық) түрде тілдегі кейбір тұлғалардың сыртқы нысанының өзі «ұлттық бітімді» ұлтқа, мәдениетке тән белгісі қолданысқа түскенде ғана анықталады [4, 35 б.]

Ал, мәдениет – сан ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың рухани құндылығын қамтитын, ұлттық дүниетанымынан хабардар ететін сананың жиынтығы.

Тіл мен мәдениет тығыз байланысты, себебі тіл, біріншіден ата-тегімізден мұра болып табылатын мәдениет бөлігі, екіншіден, мәдениетті меңгеруші маңызды құрал, үшіншіден, мәдени құбылыстар тек тіл арқылы ғана жүзеге асады деген пікірде.

Тіл мен мәдениет байланысының тарихы тым ерте кезден, яғни, В.Гумбольдт, А.А. Потебня және т.б. ғалымдардың зерттеулерінен бастау алады. Мұны В.Гумбольдтың: «Тіл – халықтардың рухының көрінісі және әр тілдің өз дүниетанымдық көзқарасы болады», – деген қағидасы дәлел.

Сонымен, лингвомәдениеттану тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың, тіл мен ұлттық менталитеттің арақатынасын сипаттап, зерттеп, зерделейді. Лингвомәдениеттану нысаны – тіл мен мәдениеттің өзара әсері мен арақатынасы, тілдегі рухани және материалдық құндылықтардың көрінісі, яғни адам еңбегінің нәтижесінде пайда болған құндылықтар.

«Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» үшінші бағыты «Дамыған тіл мәдениеті – зиялы ұлттың әлеуеті» деп аталады. Мемлекеттік бағдарламада тіл мәдениетіне ерекше мән беріліп отырғаны жайдан-жай емес. Адам мен адам, жеке адам мен қалың жұртшылық арасындағы тілдік қарым-қатынас екі түрлі жолмен – ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Біз айтпақ болған ойымызды, біреуге немесе көпшілікке арналған хабарымызды бір-бірімізге не сөйлеу арқылы, не жазу арқылы жеткіземіз. Ұлттық әдеби тіл деңгейіне дейін дамып, жетілген тілдің жазу, айту нормалары қалыптасады. Өркениетті қоғамда сол қоғамның орта, жоғары білім алған мүшелері сауатты жазумен қатар айту нормаларын да бұзбай дұрыс сөйлей білуі тиіс. Тілдік тұлғаның тілді қанша-лықты меңгергендігі оның жазғанынан ғана емес, сөйлегенінен де көрініп тұрады.

Кез-келген тілдік құбылыстың табиғатын оның тек тілдік заңдылықтарына сүйеніп қана қоймай, сонымен қатар халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына назар сала қарау лингвомәдениеттану пәнінің үлесіне тимек. В.Гумбольдт еңбектерінен басталған тіл біліміндегі тіл мен мәдениет-тің қарым-қатынасы мәселесінің тұжырымдарын төмендегідей анықтауға болады: 1) материалдық және рухани мәдениет тілде көрінеді; 2) кез келген мәдениет ұлттық, оның ұлттық сипаты тілде көрінеді; 3) ұлттық рухтың көрінуі оның мәдениетінде; 4) тіл – адам мен оны қоршаған әлемді жалғастырушы аралық [1, 203 б.]

Тіл дамытудың басқа түрлері сияқты оқу-тәрбие жұмысының барлық салаларында оқушылардың сөйлеуін, ой-өрісін дамытуда, көзқарасын, тәлім-тәрбиесін қалыптастыруда халық ауыз әдебиетінің бір түрі – **мақал-мәтелдердің** алатын орны ерекше. Мақал-мәтелдер балаларға терең ой салып, көркем-образды сөйлеуге жаттықтырып, сөздік қорын дамытады.

Бала тәрбиесіндегі халқымыз асыл сөзін, даналық ойларын мақал-мәтелдер арқылы үлгі-өнеге ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Тек қазақ халқы емес, әр ұлттың, әр халықтың мәдениеті мен әдебиетінде, өркениетінде ұлттық өзіндік ерекше нақыш болады. Иран Ислам Республикасының әдебиет саласы діни тақырыптарға көп тоқталған. Діни және де басқа да әр түрлі тақырыпта жазылған мақал-мәтелдері арқылы баланы терең ойлы етіп тәрбиелеген. Бала тәрбиесіндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық жүйемен топтап ұсынған. Мысалы: «Оқу білім бұлағы» (ز دانش پیر بنا) «توانا بود هر که دانا بود / مرا در روز مهنت یار باید / و گرنه روز شادی یار بسیار» («Еңбек» (کار نکرده رامزد نباشد), «Достық-жолдастық» (مرا در روز مهنت یار / خود بود) «Жаман аттан аяғым артық, жаман жолдастан таяғым артық» (در کامرانی صد هزار / اگر کار کنی. مژدی ستانی / چو بیکاری. یقین بی مزد مانی) «еңбек түбі зейнет» т.б. студент мақал-мәтел арқылы сөздік қорын байытады және бойына қуат алып, жақсылыққа ұмтылады. Сонымен қатар шет ел тілін үйрене отырып, мәдениеті мен әдебиетімен танысады. Сол елді толық танып, қарым-қатынас жасауда достыққа шақырып, түсініспеуші-ліктің алдын алады. Бала тәрбиесіндегі басты мәселенің бірі – еңбек ете білуді, үлкендер еңбегін бағалау-ды үйрету десек, мақал-мәтелдерде бұл назардан тыс қалмаған.

Студенттің сөйлеу тілін дамыту үшін мақал-мәтелдерді төмендегідей түрлерде қолдануға болады:

- Мақал-мәтелдің құрамындағы белгілі бір сөзерді қалдыру арқылы: мысалы, «...отбасынан басталады», «Оқу инемен құдық...» және т.б. Осы жерде мақал-мәтелді толықтыруға тырысқанда ойланып, әр түрлі баламаларды қарастырып, өз ойын, тілін терең дамытады. Қандай мақалды алсақ та, оның шығуына үлкен уақиға, мәнді әңгіме себеп болған. Мақал соларға берілген баға, жасалған қорытынды, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» есебінде жүреді. Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірін-де көргендерін, бастан кешірген кезеңдерін, алған тәжірибелерін мақал арқылы айтып береді. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл-өсиет, нақыл сөз есебінде қызмет атқарады.

Сол сияқты бастауыш сөзді жасырып, оның орнына сурет қойсақ, парсы тілінде сол суреттегі бейненің атын тауып мақалды толықтырады. Мысалы:

жапырағымен көрікті

[1, 42 б.].

- Осындай тапсырма-жаттығуларды қолдану студентті жалықтырмайды, керісінше олардың қызығу-шылығын арттырып, жаңа сөзді табу арқылы сөздік қоры баиыды. Сонымен қатар, тек қана сөйлеуін дамытып қоймай, олардың таным үрдістерінің дамуына да ықпалын тигізеді. Парсы мақал-мәтелдерін зерттеуші ғалым Халық Көроғлы: «Мақал-мәтелдер қоры әрбір халықтың әлеуметтік хал-күйінің айнасы екендігін көрсетеді» [2, 38 б.]. Өлең, әңгіме, мысал, мақал-мәтелдер т.б білу арқылы студенттің тілі дамиды.

Адамның жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ететін факторлардың бірі – тіл. Тіл арқылы әрбір адам өз ойын, пікірін, сезімін жеткізеді. Сондай-ақ, тіл – адамдарды қауымдастыратын, біріктіретін құрал. Адамдар арасында қарым-қатынас қызметін атқаратындықтан, тіл арқылы адамдар бір-бірімен тілдік қатынасқа түсіп, пікірлесіп, түсінесе алады. Тіл «адамдық белгісі» болғандықтан, ол арқылы қарым-қатынасқа түсу тек адамдардың меншігі. Сонымен қатар, тіл – халық мәдениетінің негізі. Қандай халық болмасын, өз мәдениетін өз ана тілінде қалап, дамытады. Өз ана тілінде жазылған түрлі өнер туындыла-ры, әдебиет мұралары сол халық мәдениетінің жетістігі.

Сондықтан мектеп, колледж, жоғары оқу орындарында тілді оқыту жұмыстарына ерекше көңіл бөліне-ді. Тіл арқылы балаға барлық ғылымның негіздері үйретіледі. Оқушылардың білімді болуының басты айтушының сөзін тындай білуден, дұрыс сөйлей алудан басталады.

Қай халықтың мәдениеті болмасын ежелгі заманнан бері өмір сүріп, ұлыстар мен тайпалардың матери-алдық мәдениеті мен рухани мәдениетінің заңды жалғасы және жаңа заманға сай дамып қалыптасқан түрі болды.

Белгілі бір халық жөніндегі мәдени құндылықтары жеткізушіні тіл десек, оның ішінде демек, фразео-логизмдер адамдардың, халықтың тарихи қалыптасу, даму кезеңдеріндегі күллі тіршілік-

тынысын танытушы саналады. Халық санасының, салт-дәстүрлерінің, әдет-ғұрыптарының бәрін бойында сақтаған дербес мағыналы лексикалық бірлік. Онда халықтың болмыс-тіршілігі, мәдениеттің тылсым сырлары толық, кеңінен көрініс табады. Сондықтан да фразеологизмдерді өткен тарихтың, салт сананың, ұлттық болмыс бейнесінің, аңыздар мен ертегілердің және т.б. жиынтығы деп қарауға болады. Кез-келген тілдегі фразеологиялық қорды сан жағынан әрі мазмұны жағынан байытып тұратын фактор – сол тілде сөйлеуші халықтың рухани және материалдық мәдениеті.

Қорыта келгенде, ұлттың мәдени өмірінің көрінісі мақал-мәтелдерде және фразеологиялық қорда ерекше. Онда ұлт менталитеті көрінісі тұтастай қамтылады десек асыра айтпағанымыз болар. Әр ұлттың тілдік ерекшеліктерінде, ұлт мәдениетінде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады.

1. Ермагамбет Ә. «Психикалық дамуы тежелген балалардың психологиялық-педагогикалық сипаттамасы» Дефектология, -2008.

2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» – (журнал) 1997 жыл.

3. Ғаломреззо Озрели. «Иранның атақты мақал-мәтелдері» – Тегеран.

4. Жүсіпова Р. Б. «Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты». – Алматы, 2004.

Резюме

В статье рассматриваются персидские пословицы и поговорки.

Summary

In the article the Persian proverbs and sayings.

ЭТНОЛИНГВИСТИКАНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

П.Болат – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистранты

Этнолингвистиканың негізін салған ғалым В.Гумбольт (1767-1835) «Ява аралдарындағы киви тілдері» атты еңбегінің алғашқысында этнолингвистикалық ұстанымдардың тиянақты концепциясын баяндап берді. Л.Вайсгербер оның идеясын жалғастырып (1950), «Неміс тілінің күші туралы» атты төрт томдық еңбегін-де неміс мәдениетінің ұлттық сипатын зерттеді. Тіл бірліктерінің астарында этностың қасиеттері мен мәдени асыл қазыналарының мол қабаты көрініс беретіндіктен, бұл мәселенің шешімін ізденуші этнограф, философ, әлеуметтанушы, психолог ғалымдар да әр дәуірде сан алуан ой-пікірлер айтты. Бұл бағытта зерттеудің алғашқы нысандарын XVIII-XIX-ғы неміс ғалымы Иоган Гердердің еңбектерінен бастау алатынын атауымызға болады. Ол ұлттың, этностың рухани құндылығы – миф, таным – түсінік, тіл, моральдық нормалар, әдет-ғұрып, салт-дәстүр қағидаларын уақыт пен кеңістік аясында қарастыруға ерекше назар аударса, тіл білімінің аса көрнекті ғұламасы В.Ф. Гумбольт – тілдің жарыққа шығу адамзат-тың ішкі қажеттілігімен байланысты, ол тек адамдар арасында ғана емес, адамда жаратылысынан бар рухани күш пен дүниетанымдық білімді дамыту үшін керек, яғни әр халық өз тілін – адам іс-әрекетінің қарауы ретінде жасайды, – деп тұжырымдайды [1]. Ғалымдар пікірлерінен, адамның қоршаған әлемді танып білу көзі – оның басқа рухани құндылықтарымен өзара тығыз байланыста екенін аңғарамыз. Бұл идеяның заңды жалғасын көптеген ғалымдар өз зерттеулеріне арқау етті. В.Гумбольт ізбасарлары Г.Штейнталь мен М.Лацаурс этностар психологиясының тілге әсерін зерттеп, индивитті психикалық тұрғыдан этностық тілді қалыптастырудағы рөлін талдау жасаса, тіл білімінің ірі майталманы Фердинанд де Соссюр тіл мен мәдениеттің, ұлттық таным мен ойлаудың іліктес екенін бағыт-бағдар сілтейді [2]. Яғни қоғамның даму заңдылықтарындағы күрт өзгерістер мен ерешеліктерге қарамастан әлемдегі әрбір ру, тайпа, этностың өзіндік болмыс-бітімін сақтап қалуы этнография, психология, тіл білімі үшін аса маңызды жетістік екені бұдан кейінгі зерттеулерге арқау болды.

Этнолингвистикалық зерттеулер XIX-XX ғасырлар аралығында Э.Сепир, Б.Уорф, Ф.Баостың т.б. Солтүстік және Орталық Американдық үндістердің тіл ерекшеліктерін қарастыру негізінде пайда болды. Бастапқыда этнолингвистика алғашқы қауымдық құрылыс деңгейінде өмір сүретін халықтардың қоғам-дық-әлеуметтік қарым-қатынастарының тарихы туралы деректерді тілдің оған сәйкес құбылыстардың зерттеу мәселесімен айналысты. Бұл зерттеулерге үлес қосқан Ф.Баос, А.Л. Кребер сияқты ғалымдар болды. Американдық үндістерінің тілдік ерекшеліктеріне зерттеу жүргізген Б.Уорф алғашында мұны «тілдік ықтималдық пен детерменизм» гипотезасы деп атады. Кейінінен бұл тіл білімінде «Уорф гипотезасы» деген атауға ие болды. Яғни этнолингвистик терминінің тіл білімінде қалыптасуы Уорф есімімен тығыз байланысты. Ол жергілікті үндістердің бірнеше тайпаларының тілдерін зерттеп, ондағы тілдік элементтерді оның мәдениетін, антропологиясымен, этностық

сипатымен байланыстыра қарайды. Этнолингвистика-ның қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан ғалымның бірі – Эдуард Сепир де этнос тілі мен мәдениетіне қатысты өзіндік ой-тұжырымын білдірді [3]. Оның пікірінше: «Тіл – әлеуметтік шындықты түсінудің негізгі құралы, күнделікті өмір мен дүние тану амалдары субъектілердің қай тілде ойлауына байланысты; Тіл – мінез-құлық нормасын көрсетуші құрал; Халықтың мәдени дәрежесін оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес» – деген сияқты этнолингвистиканың өзіне тән басты белгілері этностың дүниетаны-мына тіл арқылы керектігін баса көрсетті [4]. XX ғасырда этнолингвистика мәселелерін Н.И. Толстой, С.М. Толстая, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, В.Н. Топоров, Ә.Қайдар, М.М. Копыленко, Е.Жанпейсов т.б. қарастырады. Орыс және славян тілдерінде жалпы этнолингвистика мәселелеріне ғылыми зерттеу жүргізген, тіл табиғатының нәзіктігі мен сыршылдығын ашуда этностың рөлі мен маңызының зор екенін жан-жақты теориялық тұрғыдан сипаттай отырып, осы ғылым саласына арнап үлкен монографиялық еңбек жазған ғалым Н.И. Толстой болды. Ол этнолингвистиканы тіл білімінің үлкен бір саласы, тіл мен ұлттың менталитеті, тіл мен халық шаруашылығы арасындағы корреспонденция түрлерінің қарым-қатынасына, байланысына жол көрсететін тіл біліміндегі жаңа бағыт деп көрсетеді [6].

Қазақ этнолингвистиканың зерттеу нысаны мен өзіндік ерекшелігі. Енді қазақ этнолингвистиканың қадау-қадау мәселелеріне ой жүгіртіп, өз пайымдауларымызда ортаға салып көрейік. Жоғарыда этнолингвистика о бастан-ақ екі ұдай объектінің – этнос және оның тілінің – ортасынан туындаған ғылым саласы дедік. Демек, бұл этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойын-дау, «этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз.

«Әдетте, осы екі объектіні – «этнос» пен «тілді» біз тым еркін, кең мағынада да қолдана береміз. Осы-ған байланысты біз өз тарапымыздан ұсынып отырған концепциямызда «этностың» орнына «этнос бол-мысы», «тілдің» орнына «тіл әлемі» деген ұғымдарды қолдануды жөн көрдік», – дейді академик Ә.Қайдар өзінің «Қазақ тілінің кейбір мәселелері» атты еңбегінде. Оның екі-үш түрлі себебі бар: біріншісі – «этнос» деген ұғымының ауқымы тым кең және барша жұртқа бірдей түсінікті еместігі; екіншісі – «этносты» тар мағынада сыйғызып, жоғарыда көрсетілгендей «мәдениет», «этнография», «мифология» т.б. осы сияқты ұғымдардың баламасына айналдыруға келмейтіндігі; үшіншісі – этнолингвистиканың этностың шығуы тегін, қауым ретінде қалыптасу процесін ғана емес, сонымен қатар оның тілінде қалыптасқан деректер арқылы болмысын паш етуге мүдделі екендігі. Сонда «этнос» және «этнос болмысы» деген ұғымдарды этнолингвистика тұрғысынан қалай түсіну керек? «Этнос» – ғылым жүзінде: «өткен бір дәуірлерде дүние-ге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршілігі біріңғай, мінез-құлық ұқсас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылып даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» болып танылады. Мұндай этностар жер жүзінде өте көп және олар сан жағынан да, даму сатысына бойынша да әр түрлі: көбісі халық, ұлт дәрежесіне көтерілсе, ру-тайпа деңгейінде қалып қойғандары да аз емес. Қазақ этносы болса, бүгінде өзінің шарықтау шегі – ұлт дәрежесіне көтеріліп отыр. Зерттеу мақсатына байланысты қазақты «этнос» деп қараудағы мақсат – оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын саралай түсудің, тарихи этностұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі деген сөз. Енді осы «этнос» деген тарихи күрделі ұғымды сол қалпында ала салмай, этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы» деген ұғыммен алмастырудың себебіне келсек, ол да ойға қонарлық уәж сияқты. Біріншіден, этностың жеке мәселерін емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтау қажет; екіншіден, этнос туралы толық мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Этностың шынайы болмысы басқа ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды. Сонда «этнос болмысы» деп нені түсінеміз? Оны Ә.Қайдар былай түсіндіреді: «этнос болмысы» – этностық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальды шындық. Басқаша айтқанда: «этнос болмысы» дегеніміз – этностың сонау балаң кезеңінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешкен өмірінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадын-да сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы.

Этнос туралы кейбір деректер бүгінгі ұрпаққа археологиялық қазбалар мен сәулет кесенелері, тас мүсіндер мен қашалып жазылған тас ескерткіштер арқылы да жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі – этнос басып өткен өмірдің мың да бір елесі ғана. Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тілі арқылы ұрпақ жадында сақталады екен. Этнос тілінде оның өзі туралы ғана емес, өзі жасап келе жатқан табиғи ортасы мен қоғамдық қарым-қатынастары туралы да, жан дүниесі, жүрек сыры, қуануы мен сүйінуі, ренжуі мен күлуі, түс көруі, ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы, барлықтағы құбылысты өзінше бағалап-бағамдауы бәрі-бәрі, біле білсек, өз тілінде өрнегін тауып, өзіне-өзін көрсететін айна іспеттес. Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтар тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады. Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін – «тіл әлемін» этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар

бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келгеніне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып-білудің өлшемі де – сол тіл т.т. осының бәрі «тіл әлемінен» табылады. «Адамтану», «қоғамтану», «табиғаттану» деп аталатын ғылым салаларының қалыптасуына негіз болатын да, біле білсек, тек осы тіл білімі. Сонымен тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған бірліктердің жиынтығы, синтезі. Міне, осынау бай тіл қазынасы этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеру, оның бейне бір тұңғық теңіздей терең мағына-мазмұнына бойлап еніп, оны игеріп, таны-білу, жүйелей түсіп, жан-жақты зерттеу – этнолингвистиканың ең басты міндет-мақсаты болмақшы. Этнолингвистиканы зерттеуші ғалымдар тілді кейде көп бұлақтан бастау алып, арнасына сыймай, асып-тасып жатқан шалқар дарияға теңейді, шынында да, оның мәңгілікті қалайтын, жасай бергісі келетін, жасаған сайын жасара беретін ғажайып құбылыс екеніне байланысты болса, этнолингвистиканың дүниеге келіп, өзін болашағы зор ғылым саласы екенін көрсете бастауы, оның ана тіліміздің, міне, осы бір қасиеті мен құдіретіне байланысты. Этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны мен мақсатын анықтауда академик Ә.Қайдардың тұжырымы мынандай:

Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – барлық жағдайда да этнос тілі екендігі айтылады. Алайда ғылым-білім саласында тілге тікелей қатысты, оны әр тұрғыдан зерттеуші, оған арқа сүйеуші пәндер көп-ақ. Олардың біразы этнос тіліне байланысты этнолингвистикамен де сыбайлас, тілдік деректерді өз мүддесіне қарай зерттеп, білуге бағышталған ғылым, білім, мәдениет т.б. салалар.

Қазақ этнолингвистикасының өзіндік ерекшеліктері. Сонымен, қазақ этнолингвистикасының қалыпта-су, даму үрдісінен кейбір өзіндік ерекшеліктер де байқалады. Ол жалпы этнолингвистикалық идея аясын-да туындап, қазақ этносын оның тілі арқылы танып-білу мақсатымен бұдан жиырма бес жыл бұрын басталған ізденіс барысында іргетасы қаланып, өзінің бағыт-бағдарын, мақсат-мүддесін айқындай түскен, зерттеу объектілерін саралап, тәсіл-әдістерін күн санап ширата түскен ғылым саласына жатады. Алайда бұл айтқанымыздан қазақ этнолингвистикасы өзінің шарықтау шегіне жетті деген ұғым тумаса керек. Бірақ ол – ғалымдар тарапынан қолдау тауып жатса, өзінің даму барысында әлі де шындала түсері кәміл өміршең ғылым. Қалай болған жағдайда да: қазақ этнолингвистиканың бүгінде өзінше түйген ой-тұжырымы, өзінше бағамдап, бағдарлауы, өзіме тән деп айта алатын ерекшеліктері жоқ емес. Солардың біразын санамалап өтейік:

1. Қазақ этнолингвистикасының өзі үшін біржолата басын ашып, айқындап алған мәселе – қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның тіл байлығы – тіл әлемі арқылы ғана жан-жақты танып-білуге болатындығы.

2. Қазақ этнолингвистикасы алдына қойған мақсаттың мүддесінен шығу үшін этнос тіліне қатысты көптеген қоғамдық пәндермен де, лингвистика салалармен де бірлесе отырып, өзара сыбайлас, іліктесе әрекет ететін, бірақ олардың бірде-біреуінің шылауында жүрмейтін, пәнаралық қызмет атқарып, қолбала да болмайтын, өзіндік үрдісі мен принципін сақтаушы әмбебап ғылым.

3. Қазақ этнолингвистикасы қазақ тілінің лексикалық байлығын мүмкін болғанша түгел қамтып, іңдет-те зерттеуде мақсат етеді. Тіл әлеміндегі этнос бейнесін тек лексика қорының жиі қолданылатын үстіңгі қабатындағы мағыналық бірліктер негізінде ғана емес, сонымен қатар оның төменгі қабаттарына, қойнау-ында тұнып жатқан сөз маржандары арқылы да жаңартуға тырысады. Этнолингвистикалық зерттеулердің өзіндік ерекшелігі – әдеттегі сөздіктерге ене бермейтін құнарлы да сапалы, бейнелі де, көркем, көне де ба-йырғы сөз өрнектерін, тіпті айтуға тыйым салынған ұят сөз деректері де, әзіл-қалжындарды да қамтуында.

4. Қазақ этнолингвистиканың тағы бір принципі- лексикалық байлықтың мазмұны мен мән-мағынасын этностық таным тұрғысынан толық ашу, этнос болмысына қатысты бағалы мағлұматтар мен құнды деректерді түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу- нақышымен бейнелі де көркем түрде суреттеу.

Бұл принциптер мыңдаған бірлікте екі түрлі деңгейде – алғашқы номинативтік мағынасы мен этнос-тық танымынан туындаған этнолингвистикалық мағынасы деңгейінде – түсіндіруді, анықтауды, топшы-лауды, сипаттауды талап етеді. Бірінші деңгейдегі түсініктеме, анықтамаларды біз әр түрлі лексикогра-фиялық еңбектерден кездестірсек, екінші деңгейдегі терең де жан-жақты түсініктемелер тек этнолингвистикалық зерттеулерде ғана білуге тиіс. Бұл туралы төменде жеке тоқталамыз. Этнос болмысындағы сан алуан заттар мен құбылыстар бір қарағанда бас-аяғы араласып, қобырап жатқан дүние болып көрінуі мүмкін. Ал, шын мәнісінде, олар табиғи болмысынан-ақ бірінен-бірі туындап, бірі мен бірі мағына-мазмұн жағынан, логикалық, тақырыптық қатыстығына қарай жүйе-жүйесімен тұрған, объективті заңды-лық бойынша реттелген дүние. Алайда бұл заттар мен құбылыстардың табиғи реттілігі мен жүйелілігін тіліміздегі мыңдаған атаулар арқылы анықтау мүмкін емес. Оны алфавит тәртібімен де көрсете аламыз. Міне, осы орайда, этнолингвистикалық зерттеудің жүйелілікке байланысты тағы бір ерекшелігі, ұстана-тын принципі байқалады. Қазақ этнолингвистикасы зерттеу объектілерін өзара іштей топтастыра зерттеу принципін қатал сақтауды талап етеді. Бұл жүйелілік

принципі талабынан туындайтын әдіс-тәсілдердің біріне жатады. Жоғарыда көрсетілгендей, объективті болмыстағы заттар мен құбылыстардың табиғатын, тылсым сырын танып-білудің екі түрлі жолы бар: оның бірі-тілдегі барша атауларды хатқа түсіріп, алфавит тәртібімен қарастыру да, екіншісі – олардың мән-мағынасына, қолданылатын тақырып сәйкесті-гіне, өзара байланыс – қатыстылығына қарай топтастыра зерттеу. Кез келген этностың мәдениеті шеңбе-рінде көзі ашылмаған мол қазынаның бастау бұлағын іздеп, оларды сала-сала бойынша жинап-теріп, мән-мазмұны күңгірттенген ұғымдар мен түсініктерді, сөздер мен тіркесімдерді шығу себебімен қалыптасуын, даму дәстүрін байланыстыра қарастыруда этнолингвистиканың маңызы зор.

1. Аронов Ф.К. *Этнолингвистическая природа народных космоимов в казахском языке. Автореферат канди-татской диссертаций филологических наук.* – Алматы, 1992.
2. Шойбеков Р.Н. *Лексика ювелирного искусства в казахском языке. Автореферат кандидатской диссертаций филологических наук.* – Алматы, 1987.
3. Копыленко М.М. *Основы этнолингвистики.* – Алматы: Евразия, 1995.
4. Толстой Н.И. *О предмете этнолингвистики, ее роли в изучении языка и этноса//Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос.* – Л.: Наука, 1983.
5. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің кейбір мәселелері.* – Алматы, 1998.
6. Атаханова Райхан Кенжетәева. *Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты (қазақ және неміс тілдері негізінде). Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссер-тация.* – Алматы, 2005.
7. Жанпейісов Е. *Этнокультурная лексика казахского языка. Ғылым, 1989.*

Резюме

Этнолингвистика – этнос, духовная ценность, язык менталитетации, одно большая отрасль языкознания.

Summary

Ethno-linguist – ethnos spiritual value, language mentality of nation, large one the industry linguistics.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗЖАСАМЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

К.С. Шералиева – магистрант

Түркі тілдерінің ішіндегі ең бай да таза, табиғаты бұзылмай сақталған тіл – қазақ тілі. Бұл сөзімізді татар ғалымы А.Саадидың пікірі дәлелдей түседі: «Қазіргі ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса, ол қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым үшін біз мұны ашық айтуымыз керек» [1, 18]. Тіл ғылымында осындай жоғары дәрежеге ие болған қазіргі қазақ тілінің даму барысындағы сөзжасамдық өзгерістер мен құбылыстарды тек оның түпкі тарихын зерттеу арқылы ғана анықтай аламыз. Себебі, қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесінің түп негізі көне заманнан бастау алатыны мәлім. Ал тіліміздегі сөзжасам жүйесі орта қыпшақ дәуіріндегі қалпын сақтап отырмағаны түсінікті нәрсе, себебі үздіксіз даму нәтижесінде болған кез келген тіл айтарлықтай өзгерістерге ұшы-рап отырады. Сондықтан да тіліміздің сөзжасам жүйесінің бастау көзі ең көне жазба ескерткіштер тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, сұрапталып, екшеле келіп қазіргі жүйелі дәрежеге жеткені зерттеу-шілер тарапынан үнемі айтылып келеді. Әрине бұдан көретініміз қай тілдің болмасын сөзжасам жүйесі аз уақытта ғана қалыптаса қоятын құбылыс емес, керісінше ұзақ дәуірлер ішінде дамып тұрақталады.

Жалпы тіл білімінде сөзжасам жүйесіне мынадай анықтама берілген: «Сөзжасам – жаңа сөз жасаушы морфемаларды зерттейді. Сөзжасам да, морфология да сөз құрамын зерттейді. Екеуінде де сөздің құрамы негізгі морфема мен көмекші морфемадан тұрады. Айырмашылық көмекші морфеманың мағынасы мен қызметіне қатысты. Сөзжасамдық жұрнақ сөз мағынасын өзгертіп, жаңа мағына береді, не сөз мағынасы-на өзгеріс қосады. ... Сөзжасам негіз сөзден туынды сөздердің, яғни туынды түбірлердің жасалу жүйесін зерттейді» [2, 194]. Қазіргі қазақ тілі тұрғысынан алар болсақ сөзжасам жүйесі әбден қалыптасып, жүйеге түскені белгілі. Тіліміздің сөзжасам жүйесінің бастау көзі ең көне жазба ескерткіштер тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, сұрыпталып, екшеле келіп қазіргі жүйелі дәрежеге жеткені зерттеушілер тарапынан үнемі айтылып келеді. Әрине бұдан көретініміз қай тілдің болмасын сөзжасам жүйесі аз уақытта ғана қалыптаса қоятын құбылыс емес, керісінше ұзақ дәуірлер ішінде дамып тұрақталады.

Қазіргі қазақ тілінің түп бастауы болып табылатын жазба ескерткіштерде түбір сөздермен қатар туынды сөздердің де болғандығы белгілі. Яғни жаңа мағынада қолданылуы арқылы жүзеге асқан. Бұдан сонау көне түркі тілінің өзінде сөзжасам жүйесі морфологиялық, синтаксистік, семантикалық тәсілдер арқылы берілгендігін байқаймыз. Осыған орай зерттеуші ғалымдар қазақ тілінің сөзжасам

жүйесінде көне замандардан бері қарай әбден орныққан сөзжасамның негізгі үш тәсілі бар екенін көрсетеді:

1. Синтетикалық тәсіл
2. Аналитикалық тәсіл
3. Лексика-семантикалық тәсіл [2, 199].

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасалады. Туынды сөз деген теминнің өзі қазақ тіл білімінде тұрақты бір мағынада қалыптаспаған, сондықтан туынды сөз деп сөзжасамның барлық тәсілдері арқылы жасалған сөздерді айтуға болады.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасау үшін түбір сөзге сөзжасамдық жұрнақ жалғануы керек. Бұл тәсілді сөз еткенде түбір сөзге тоқтала кету керек тәрізді. Өйткені лексикалық мағынасы бар сөзге ғана сөзжасамдық жұрнақ жалғанып барып қана туынды сөз пайда болады. Қопармалы (флективті) тіл болсын, жалғамалы (аглютинативті) тіл болсын, яғни барлық тіл атаулының бәрінің өзегі, негізгі көзі – түбір болып табылатыны белгілі. Зерттеушілердің пайымдауынша түркі тілдеріндегі түбірлердің зертте-луіне қатысты алғашқы еңбектер Н.И. Золотницкийдің «Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі» мен «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі».

Түбірдің тарихы сандаған ғасырлармен есептеледі. Сондықтан осындай ұзақ процесс кезінде кей түбірлер қолданыстан шығады, мағыналары көмескіленіп кетеді немесе жаңа түбірлер пайда болып отырады. Мұндай алғашқы түбірдің көмескіленуі арқылы пайда болған жаңа түбір тұлғаларды тек тарихи салыстырмалы әдіспен ғана анықтауға болады. Бұл туралы М.Сабыров: «Егер қазақ тіліндегі сөздерді синхрондық сөзжасам тұрғысынан талдасақ, тілдің ең соңғы бөлінбейтін бөлшегі дербес мағыналы түбір-лерді оңай анықтаймыз, ал диахрондық тұрғыдан түсініксіз, дербес мағынасы жоқ, бірақ тарихи тұрғыдан үңілсек, белгілі бір дәуірде дербес түбір болғанына көз жеткізуге болатын лексикалық қалдықтарды кездестіруге болады», – дей отырып: «Тілдегі толыққанды сөзжасамға негіз болып тұрған дербес мағына-лы түбірмен бірге сөз құрамынан бөлінетін, бірақ қазіргі тіл тұрғысынан мағынасы жоқ өлі түбір болса да, тарихи тұрғыдан алғанда мағынасы анықталып, қазіргі тілдегі жаңа сөздің өзегі болып тұрған түбірлер бар. Яғни өлі түбірлер қазіргі тірі тілдердің бойында өмір сүретіні айдан анық», – деп орынды пікір айтқан [3, 11].

Ал ғалым Б.Сағындықұлы қазақ тіліндегі түбірлердің сөзжасамдық даму жүйесін басқа түркі тілдері-мен салыстыру арқылы жан-жақты зерттеп, түбір мен қосымшалар арасындағы байланысқа қатысты: «...біздің байқауымызша, алғашқы түбірлер үш түрлі бағытта дамыған, әрі фонетикалық, әрі семантика-лық, әрі грамматикалық жағынан өзгерген. Осының нәтижесінде олардың варианттары басқа басқа сөз сияқты ұғынылады. Сыртқы тұлғасын сақтап, іштей мағыналық өзгерістерге ұшыраған түбірлер де кезде-седі. Бұл сірә, кейінгі дәуірлердің жемісі болса керек. Керісінше, лексикалық мағынасы сақталып, дыбыс-тық молфологиялық құрылымы бойынша оң алған сөздер де бар. Бұлардың қай-қайсысы да жеке-жеке талдағанда өзінің сыр сипатын ашады. Бүкіл жұрнақтар мен жалғаулар толығынан дерлік түбір сөздерден пайда болған» деп ой түйіндейді [4, 136].

Сонымен сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы туынды сөз жасау үшін бірінші түбір, екінші жұрнақ қатысады. Ал туынды түбірлердің мағына байланыстылығы тіл білімінде сөзжасамдық ұя арқылы анықталады. Мысалы қазақ тіліндегі *бас* сөзінен 137 туынды түбірдің жасалғандығы көрсетіліп жүр [2, 204].

Бұл мақалада Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат ат тауарих» пен Әбілғазының «Түркі шежіресі» шығармасындағы сөзжасамдық жүйе қазіргі қазақ тілімен салыстырыла қарастырылады. Қазіргі кезеңде жеке тілдер ретінде саналатын қазақ, қарақалпақ, құмық, ноғай, балқар, башқұрт, татар, қарайым, қарачай тілдері – қыпшақ тобына жатады. Зерттеуші ғалымдар қыпшақ тілдерінің негізгі көне түркі тілінен бастау алып орта дәуірінде қалыптаса бастаған деген пікірде.

Мысалы, қазіргі тіліміздегі *жең* сөзін түбір деп ала отырып, оны тарихи сөзжасам тұрғысынан талдасақ былай болып шығады:

Иең (жең), иең++мек (жеңіс), иең+ул (жеңіл), иеңіл – (жеңілу). Сонда қазіргі қазақ тілінде қолданыла-тын зат есім *жеңіс* пен етістік *жеңіл* сөздерінің түбірі бір болып шығады. Қазіргі қазақ тілінде *жең* – етістік пен *жең* – зат есім ғана түбір сөз ретінде ұғынылады.

Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінде *жаңыл* және *жаңсақ* сөздерін екі түрлі мағынадағы сөз ретінде қабыл-даймыз. Егер *жаң* – ды түбір ретінде бөліп алар болсақ ешқандай да мағыналық ұғымды білдірмейді. Ал көне түркі тілінде *иан* түбірінің мөлшер, дәреже, қалып мағынасындағы дербес сөз ретінде қолданылған-нын ескерсек *жаңыл* және *жаңсақ* сөздері қыпшақ тілді ескерткіштерде әрі қарай мағыналық жақтан кеңінен тарамдалып қолданыла бастаған. Бұл талдаулардан мынадай қорытынды шығаруға болады, өлі немесе мағынасы көмескіленген түбірлер қазіргі тілімізде қолданылып, сөзжасам жүйесі арқылы жаңа мағыналы сөз туғызады екен. Яғни олар тарихи тұрғыдан қарағанда, бұрын жеке қолданылған, жеке мағынасы бар сөздер болған. Сондықтан бірбуынды (моносиллабикалы) тілдер қатарына жататын қазақ тілі үшін түбірдің құрылымын анықтау, яғни *түпкі түбір мәселесі шешілмеген*

түйіні көп, өзекті пробле-маның бірі.

Сөзжасамның келесі бір тәсілі – аналитикалық тәсіл. Аналитикалық тәсілде екі немесе одан да көп сөздердің бірігуінен жаңа мағыналы сөз пайда болады. Яғни бұл тәсіл арқылы пайда болған сөз күрделі сөз деп аталатыны мәлім. Күрделі сөз болу үшін кем дегенде екі лексема қатысуы керек.

Зерттеушілердің көрсетуінше қазіргі қазақ тіл білімінде аналитикалық тәсілдің төрт түрі бар: 1) сөзко-сым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту [2, 205].

1) Сөзқосым. Аналитикалық тәсілдің сөзқосым түрінде екі не одан да көп сөз біртұтас дыбыстық құрамға кіргізіп, бір ұғымды білдіретін бір лексемаға айналады. Сөзқосым тәсілі арқылы жасалған сөздер біріккен және кіріккен сөздер деп аталады. Біріккен және кіріккен сөздердің ережелері тіл білімінде былайша көрсетілген: «Біріккен сөздердің ішкі сыңарларының әрқайсысы өздерінің жеке тұрғандағы дыбыстық құрамын толық сақтайды: *қолбасы, таусағыз, бойтұмар*. Бірақ біртұтас лексикалық мағынаға көшеді. Кіріккен сөздердің құрамындағы сыңарлардың дербес дыбыстық құрамы толық сақталмай, олар біртұтас жымдасқан дыбыстық құрамға көшеді: *білезік – білек + жүзік, анар-алып + бар* [2, 205].

Ескерткіштер мәтінінде кеңінен қолданыста болған, ал қазіргі тілімізде фонетикалық өзгерістерге ұшыраған мына сөздерді тарихи сөзжасам тұрғысынан қарағанда аналитикалық тәсіл арқылы жасалған деп айтуға болады: *бозқұш* (боз + құс) – түсі ақшыл құс, *деуеқұш* (түйе + құс) – ірі құстың бір түрі, *күнтуғмыш* (күн + туу) – күн шығыс, *қарақұс* (қара + құс) – бүркіт, қарақұс, көбкөк (көп + көк) – көгі көп, көкпенбек, *атегері* (ат + ер) – аттың ер тоқымы т.б.

2) Қосарлау. Бұл тәсіл арқылы қос сөздер жасалады. Жалпы ескерткіштерде қос сөздер өте аз қолданыста болған: *келу келу* – келе келе, *чоп чөвре* – дөп-дөңгелек, *ғазабьга уа азабыга* – қиын-қиын, *түрлүк түрлүк* – түрлі-түрлі.

3) Тіркестіру. Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі арқылы жасалған күрделі сөздер екі дербес сөзден жасалады. Бірақ сыңарлары мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағынаны білдіреді. Мысалы: *су жылан* – суда жүзетін жылан, *суық торғай* – торғайдың бір түрі [2, 206].

Ал аналитикалық тәсілдің қысқарту түрімен жасалған қысқарған сөздер ескерткіштер мәтінінде кездеспейді.

Сөзжасамның үшінші тәсілі лексика-семантикалық тәсіл туралы сөз еткенде, оның басты объектісі негізінен, жекелеген сөздер болады. Кез-келген ұлттың сөздік қорындағы лексикалардың негізгі көне замандардан бастау алып, сабақтаса дамитыны белгілі нәрсе. Сондықтан да әр сөз өзіндік даму тарихында семантикалық және фонетикалық жақтан өзгерістерге ұшырап отырады.

Тіл білімінде лексика-семантикалық тәсілге мынадай анықтама берілген: «Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады, тілде жаңа мағынасында да қолданыла бастайды. Сөздің тек мағына-сында өзгеріс болғандықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл аталған» [2, 207].

Тіл білімінде сөз мағынасының өзгеріп, жаңа мағына ие болуының немесе кеңеюінің екі түрлі себебі басым көрсетіледі:

1. Сөз мағынасының өзгеруінің тілден тыс немесе сыртқы себептері.

2. Тілдік немесе лингвистикалық себептер. Академик І.Кеңесбаев сөз мағынасының өзгеруі бірнеше ғасырлардың жемісі болғандықтан, ұзақ уақытты талап ететін үздіксіз процесс екенін атап көрсетеді: «Сөз мағынасы өзгереді, дамиды, мағына аясы бірде кеңейе түсіп, бірде тарылады, түрлі бейнелі мағыналар үстемелеп, бірде сөз қолдану тәсілі толығып, бірде соны мағына туады, заман ағымына қарай, қай реттер-де, сөз де сөз мағынасы да мүлде жаңарады. Сөйтіп сөздің семантикасы үздіксіз екшеліп отырады» [5, 2].

Жоғарыда аталған ескерткіштерде кездесетін төмендегі сөздер қазіргі тілімізде мынадай сөзжасамдық өзгерістерге ұшыраған:

Сіңлі – сіңілі. Ескерткіштерде *сіңілі* сөзі қарындас деген мағынада жұмсалған. Қазіргі қазақ тілінде *сіңілі* тек қана әйел адамның өзінен кіші туысына қатысты ғана қолданылады.

Ұлғ – ұлы, үлкен. *Ұлғ* сөзі жазба ескерткіштердің барлығына жуығында негізінен ұлы (ұлық, мәрте-белі) мағынасында қолданылып (*ұлғ адам, ұлғ патша т.б.*) көбінесе адамға қатысты айтылады. Ал қазір тілімізде бұл сөздің

1. Орасан зор, үлкен ірі (дүрмек, оқиға, той);

2. Асқан кемеңгер, данышпан, озық ойлы деген мағыналары бар.

Ұрұқ – ұрпақ. Бұл сөз ескерткіштерде ұрпақ мағынасында жұмсалса, қазіргі тілде сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі арқылы мынадай мағыналық өзгерістерге ұшыраған

1. Анық организмнің құрсағында өсіп-жетілетін ұрпақ;
2. Ұрықтанған өсімдік гүлінен өсіп шығатын бөлік, жеміс;
3. Тұқым, дән.

Ескерткіштерде сөздердің тіркесуі арқылы да белгілі бір мағынаны білдіретін сөздер тобы бар, бірақ оларды қазіргі тілімізбен салыстырғанда семантикалық айымашылықтары айтарлықтай деуге болады:

Дем ұрмады – үндемеді (ештеңе айтпады). Ол кіші менің бұл сөзүм раст келгенден соң неч дем ұрмады – ол кісі менің бұл сөзім шын болған соң ештеңе айтпады.

Құлақ ұрұб – тыңдау. *Құлақ ұрұб тұрдұм* – тыңдап тұрдым.

Иүзіне бақдым – жүзіне қарадым. *Аларның иүзіне бақдым* – Олардың беттеріне (жүздеріне) қарадым.

Қорыта айтқанда, сөз мағынасының лексика- семантикалық тәсіл арқылы тарылуы, кеңеюі, өзгеруі халық өмірімен, яғни тарихи, қоғамдық, әлеуметтік т.б. жағдайлармен тікелей байланысты. Мақаламыз-дың түйінін академик І.Кеңесбаевтың мына сөзімен аяқтағымыз келеді: «...өмір шындығы тілдің лексика-сы саласынан айқын сезіледі. Өйткені қоғам өміріндегі түрлі құбылыстар, тарихи кезеңдер белгілі бір лексикалық ұғыммен ұласып жатады... Халықтың белгілі бір дәуірдегі саяси, шаруашылық, мәдени тірші-лігі де, адамның ішкі рухани дүниесі де, салты да тілдің дыбыс жүйесінен, сөз тұлғасынан, сөйлем құрылысынан гөрі, сөз мағынасынан айқынырақ білініп тұрады» [5, 1].

1. Саади А. *Тіл, әдебиет, язу Іәм олардың өсулері.* – Қазан, 1926.

2. *Қазақ грамматикасы.* – Астана, 2002 ж. – 784 б.

3. Сабыров М. *Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының тіліндегі реликт тұлғалар.* Филология ғылым. Канд. Ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. Диссертация, 10.02.06 / ҚРБҒМ, Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану ин-ты. – Алматы, 1995 – 197 б.

4. Сағындықұлы Б. *Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері.* – Алматы, 1994 ж. – 166 б.

5. Кеңесбаев І. *Қазақ тілі түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Ғылым, I т., 1959 ж.

Резюме

В статье дается общее понятие о системе словообразования в казахском языке. Рассматриваются методы слово-образования, говорится о трудах ученых исследователей, которые исследовали словообразование, дается понятие о словообразовании и примеры, объясняется приобретение новых слов с помощью суффиксов, которые имеют новые смысловые значения. Объясняется какое значение имеет слова древних слов в древних письменных памятниках в современном казахском языке.

Summary

In article the general concept about system word formation in the Kazakh language is given. It is considered word formation methods word formation methods. It is spoken about works of scientific researchers which investigated word formation, the concept about word formation and examples is given, acquisition of new words by means of suffixes which have new semantic value speaks. What value speaks pledges in modern Kazakh language words of ancient words in ancient song monuments.

АКТЕР ТІЛІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПРАГМАТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

М.К. Несипбекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

Бүгінде жиі қолданылатын «тілдік тұлға» термині ХХ ғасырдың 80-жылдары пайда болды. Гумбольдт тілді ұлттың мінезі мен рухын бейнелейтін «адам тұрмысындағы ішкі қозғаушы күш» деп сипаттаса, И.А. Бодуэн де Куртэнэ «сөйлеу тілі адамның миында, жадында, ал оның қалған қызметі дүниені тануда-ғы түрлі ассоциацияларда көрінеді» дейді. Ал М.М. Бахтин болса, «тілдік қарым-қатынас барлық салада да – даралыққа ие, сондықтан да ол сөйлеушінің дара қасиетін танытады» дейді.

Тілдік тұлға туралы идея алғаш В.В. Виноградовтың еңбегінде көтерілгенмен, бұл терминді енгізген Г.И. Богин деп саналады.

Нақты тілдік портреттер туралы айтсақ, бұл ұлттық мінез-құлықты танудың жолы, әлемнің ұлттың тілдік бейнесіне тереңдеудің тәсілі болып табылады. Тілдік портреттер – күнделікті қолданатын тілден өзгеше, өтіп бара жатқан ғасырдың бірегей куәсі деп көрсетіліп жүр.

Актер – тілдің эстетикалық жүгін арқалаған шығармашылық тілдік тұлға. Актердің тілдік тұлғасының ерекшелігі – көптеген образдар жүйесін құрайтын тілдік тұлғаларды арттыруында. Т.Г. Винокурдың мына бір пікірі дәл осы актер қауымына арналғандай: «Творческая личность, обладающая

согласно современным характеристикам, высшим уровнем языковой компетенции, может стремиться к тому, чтобы, с одной стороны, пронести постоянство, целостность и независимость своего стилового облика через различных коммуникативных сфер, а с другой стороны, именно благодаря этому сформировать его многомерность, готовность варьировать речевое поведение как личное, регулярно осуществляемое умение выполнять разные речевые роли, составляемые из присвоенного разностильного репертуара языковых средств в приметительно к обстоятельствам общения [1, 128]. Бұған қоса оның сыртында, актер қауымы тілді түрлендіріп жеткізуге, түрлі рөлдерді әр түрлі ойнауға міндетті.

Зат, құбылыс, табиғат жүйесінің, қоғам жүйесінің, адамның іс-әрекеті түрлерінің белгілі бір межесі мен шегі болады. Тілдік қарым-қатынастың да белгілі бір ортақ әлеуметтік межесі болатыны белгілі. Актер тіліндегі тілдік қарым-қатынаста осы бір ортақ межеден шығып, шектен асып кеткен ауытқуға бірден жұрт назары ауады. Әдетте, сөйлеуші өзінің тыңдаушысының әлеуметтік мәртебесін ескермей сөз саптаса, әдеп, моральдық, этикалық, діни нормаларды ескермесе, әлеуметтік нормаларды бұзу болып табылады. Алайда белгілі бір нормадан ауытқудың бәрі бірдей теріс әрекет бола бермейді, керісінше оның коммуникативтік әсер-ықпалы ерекше болады. Белгілі бір коммуникативтік мақсатқа, диттемеге байланысты жөн біле отырып ауытқу прагматикалық мақсатқа тән уәжді ауытқуға жатады. Сахна тілінде қарым-қатынас кезінде «іріктелген», «тұрақталған», «уақыт сынынан өткен» қолданыстағы жүйелер белгілі бір себептен, «бұзылып» жатады. Сөз субъектісі реципиентке әсер, ықпал етудің тілдік риторика-лық, стильдік тәсілі мен амалы ретінде сөзді тіркеспейтін сөздермен тіркестіруі, сөзді әдеттегі, үйреншікті мағынасынан өзгеше мәнде жұмсайды, фразеологизм, паремиологизмдердің тұрақты құрылымын «бұзып» қолданады, сөзді түрленбейтін қосымшалармен түрлендіреді, орфографиялық, орфоэпиялық тәртіптен ауытқиды. Сөйтіп, автор реципиенттің мәңгіді қабылдау үрдісіндегі автоматизмді әлсіретуге тырысады. Белгілі бір мақсатты көздеп, нормадан ауытқуды прагматикалық ауытқу деп атаймыз.

Тілдік норма дегеніміз – қоғамдық коммуникация кезінде әбден іріктелген, уақыт сынынан өтіп тұрақ-талған тілдік жүйенің бөлігі, жиынтығы. Жоғарыдағы мәселелерді ескере келе, актердің тілдік тұлғасын айқындайтын екі бағытты көрсетуге болады. 1) актерді «сөйлеуші тұлға»; 2) «шығармашылық тұлға» ретінде қарастыру. Біз актерді екінші бағыт бойынша эстетикалық бағдарға бағынған, тілдік стратегиясы күрделі шығармашылық тілдік тұлға ретінде қарастырамыз.

Тілдегі бардың бәрі – егер адам тұлға ретінде танылса, ол мәдениетке үлес қоса алатын болса, индивидтің игілігіне жарайды. Бұл түрлі рөлдегі актерге де қатысты. Актер – элитарлы тілдік тұлға. Бізді қызықтырып отырған аспект – коммуникативтік құралдарды талғап қолдану. Тілдік бірліктердің фонети-калық-сегментты және супер сегменті құралдары дыбыстық тілдегі ең алғаш назар аудартқан мәселелер болды.

Сонымен, тіл әрқашан дербес қолданылады. Көп жағдайда ол тілдің көтеретін экспрессивті және эстетикалық жүгіне байланысты қолданылады. М.М. Бахтин «тілдік қарым-қатынастың түрлі саласында-ғы экспрессивті сәт түрлі мағына мен күшке ие, ол барлық жерде кездеседі», – дейді [2, 57].

Жазба мәтіндерді стилистиканың басым қарастыратындығы белгілі. Функционалды стилистикамен қатар, тілдік бірліктердің және мәтін стилистикасы бұл ғылым саласының негізгі құрылымдық бөліктерін қамти отырып, эстетикалық мәнге ие тұтас көркем шығармалар тілдік бірліктерді қамту мәселелерімен де айналысады. Стилистиканың бұл бөлімі «автор образын», персонаждар тілін, диалогтарды, тілдік элементтерді іріктеу, сондай-ақ жазушының тілі мен жеке-авторлық стилін қарастырады.

В.В. Виноградов көркем әдеби тілдің бастапқы деңгейі деп дара тілдік құрылымды, персонификация-лы тілді есептейді. В.В. Виноградовтың бұл идеясының астарында «әдеби-тілдік түйсінудің», идиолектер-дің, жазушылардың тілдік қолданысының бірқатар мәселелері жатыр. Дара-авторлық идиолектерде нақты дәуірдің жалпы поэтикалық тілі қамтылады дейді Ревзин. Структураның идиолектісі оның эстетикалық ұстанымдарымен, яғни көркем образ жасаудағы оның стратегиясы мен тактикасына байланысты болады.

«Образдылық», «образды» терминдері стилистикада түрлі мағынада қарастырылады. «Кең түрде образдылық термині өнердің барлық түрінің ажырағысыз белгісі, эстетикалық идеалды шынайы түйсінудің формасы болып табылады. Көркем контексте сөз шығарманың күрделі образды жүйесін құрап, эстетика-лық қызмет атқарады. Классикалық стилистиканың негізгі бірлігінде сөз номинативті деңгейдің бірлігі ретінде танылады», – дейді А.О. Тымболова [3, 182].

Көркем шығармалар тілі ауызша және жазбаша тілдің аралас қолдануынан құралатындығы белгілі. Демек, жазушы шығармаларында ауызекі сөйлеудің құрылымдарын аяқ астынан тудырып, «суреттік» қана көрінісін бермейді, тілдік материалдарды мақсатты түрде сұрыптап қолданады. Жанды сөйлеудегі кейіпкерлер тілі өзгерістерге ұшырап, автордың көркемдік шешіміне орай түрлендірулерге ұшырайды. Диалогтардың түрлерін қолдану жазушының жағдаяттық және идеялық көзқарасына сәйкес, образды

жан-жақты ашуда іске асырылады.

Бүгінгі таңда, сөйлеуші мен тыңдаушының арақатынасындағы қалыптасатын тілдік құралдарды айтқанда, көркем шығармалардағы диалогтарда синтаксистік бірліктер ғана емес, коммуникативтік құрал-дар жүйесінің барлығы (әрбір интонация, әрбір одағай, қалыптасқан, эстетикалық мәні бар әрбір құрылым) да маңызды. Сонымен, жазбаша және сахналық диалогтарды ажырату мәселесінде мынадай мәселені бөліп көрсетуге болады, драматург-жазушылардың бір шығармасының әдеби редакциясы мен сахналық нұсқасының арасындағы айырмашылық.

Жазбаша диалогтың барлық ауызша көрініс табуы, егер ол табиғи шықсын десе, қағаз жүзіндегі нұсқа-сынан өзгертілуі тиіс.

Әдеби шығармалар «орындалатын» қасиетке ие. Яғни, мұндай орындалушылық Винокурдың пікірін-ше «сахналық (актерлық және режиссерлық) драмалық диалогтың коррекциялары» болып табылады. Біздіңше, мұндай «орындаушылық» негізге жазбаша драмалық мәтіннің тіліндегі коммуникативті деңгейін атауға болады.

Сахнадағы актер диалогтың екі компонентінде – бақыланатын және естілетін жүзеге асырылады.

Тілдің коммуникативтік деңгейін семантикалық талдау теориясы тұрғысынан жазба мәтін мен оның сахнадағы орындалуы номинативті емес, сөйлеушінің, тыңдаушының және жағдаяттың қатынасы комму-никативтік тұрғыдан маркерленген мазмұнға қатысты болуы керек деп есептейміз. Дәл осы коммуника-тивтік деңгей өзіндік табиғатына сай түрлендірудің үш түрін (мақсаттылық, конструкция, құрал) қамтиды.

Сөйлеу тілі, ережеге сай, әдеби тіл нормасының деңгейінде болады, алайда сөйлеу тілінің жекелік сипатына, оның дамуы мен өсу қарқындылығына байланысты импровизациялау, нормативтік емес лексиканы қолдану және тағы басқа тілдік норманың бұзылуының арқасында, нақты бір қатынас жағдайларын-да кері кетіп те жатады. Бұған тілдегі әдеби, кодталған түрлерімен қатар жаргон, арго, профессионализм, диалектілік және жекелік ерекшеліктердің болуына әкеліп соғады және сөйлеу тіліне тән орталық тенден-циялардың болуы дәлел болады.

Драмалық мәтіндердің негізіне тілдің коммуникативті деңгейінің табиғи қалпына жататын диалогтар жатады. Біз кешенді түрде көркем шығармадағы репликадағы барлық коммуникативті құралдардың эстетикалық рөлін зерттеуді мақсат еткен едік. Актер тілі тек интонацияны жетік меңгерумен ғана шектелмейді, мықты актер мәтіннің табиғатын «ішкі түйсік», актердің орындауындағы мәтіннің номина-тивті деңгейі сол қалпында сақталуы тиіс, ал коммуникативтік деңгейі сөйлеушінің тарапынан түрленуі мүмкін.

Сонымен, драмалық сөйлеу шығармасындағы тіл мен сөйлеу түсініктеріне дифференциациялау жүргі-зе отырып, олардың бірлігі мен бір-бірімен ажырамайтын қабілетін танып білеміз. Актер тілін жанр ерекшелігіне байланысты, өз кезегінде кейіпкерлердің сөйлеу тіліне құрылатын сөйлеу шығармасы ретін-де зерттеу міндетін қоя отырып, қарастырытын объекті ретінде сөйлеуді алып, сөйлеуге ғана тән маңызды сөйлеу қабілеттерін көрсетеміз. Оларға мыналар жатады:

1. Сөйлеу шығармасы (мәтін) автор мен оқырман арасындағы көркем коммуникацияны көрсететіндік-тен, драмалық сөйлеу шығармасына қатысты оны жасайтын сөйлеуді жіберуші – драматургтың анықтау-шылық мәні болады. Онсыз сөйлеу шығармасы болып саналатын драма мәтіні мүмкін болмайды. Бұл сөйлеудің қасиеті дербестелгендік (эгоцентрикалық) деп аталады.

2. Сөйлеу, ережеге сай, тыңдаушыға арналған сөйлеушінің нені ойлайтынын, нені сезінетінін беру мақсатында жасалады. «Сөйлеудің екінші маңызды ерекшелігі сол, оның тікелей сөйлеу актісімен байла-ныстылығы, яғни – сөйлеудің адрестілігі» – деп жазады Г.Я. Солганик.

3. Сөйлеудің жалпы психотүрмен, темпераментімен, сол сияқты сөйлеушінің эмоциялық жағдайымен, оның сөйлеу пәні мен адресатына қатынастарымен өтетін жағдаятпен тығыз байланысы экспрессивтілік деп аталатын сапасын құрайды. Оның тілдік құралдары эмоциялық айшықталған және образдық лексика, эмфатиялық және одағайлық сипат лексикасы, күшейтілген грамматикалық конструкциялар, лепті сөйлемдер және қайталамалар болып табылады. Егер сөйлеудің аталмыш сапалары көркем драматургия-лық коммуникацияның екі – 1) жіберуші/автор және оқырман/адресат арасындағы; 2) пьеса кейіпкерлері арасындағы деңгейін сипаттаса, байланыстылық пен кесіп айту, біздің ойымызша, коммуникацияның екінші деңгейіне тән болады және кейіпкерлердің сөйлеу сипаттамасында маңызы зор.

Драмадағы сахна тілінің кейіпкерлерінің болып жатқан оқиғаға өзінің қатынасын, эмоциялық жағдай-ын, өзінің мүддесін, сол сияқты өзін тұлға ретінде көрсетуін білдіретін диалог, монолог пен репликалар арқылы білдіретін формалары бар. Сондықтан да драмадағы сөйлеу тілі сол арқылы автордың қандай да бір образ жасайтын және драматургиялық шығармаға, оның әрекет етуші тілдік тұлғаларға талдау жасай-тын, оның идеялары олардың сөйлеу тілін қарастырмай мүмкін болмайтын, қол жетпейтін құрал болып табылады. Драмалық сөйлеу шығармасының адресаты оқырман/көрермен

болып табылады. Мұнда сөйлеушінің тілдік құзыреті айқындалады. Сөйлеудің байланыстылық пен кесіп айту сияқты сапалары сөйлеушінің тілдік құзыретінен басқа, оның интенциясы мен дискурстың гендерлік аспектісін бейнелейді. Драмалық сөйлеу тілін талдау барысында лингвистикалық, психолінгвистикалық, әлеуметтік лингвисти-калық, коммуникативтік, когнитивтік, прагмалінгвистикалық, гендерлік тәсілдерді қолдану негізге алынады.

Тілдік әрекеттің жоғарғы нәтижесіне қол жеткізу сөйлеушінің бағыты мен әдіс тәсіліне байланысты.

Коммуникативтік стратегия туралы бірқатар зерттеушілер жазды. «Коммуникативтивная стратегия говорящего состоит в выборе коммуникативных намерений, распределении квантов информации по коммуникативным составляющим и выборе порядка следования коммуникативных составляющих в предложении» (4, 38). Яғни, Т.Е. Янко коммуникативтік стратегияны сөйлеу актілері мен лингвистикалық прагматика теориясы тұрғысынан қарастырды. Коммуникативтік ауқымды тілдік пайымдауларды (констатация, сұрау немесе өтініш), тема және ремадағы ақпараттың көлемі, стиль (эпикалық, ауызекі) және жанр (өлең, драма т.б.) т.б. қамтиды.

Драмалық шығарманың тілін талдау дегеніміз – әрекет етуші пьеса кейіпкерлерінің тілін талдау болып табылады. Көркем әдебиеттің ерекше түрі ретінде драма өзінің ерекшелігіне сай, кейіпкерлерінің сөйлеу тіліне құрылады. Кейіпкерлер, олардың мінездері мен көзқарастары, сол сияқты өзара қарым-қатынастары, қарсылықтары мен қақтығыстары сөйлеу арқылы көрінетін әдебиет жанры – драма – сөйлеу әдебінің нысаны ретінде прагматикалық көзқарас тұрғысынан талдауға тиімді де. Драмада сөздің прагматикалық қызметі – сөйлеу әсері, интеракция – оның жанрлық ерекшеліктеріне сай өседі: мұнда әрбір сөз көп қабат-ты және көп қызметті болып келеді. Мұнда сөйлесімдік және сөйлесімдік емес – әлеуметтік-коммуни-канттардың өзара әсері сияқты коммуникативтік актілерге және соған сәйкес – тілдік, тілді қолданудың әлеуметтік ережесіне көңіл аударылады. Ауқымды әлеуметтік контекстегі сөйлесімдік қатынас мәселесін зерттейтін лингвистикалық прагматика дәстүрлі тілдік құбылысты талдаудың жүйелік-құрылымдық тәсіліне қарама-қарсы «әрекеттегі тіл», «жағдаяттағы тіл» зерттеу арнасынан өткен ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің саласы ретінде қалыптасты. Ч.Моррис айтып өткендей, прагматика қатынас кезінде коммуниканттарға әсер ету үшін тілдің қолдануын қарастырады. Прагматиканың пайда болуы сөйлеу әрекетін зерттеумен, сөйлеу механизмін талдаумен, сөйлеудің әлеуметтік актісімен байланысты.

Прагматика мен оның құраушы бөлігі – Дж.Остин мен Р.Серльдің еңбегінде айтылған сөйлеу актісінің теориясы – алдымен «қарапайым тілге» және жанды сөйлеу тілінің процесіндегі сөйлесімге қатысты пайда болған болатын, соңғы жылдардағы зерттеулер көркем шығармадағы прагматикалық тәсілдің жемістілігін нақты көрсетіп отыр. Бұл лингвистикалық зерттеу материалы болып қызмет ететін тілдік тұлғаның үлгісі ретінде бейнеленетін кейіпкері бар драмаға қатысты қолданылады. Драма саласындағы сөйлеу қатынасының контекстіндегі лингвистикалық прагматика саласының бірі – көркем сөздің прагма-тикасын түсінуге негіз болатын Л.В. Щербаның мына пікіріне назар аударайық: «Сөйлеу процесінде біз осы сөздің ешқашанда естімеген формаларын қолданамыз, ешқандай сөздік қарастырмаған сөздерді жасаймыз, ең бастысы, белгілі бір тіркеу заңдары бойынша сөздерді тіркесек те, үнемі жаңа тұлға жасай-мыз; барлық сөз формалары мен барлық сөз тіркестерін де осы кезеңнің нақты жағдайындағы сөйлеу механизмінің күрделі ойындары нәтижесіндегі сөйлеу кезінде жасаймыз». Осы айтылғандар көркем сөз прагматикасын зерттеудің нысанын анықтайды.

Осылайша, біз лингвопрагматикалық көзқарас, яғни адам – адресант және сөйлеу адресаты тұрғысынан драма кейіпкерлерінің сөйлеу қатынастарын қарастырамыз, өйткені прагматика адамдар арасындағы қатынастар мен қарым-қатынас жағдаятындағы олар қолданатын тілдік белгілерді қарастырады, сөйлесім мақсаты мен оның прагматикалық тиімділігін талдайды. Прагматикалық ақпарат тілдік материядан, оның мазмұндық интерпретациясы – тілден тыс факторлардан – нақты айтсақ, әлеуметтік-мәдени контекстен алынады.

Прагматикалық тиімділікке жетудің шарттары қандай? Олар:

- Адресант пен адресаттың фондық білімі, жалпы преупозициясының саны;
- Сөйлеуді жіберушінің қатынас кезінде көпшілік қағидатын сақтауы, интерпретатордың ойына сәйкестігі мен соны алға қоюы;
- Сөйлеу адресатының өзі нақты коммуникативтік-прагматикалық жағдаятта, прагматикалық контексте-те туғызатын прагматикалық ақпаратын анықтау.

Тілдік құралдар – семантикалық және синтаксистік, сол сияқты авторлық ремаркалар көмегі

арқылы пьесада бейнелетін қимыл, ишара т.б. вербальды емес құралдар арқылы прагматикалық мазмұн жүзеге асады.

Қорыта келе айтарымыз, драмалық шығармалардың табиғаты күрделі. Қазақ мәдениетінің тұғыры – тіл десек, оның бірден бір көрініс табатын жері – сахна. Осындай үлкен ерекшелікке ие болғандықтан да драма тілінің өзіне тән сөз мәнері, жазылу стилі өзгеше. Сондықтан да, драмалық шығармалар тілін зерттеу әлі де жан-жақты қарастыруды талап етеді.

1. Винокур Т.Г. *О языке современной драматургии // Языковые процессы современной русской художественной литературы.* – М., 1977 – 157 с.

2. Бахтин М. *Эстетика словесного творчества.* – М.: Искусство, 1979 – 424 с.

3. Тымболова А.О. *Драмалық шығармалардың лингвопоэтикасы. Докт. диссерт.* – Алматы, 2010 – 250 б.

4. Янко Т.Е. *Коммуникативные стратегии русской речи.* – М., 2001 – 384 б.

Резюме

В статье рассматриваются социо-прагматические проблемы актерского языка.

Summary

The article examines the socio-pragmatic language problems actor.

ПАРСЫ ТІЛІНІҢ ҮНДІ ЕВРОПАЛЫҚ ТІЛДЕР АРАСЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

М.Т. Белдібаева – ҚазҰПУ-нің магистранты

Шығыс – адамзаттың ұлы өркениет бесігі. Соның ішінде Иран өркениеті мен мәдениеті ерте заманнан осы кезеңге дейін өзінің құндылығын жоғалтпады. Иранның ұлы тұлғалары мен данышпандарының шығармалары ежелден жұрт назарын өзіне аударғаны және аударып келе жатқаны баршаға аян. Ислам дінінің пайда болуы мен ирандықтардың исламды қабылдауының нәтижесінде ежелгі иран мәдениеті мен өркениеті қасиеті ислам құндылықтарымен ұштасып жаңа Иран Ислам мәдениеті дүниеге келді. Жаңа парсы тілінің өзінің морфологиялық синтаксистігімен көне Иран тілдерінен алшақ кетті. Ол аналитика-лық типтік тілдерінің бірі болып табылады. Кейде фарси деп те аталатын қазіргі парсы тілі Иран Ислам Республикасының мемлекеттік тілі болып келеді. Ол үнді-европа тілдер отбасына кіретін славян, герман, роман және тағы басқа тілдермен қатар Иран тілдер тобына жатады. Иран тілдер тобына сонымен қатар Иран, Ирак, Ауғанстан, Пәкістан, Орта Азия, Ресей аймақтарында таралған тілдер жатады. Олар: тәжік, дари, пашто, курт, тат және басқа да тілдер жатады. Б.э VII ғасырларда исламның таралуынан кейін Иран аумағында араб тілі болды және жазу түрінде да араб тілі қолданылды. Дегенмен араб тілі, үлкен тұрақ-тылықпен дамуын жалғастырған ирандықтардың ана тілін баса алмады. Б.э бірінші мыңжылдықтарының соңына қарай қаланған тіл жаңа парсы немесе классикалық парсы тілі деп аталды. Кейін парсы тіліне түркі-монғол, батыс-европалық және біраз орыс кірме сөздері енеді. XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап иранда кірме сөздерді жоюға бағытталған мақсатта жұмыс жүреді. Басында ол барлық кірме сөздерге қатысты болады. Соңғы кездері («қ.ұ жылы ислам Революциясынан кейін») тазалаудың негізі тек ислам-дық емес кірме сөздер, яғни, негізінен ағылшын және француз тілдерінен енген сөздер болды. Парсы тілі лексикасының қалыптасуына араб тілі үлкен әсер етті. Мамандардың айтуы бойынша, қазіргі парсы тілінің жартыдан астам лексикалық құрамы араб сөздерінен шыққан [14, 2 б.]. Осыған қатысты олардың көбісі функциялды, активті кең қолданыстағы сөз құрамына және фразеологиямен қоса ежелгі Иран сөздерімен қолданыста жүр. Лексикамен бірге, кейбір грамматикалық формалар және дыбыстар, өзіндік араб тіліне, грамматикалық және парсы тілінің фонетикалық жүйесі толықтай үлкен табандылықты анықтайды және Иран лексикасының барлық түбірінің барлық лексикасын көбінесе белгілі өзгерістерге ұшырайды. Оның құрамы біртіндеп өзгеріп отырды, тілге жаңа сөздер кірді. Жаңа фразеологиялық бірліктер жасалды, басқа сөздер керісінше, қолданыстан мүлдем шығып кетті немесе архаизм сөздер қатарына ауысты. Осы үрдіспен семантикалық және фонетикалық өзгерістер кірме және ежелгі лексикада осылайша қаралды. Назарларыңызға төменде құрылған парсы тіліне енген кірме сөздердің шағын тарихи мағынасы ұсынылып отыр.

XX-ғасырдың басында еуропа тілдері парсы тіліне қатты әсерін тиіуімен, соның ішінде француз тілінен кірме сөздері бірінші орында тұрды. Осыдан француз кірме сөздері парсы тілінде мәдениет, экономика, ғылым, өнер, техника саласында және де тұрмыс-тіршілікте қолданыла бастады. Сондай қарқынмен ғылым, техника, экономика және тағы да басқа салада француз кірме сөздерімен толықсып көбейе түсті. Сонымен қатар, сонау Қаджр заманында Иран елінің Батыспен байланысының байланыстырушысы Француз елі болатын. Сол кезеңнің ел арасында тараған саудаластық кәсіптің

өршуі ел аралық сауда-саттық өршіп тұрды. Солай келе Иран халқы сауда-саттық қарым қатынасы арқасында француз елінің сөздік қорымен ел арасына ене бастаған болатын. Сол сөздік қорына назар аударса келе мына сөздерге көңіл аударса отырып, ел арасында осы кезеңде де кең қолданыста қалғанын байқай аламыз:

ادکلن (eau de cologne) – одеколон-иіс су;
اپیدمی (épidémie) – эпидемия-жұқпалы ауру түрі;
اتیقکت (étiquette) – этикет-тауардың сауда белгісі;
اکران (écran) – экран;
املت (omelette) – амлет-тағам түрі;
الرژى (allergie) – аллергия-сезімтал дерті;
أمپول (ampoule) – ампула;
آناناس (ananas) – ананас жеміс-жидек түрі;
آوانس (avance) – аванс;
باکتری (bactérie) – бактерия;

XIX ғасырдағы тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты қазақ әдебиетінің сөздік құрамына орыс сөздері де көптеп ене бастады. Ресей мен Иран арасындағы экономикалық қарым-қатынастары XVI-ғасырдың екінші жартысынан басталды. Осы орайда Поволжье, Астрахань, Каспий теңізі жағалауының ең шарықтаған кезеңі болып табылады. Мысалы: Отряд-آتریدادردل, کامفت, قامپت, فانفت, , اتریاداردل, Komfet – конфет, Kvādrāt – گوادرات – квадрат, قارمان, قارمون, گارمان, گارمون(گارمن), гармон, گارمون, زاماسکه, زامبوسکه, – замаска, ترمز – тормоз, سوخاری – сухари – қатқан нан, كوپه – купе және тағы басқалар.

Парсы тілі Индия елінде жергілікті халқының үнді тілі бола тұра Ұлы Монғолдарының басқарма істерінің тілі де болып үлгерген. Бір сөзбен айтқанда парсы тілі еуропа тіліне жолын таба білді. Өз тілге өзге тілден жаңа сөздің енуі жаңа техниканың пайда болуының бір септігінің арқасы, олар: телефон, сайт, чат, факс және тағы басқа немесе ғылым саласынан микроб, молекула, кислород және өзге де сөздердің ашылу жолы осы салаларының тіршілікте қолданыста жүруі болып есептеледі. Өзг е де кірме сөздерге назар аударатын болсақ:

گلف- رگبی-сэндвич, كوی-سوخاری – түрі қойы сауы, اسپرت – спорт, استادیوم – стадион, استارت – старт, گالف- رگبی-сэндвич және тағы басқа.

Ал, түркі тілдерінен ауысқан бірқатар сөздер қазіргі парсы тілінің сөздік құрамынан мықтап орын тепкен, әрі мұндай элементтер парсы тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынады. «ил» ел, халық, тайпа, «илхани» көшпелі тайпаның басшысы, «иейлак» жайлау, дача, «бәк» бек, ақ сүйек және де: اتراق: (توقف چند روزه در سفر (معین)

Иранның 200 жылға жуық тікелей араб халифасының құрамында болды. Міне осы екі ғасырға жақын уақыттың ішінде Иран және араб халифасының ықпалындағы елдердің жергілікті тұрғындары өздерінің дінін, фәлсәфи, әдеби, дәрігерлік т.б. салалардағы шығармаларын араб тілінде жазды, басқа тілдердегі ғылыми және әдеби кітаптар араб тіліне аударылды, медреселерде сабақ тек араб тілінде жүргізілді, ресми үкімет орындарында, хат жазып, хат алуда араб тілі пайдаланылды, өздерінің төл жазуы бар елдер түгел дерлік араб жазу жүйесіне ауысты.Парсы тіліндегі кірме сөздердің көбісі араб тілінен енген лексикалық элементтер болып табылады. XI-ғасырдың екінші жартысында діни, саяси, мәдени, экономика, ғылыми, әдеби, әскери салада парсы сөздері араб сөздерімен ауысты.Мысалы: mosallem мұсылман, masjid мешіт, mellat ұлт, ketab кітап, loqat сөздік және т.б.

Парсы тілі ғылым мен техниканың, әдебиет пен мәдениеттің дамуы, саяси әлеуметтік және экономика-лық байланыстың арқасында сөздік құрамы толығы түсті. 1935 жылы ұйымдастырылған тіл және әдебиет академиясы (Фархәнгестан) «Парсы тілін шетел сөздерінен тазарту үшін» қаулы қабылдады. Бұл күрес әлі күнге дейін жалғасын тауып отыр.Сол уақыттан бастап қаншама араб, түркі сөздерінің орнына парсы төл және жасанды сөздері енгізілді. Қазіргі кезде бұл мәселеге кең көлемде көңіл бөлініп отыр.

Қазіргі парсы тілінде қоғамдық өндірістің, ғылым мен техниканың, әдебиет пен өнердің, яғни бүкіл қоғамдық өмірдің түрлі тараулары мен салаларына қатысты ұғымдарды білдіретін сан алуан термин сөздер бар. Бұлардың барлығы дерлік ана тіліне орыс тілінен, яки сол орыс тілі арқылы енген терминдер деуге болады. Мәселен, саяси-әлеуметтік (совет, съезд, партия, комсомол, пленум, революция, социализм, председатель, секретарь, бюро), мәдени-ағарту (концерт, газет, кино, театр, музыка, хор, симфония, капел-ла, музей, курорт), ғылым-техникалық (инерция, акустика, фонема, теорема, магнит, механика, индукция, телетайп, радиолокация), спорттық (пенальти, спринтер, гандбол), сауда-финанс (ассортимент, гастроном, банк, кредитор, бухгалтер, кассир), өнеркәсіптік (завод, фабрика, станок), ауыл шаруашылығы (агроном, агротехника, бригадир, трактор, комбайн), азық-түлік пен киім-кешек (шоколад, печенье, пальто, костюм, галстук) ұғымдарды білдіретін терминдер. Совет Одағы халықтарының барлығы дерлік интернационалистік сөздерді орыс тілі арқылы

өз тілдерінің сөздік құрамына қабылдаған. Мұндай элементтер қазақ тіліне де орыс тілінің төл сөздері ретінде еніп, қалыптасып кеткен. Кірме сөздердің бұл тобына төмендегілер жатады:

а) Грек сөздері: олимпиада, лексика, филология, эпос, апостроф, диалект, синтаксис, грамматика, гипс және тағы басқалар.

ә) Латын сөздері: автореферат, студент, юстиция, республика, делегат, декан, ректор, цирк, революция, регресс және тағы басқалар.

б) Неміс сөздері: орден, рота, ранг, фельдмаршал, флейта, балет, бутерброд, патронтаж, вахта, верстак, штамп және тағы басқалар.

в) Француз сөздері: галифе, сатин, кашне, драп, трико, костюм, марш, кавалерия, блиндаж және тағы басқалар.

г) Ағылшын сөздері: рельс, бифштекс, пудинг, ром, кросс, департамент, лидер және тағы басқалар.

ғ) Италиян сөздері: мандолина, ария, либретто, ложа, опера, банка, арка, бензин, бас, альт және тағы басқалар.

д) Поляк сөздері: краковяк, полька және тағы басқалар.

е) Голланд сөздері: бухта, кабель, крейсер, матрос, руль, штурман, катер, рейд, рейс, фут және тағы басқалар.

Жоғарыда келтірілген фактілер негізінде мынадай қорытынды жасауға болады: парсы тілінің белгілі бір проценті шет тілдерден ауысқан кірме элементтерден тұрады. Парсы тілі өзге тілдердің лексикасын толықтыратын қайнар көз болып қана қойған жоқ. Сонымен бірге парсы тілі де ғасырлар бойы өздерінің сөздік қорын толықтыру үшін шетел тілдерінен сөз қабылдап, оларды өз тілінің фонетика, грамматика жағынан толық игеріп, өзінің лексикалық қорына қосып келді. Өзіміздің ана тілімізге де парсы тілінен бірнеше сөздер енген. Иран халқының тіл тарихына көз жүгіртіп аңғарсақ, тарихы бар ел өз тілдерінің көбісі өзге кірме сөздердің қолданысы кен қолданатынын жасырмайды да жасқанбайды. Керісінше өзге тілдердің қолданыста жүргенін халық арасындағы қарым-қатынастың берік болғанын, ел арасындағы сауда-саттықтың тығыз байланыста болғанын еркін жариалап қолданыста еркін қолдана алады. Әр елде әр халықтың өз тіл тарихи қоры болады. Алайда ең маңыздысы өз тіліне деген құрмет өз орнын алса, кірме сөздердің болсын, көнерген сөздері болсын, жаңа сөздердің болсын қолданыста жүруі алға ұмтылыс, өсіп өркендеуінің белгісі ретінде қаралу керек.

1. «Парсы тілінің тарихы», Абу- алгосеми. – Тегеран, 1373 жыл.

2. «Иран-Наме» научный востоковедческий журнал - №2, 2007.

3. Испархам Д. «Парсы тіліндегі араб-парсы тілдері». – Алматы, 2010.

4. Жеменей И. «Парсыша-қазақша сөздік». – Алматы, 1977.

5. Рустемов Л.З. «Қазіргі қазақ тіліндегі араб парсы тілдері». – Алматы, 2003.

6. Ислам Жеменей. «Хафиз және Шәкәрім рухани үндестігі». – Алматы, 2008.

Резюме

В статье рассматриваются значение персидского языка среди мировых языков.

Summary

The article discusses the value of the Persian language among world languages.

ӘҢГІМЕЛЕСУ: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ, ӘДЕБИЕТТЕГІ СИПАТТАМАСЫ

Н.О. Өтеген – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты

Тәуелсіздіктің көк туын көгінде желбіреткен егемен еліміздің ендігі мақсаты – жарасымдылық, бірлік пен татулық жолында болашаққа қадам басу болса, оның сүйенер үлкен құрамдас факторы тілі мен ұлттық тұтастығы болмақ. Жетпіс жыл бойы жұдырығы қатты елдің ықпалында күн кешіп, одан әріде сан түрлі шайқастарды бастан кешсе де ұлттық мәйегін жоғалтпай, тарих жүзінде қазақ деген ұлт боп қалуы-ның өзі тіл құнарының молдығына байланысты.

Қазақ тілінің көркем және тұрмыстық арналарын, жалпы тілдік нормасын ғасырлар бойы жыраулары-мыз бен ақындарымыз, шешендеріміз бен билеріміз байытып, кемеліне толтырса, оның зерттеу мен зерде-леуде бүгінгі тіл ғалымдары үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Қазақ сөз мәдениетін зерттеу саласының негізін қалағандар қатарында алғаш атарымыз А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, С.Аманжолов, І.Кенесбаев секілді ғалымдарымыз болса, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов, Б.Әбілқасымов, Қ.Өмірәлиевтың, Н.Уәли еңбектерінде бұл ғылым саласының түрлі жанрлық ерекшеліктері айқындалып, салалары қалып-тасты. Бастапқыда грамматикалық, орфографиялық,

кодификациялану нормаларының ғылыми сипатпен қалыптасуы орын алса, кейінгі атаған ғалымдарымыздың зерттеулерінде қазақ тілі жанрлық тармақтарға бөлінді, теориялық күрделі еңбектермен байытылды.

Қазіргі қазақ тіл білімінде әңгімелесу, диалог, сұхбаттасу мәселесі ерекше мәнге ие боп отыр десек, ұлттық негіздегі тілдік қолданыстағы әңгімелесу нышандарының негізгі бағыттық қағидаларын, концепті-лік құрылымын ғылыми аспектіде қарастыру өз нәтижесіне беруде.

Әңгімелесу дегеніміз – сұрақ қою мен жауап қату ғана емес, әңгімелесу – белгілі бір ұғымды талқылау, белгілі бір түсінік туралы ойды бірлесіп құру және өзінің тұлғалық деңгейін, ойын айтуға мүмкіндік беретін жанды құрал.

Әңгіменің жақсы өрбуі – адамдардың бір-біріне әлеуметтік және рухани көмектесу үшін аса пайдалы құбылыс. Сонымен қатар, диалог адамның тұлғалық өсіп жетілуі үшін, сөздік қорының молаюы үшін басты ұғымдардың бірі. Ашық әңгімесу орнаған тұста тұлғаның когнитивті дамитынын, нәтижеге жалғыз емес, бірлесе жетуде оның үлесі барын білеміз. Әңгімелесудің пайда болуы, тууы себептері және оның түрлі салалармен үндестігі іргелі теориялық негіз болып табылатын күрделі ауқым.

Әңгімелесу дегеніміз – араласуды, ой, білім, сезім, мінез-құлық әдебімен және басқаларымен бөлісуді білдіреді [1. 341].

Ғалым Р.О. Якобсон өзінің әңгімелесу функцияларын бернеше мақсатпен қарастырады. Оның түсінді-руінше төмендегі факторлар тілдік қарым-қатынастың негізгі құраушы айғақтары:

- эмотивті;
- комативті;
- референтивті;
- ақындық;
- фатикалық;
- метатілдік [2. 306], – деп қортындылайды.

Ал, белгілі лингвист Карл Бюлер әңгімелесу барысында туындайтын негізгі үш функцияны атап айтады. Олар: «айтушының экспрессивті жеткізе білуі, тыңдаушының ақпаратты хабарлау күйі және екеуара әңгімеден өрбіген хабарлау фунуциясы» [3. 65].

Қазақ тіл білімінде әңгімелесу ұғымы бірнеше түрлі сипатпен екішелді. Әңгімелесудің формасы сан алуан. Ол екі адамның шүйіркелесуімен ғана аяқталмайды, сөз өнерінің түрлі мүмкіндіктерін пайдалану негізінде көптеген қалыппен айшықталады. Бір деректе:

«1. Екі немесе одан да көп адамдардың жүргізген әңгімесі.

2. Әңгіме-дүкен құрып отыратын отырыс, жиын.

3. Тілші тарапынан алынатын әңгіме-хабар [4.748], – деп қарастырса, енді бір еңбектерде «Әңгімеле-су» – (көне грек тілінде dialogos – сөйлесу, пікірлесу) «ауызекі әңгімелесу пішіні, екі не одан да көп адамдардың пікір алысуы; ғылыми және көркем әдеби шығармаларда қолданылатын тәсіл [5. 158.]», – деп атайды.

Әңгімелесудің құралы тек қана сөз деп тұжыру қасаңдыққа ұрындырады. Мұнда сол сөзден туындай-тын бірнеше күрделі құрылым байқалады. Бұл жайлы М.Әуезов: «...айтып беруде үш түрлі әдіс аралас жүреді, олар: хикаялау, сипаттау, сөйлету» [6.282.] – дейді. Осы тұрғыдан алғанда әңгімелесудің негізін айқындайтын формаларды зерттеу өзектілігі туындайды.

Әңгімелесу қазақ тілінде бірнеше ұқсас сөзбен бейнеленеді: «сұхбаттасу», «сұхбат», «әңгіме-дүкен», «пікірлесу» секілді жалпылама сипаттарға ие. Сөйтсе де, олардың ортақ қызметі – әңгімелесу төңірегіне шоғырланады. «сұхбат» [7.387.], «әңгіме-дүкен құрған отырыс, жиын» [8.587.].

Көркем шығармадағы кейіпкерлер арасындағы әңгімелесудің күнделікті өмір барысында адамдар арасындағы әңгімелесуден айырмасы жоқ. Өйткені, көркем шығарма мен оқырманға ортақ кеңістік бір. Сонымен қатар, тілдесу мәнерлері де ортақ. З.Қабдолов өз еңбектерінде кейіпкер тілін күнделікті ауызекі тілдесулерден алшақ қарастырмайды, «...мұнда шындық кең көлемдегі баяндау, әңгімелеу арқылы жинақ-талады. ...диалог, монологтары, баяндауды жүзеге асыру жолдары, амалдары мен тәсілдері бір» [9.298], –дейді.

Қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистиканы біршама ғалымдарымыз зерттеу көзіне айналдырды. Бұл қатарда Б.Хасанұлы, Қ.Жанатаева, М.Ешимова, Г.Шоқым секілді ғалымдарымыздың еңбектерін атаймыз. Бұл салада ер мен әйелдің тілдік айырмашылықтары, ер мен әйел тілінің психологиялық айырмашылығы, бала тілінің гендерлік дамуын зерттеу, автор жасырын мәтіндерді бақылау арқылы авторының жынысын анықтау, гендердің тілдік қатынастарға байланысты қоғамдағы орынына айқындау секілді түрлі тақырып-тарға сүбелі зерттеулер жүргізілсе, соның барлығында бірінші фактор тілдік қатынас, әңгімелесу бірінші рөл ойнайды. Олардың әңгімелесу әдебі де өз алдына жеке тақырыпқа жүк десек, қазақ тілінің қолдану дәрежесін сараптай келе күнделікті тіл қызметі барысында гендерлік мәселе төмендегідей қолданыстарды айқындайды деген пікірдеміз. Ерлер стилді, сыпай

сөйлеуге көп мән бермейді. Дөрекі, мазақы сөздерді қолдану да ер кісілер арасында аз ұшыраспайды. Мұндай диалогтар көбіне-көп әйелдер жоқ ортада, жасы құрдас, әлеуметтік жағдайы бір-біріне жақын, өзара қылжақтасып жүретін ерлер арасында өрбиді. Белгілі ғалым Б.Хасанұлы Гендерлік лингвистика саласына қатысты жүргізген зерттеуінде гендерлік фактордың қазақ тілдік қолданысындағы басым бағыттарын былай айқындайды:

1. Салыстырмалы және салғастырмалы гендерлік лингвистика (мысалы, морфология деңгейінде адам-ның есімі мен тегіне, әкесінің атына белгілі бір жұрнақтың, жалпы жұрнақ атаулының бір түрінің қолданылу-қолданылмауы, тек (род) категориясының қазіргі тілде, оның тарихында болу-болмауы белгісі т.б.).

2. Гендерлік паралингвистика. Бұл бағыт қазақ тіліндегі ым-ишара белгілері негізінде қалыптасуы тиіс. Қазақы гендерлік паралингвистика тұрғысынан жүргізілген зерттеулердің өмірдің түрлі салаларын (өнер, көпшілік алдындағы сөз т.б.) дамытуға септігі тиер еді.

3. Гендерлік лексикография. Бұл бағыт қазақ тілі мен өзге тілдердің негізінде жүзеге асуы тиіс.

4. Гендер және тіл игеру. Бұл бағыттағы зерттеулер тілді жоспарлау ісіне аса қажет [10.51-53].

Әңгімелесудің әдебиеттегі сипаттамасы көбіне-көп қазақ жыр дастандарында ұшырасады. Эпостық шығармалардың дені диалог пен монологқа және осы екі фактордан туындайтын әңгімесу формасына құрылған десек, бұл пікірді көптеген ғалымдарымыз да қуаттайды. М.Ғабдуллин өз зерттеуінде «Әрине, жыршылар жырдағы оқиғаларды үнемі суреттеу арқылы баяндай бермейді. Мұнымен бірге, олар оқиғаны дамыта айту үшін реті келген жерде және орынды түрде диалог пен монологты да қолданады. Қобыланды мен Қараманның, Құртқаның, Қазанның т.б. әңгімелесуі жыр оқиғасын кеңейте жырлаудың бір әдісі есебінде алынады» – десе [11.208], түркітанушы Ә.Қоңыратбаев: «Эпостағы сөйлесу – іс-әрекетті баяндау емес, соның өзін бейнелеу болып шығады» – дейді [12.91.].

Әңгімелесудің эпостық шығармалардағы сипатында халықтың көкейіндегі ой оқиғаны өрбітуші батырдардың сөздері арқылы, ұнамды кейіпкерлердің әңгімелесуі арқылы беріледі және әңгімелесу үлгілерінің түрлі байқалады.

Әңгімелесудің әдебиеттегі сипаты «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырында да кеңінен қолданысқа ие. Жыр-дастандардың арқауы сюжет десек, ол сюжетті дамытушы фактор әңгімелесу. Жыр оқиғасын дамытуда сөйлесу мотивтерінің орыны ерекше. Аталмыш дастандағы әңгімелесу түрлері туралы Ә.Қоңыратбаев: «Жырда монологтан гөрі диалог – екі геройдың сөйлескен қысқа сөздері көбірек. Соның бастылары – Қарабай мен Сарыбайдың сырласуы, тазша мен ханым сөзі (естірту), Айбас пен үш қыз әңгі-месі, Қозы мен Қодар арасындағы қақтығыстар. Ал, қысқа диалогтар тіпті көп» – деген [12.21.] пікірде.

Әдетте, эпостық жырлар баяндау әдісіне құрылғандықтан, әңгімелесу мәнерінен тыс деп айтуға да болады. Бірақ, мұндай жағдайда кейіпкерлердің тартысы, қарым-қатынасы, оқиғаны өрбітуі оларға ортақ әңгімелесуден туындайтынын қайда қоймақпыз? Демек, эпостық шығармалардағы оқиғаның үдеуін жан-дандырушы бірден бір күш – әңгімелесу. Мұның баршасын коммуникацияның жемісі деп қарастырамыз.

Тілдік қарым-қатынасты тек сөзбен шектеу келте ұғымның көрінісі. Қарым-қатынастың бұл көрінісі әдебиет, пәлсапа, психология, тарих секілді күрделі ағымдармен астасады. Жоғарыда біз әңгімелесудің ауыз әдебиетінгені сипатына назар салдық. Әңгімелесудің құрылымы жағынан көптеген мәдени-рухани факторлармен астасып жатыр деуіміздің себебі – оның қызметтік түрлерінің түрлі идеялармен байланысуы, көптеген ұстанымдармен алмасуына байланысты. Бұл саланың психолінгвистикалық, этнолінгвистикалық, логикалық, философиялық арналары да күрделі ағымдар болып табылмақ.

Әңгімелесу тіл мен сөйлесімнің арақатынасынан пайда болады. Ал, оларға ортақ бірнеше құрылым бар десек, бұлар сөйленім мен сөйлем, мәтін, сөз, дыбыстар болып та бірнеше түрмен айқындалады. Әңгімелесу барысында сөйлесімнің негізгі ауқымын мидың жадысында тұрақталған, бұрыннан жатталған сөздер, оның ішінде мақал-мәтелдер немесе халық арасында жиі айтылатын қалыптасқан сөз тіркестері көбірек қолданысқа енеді. Мұндай сөздік бейнелер бір тілде сөйлейтін коммуниканттардың баршасына түсінікті, ұғынықты келді. Әңгімелесудің мұндай кездерінде ортақ тілдің ұлттық бояуы мен өзіне тән реңктері айқындалады. Әңгімеге арқау болған мұндай тұстарда мақал-мәтелдердің немесе бұрыннан қалыптасқан тіркестердің орнымен қолданысқа енетінін көреміз.

1. *Словарь иностранных слов / под ред. Лехина И.В. и Петрова Ф.Н. – М.: Издательство иностранных и национальных словарей, 1981 – С. 440.*

2. *Якобсон Р.О. Речевая коммуникация; Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985.*

3. *Введение в языковедение: Хрестоматия: учебное пособие для ВУЗов / сост. Баинов А.В., Богатырев И.И., Мурат В.П., Ракова Г.И. – М.: Аспект Пресс, 2001.*

4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 – 576 б.
6. Әуезов М. Шығармалар. Он бірінші том. Мақалалар, зерттеулер – Алматы: «Жазушы», 1969 – 480 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1985 – 591 б.
8. Қазақ тілінің сөздігі (Жалпы ред. Басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 1999 – 776 б.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. Таңдамалы шығармалар. 2-том. – Алматы, 1983 – 299 б.
10. Хасанұлы Б. Проблемы развития гендерных исследований в казахском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Материалы международной конференции. – Шымкент, 2003 – 51-53 с.
11. Абдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1964. – 320 б.
12. Қоңыратбаев Ә. Қазақтың Қозы Көрпеш жырлары туралы. – Алматы: 1959. – 185 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы казахской разговорной речи и его особенности. Раскрываются ментальные и социальные особенности казахской устной разговорной речи.

Summary

In given article it is considered problems Kazakh colloquial speeches and its features. It reveals mental and social features of the Kazakh oral informal conversation.

НАУЧНЫЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ МЕТОДИКИ

А.Ы. Сафарғалиева – к.п.н., доцент

Особое предназначение научного текста (средство хранения, передачи и развития научного знания), так и обусловленное этим предназначением его содержание (научное знание как продукт научно-познавательной деятельности субъекта по отношению к объекту) требует рассмотрения научного текста как когнитивного явления. Более того, для адекватного раскрытия специфики научного текста и особенностей его понимания требуется учитывать и тот факт, что научный текст, представляя собой результат не только познавательной, но и речемыслительной деятельности человека, участвует в круговороте речи: восприятие/понимание/порождение.

В лингвистике нет однозначного и общепринятого определения текста, что обусловлено сложностью и многоплановостью самого объекта, который в разных языковедческих дисциплинах и направлениях изучается с различных точек зрения. Наиболее распространены три понимания термина «текст»: 1) текст как высший уровень языковой системы, когда текст рассматривается как единица языка; 2) текст как область функционирования языка, его использование в речи, выступающее в виде линейно-темпоральной последовательности высказываний, т.е. как единица речи; 3) текст как единица общения, обладающая относительной смысловой завершенностью, предназначенная для передачи целей и интенций в процессе общения коммуникантов, т.е. обмена текстами [1].

Мы будем говорить о научном тексте как о целостном, завершенном сегменте научной информации, который составлен в соответствии с коммуникативными требованиями в процессе обучения. Коммуникативные ситуации требуют от студентов, изучающих технические дисциплины, умения продуцировать текст как продукт процесса общения. Функция научного текста – обеспечение языковой коммуникации по специальности. Учебный текст выступает как концентрация определенного лексико-грамматического материала и как источник научной информации, и средство для обучения устной и письменной речи, и объект для конспектирования, рецензирования, аннотирования и т.д. Тексты по специальности, предназначенные для восприятия и воспроизведения информации, имеют большую методическую ценность, так как способствуют определению требований при развитии навыков устной научной речи и тем самым обеспечивают большую целенаправленность учебного процесса. В структуре текста выделяются смысловые компоненты, содержание и композиционное расположение которых в значительной мере взаимосвязаны и взаимообусловлены. Тема и главная мысль являются ведущими смысловыми единицами текста; подтемы отражают основные моменты в аргументации основной мысли.

Государственные образовательные программы высшего профессионального образования требуют, чтобы выпускники технических вузов умели анализировать научно-техническую информацию, поэтому для практики обучения существенен вопрос, в какой мере текстоцентрический подход подчинен достижению коммуникативной компетенции. Наша практика свидетельствует о том, что студенты-

билингвы часто затрудняются в понимании специального текста не столько из-за непонимания его языковых форм, сколько из-за невозможности преодолеть понятийно-содержательные аспекты текста: не способны объяснить отношения между понятиями, испытывают значительные трудности при составлении плана научно-го текста, конспекта, аннотации, реферата. Для того, чтобы анализ информации был достаточно глубоким, студент должен не только знать математику, физику, разбираться в технике, но и владеть теми методами получения нового знания, которые применяются в гуманитарных науках.

В процессе построения содержания обучения языку реализация коммуникативной цели начинается с решения вопроса отбора учебного материала, необходимого для развития всех видов речевой деятельности. В связи с этим структура учебного текста подвергается определенной методической адаптации, предполагающей использование приемов структурирования, сжатия и выделения смысловых вех (например, насыщенность частными деталями, подробностями, иллюстрациями). В результате в учебном тексте не нарушается логическая последовательность научного высказывания и он по своей основной информации не отличается от исходного. К носителям современной технической информации относятся тексты из учебников по специализированным дисциплинам, статьи из научных изданий, опора на которые обеспечивает информативную ценность, подлинность и доступность, т.е. соответствие уровню знаний обучаемых по языку и специальности, а также нацеленность на привитие умений решать определенные коммуникативные задачи в системе учебно-профессиональной коммуникации.

Выделение учебных текстов, отражающих коммуникативное содержание обучения, имеет, на наш взгляд, большую методическую ценность и способствует определению следующих требований к текстовой единице при развитии навыков устной научной речи:

- информативной актуальности и содержательности;
- учебно-методической целесообразности (соответствие языковых, структурно-композиционных, жанровых и типовых особенностей текста);
- репрезентативности и тематико-образовательной актуальности (тематико-ситуативная адекватность учебной рабочей программе, развивающий и воспитательный потенциал);
- коммуникативной ценности (решение соответствующих учебных коммуникативных задач).

Конечная цель обучения – достижение коммуникативной компетенции. В этом плане принято выделять 5 уровней владения языком [2, с. 67]:

- уровень правильности, предполагающий знание достаточно большого лексического запаса и основных строевых закономерностей языка и позволяет тем самым строить высказывания и продуцировать тексты в соответствии с элементарными правилами данного языка;
- уровень интериоризации, включающий умение реализовать и воспринимать высказывания и продуцировать тексты в соответствии с внутренним планом речевого поступка;
- уровень насыщенности, выделяемый с точки зрения отраженности в речи всего разнообразия, всего богатства выразительных средств языка в области фонетики, грамматики и лексики;
- уровень адекватного выбора, который оценивается с точки зрения соответствия используемых в высказывании языковых средств в сфере общения, коммуникативной ситуации и ролям коммуникантов;
- уровень адекватного синтеза, который учитывает соответствие порожденного личностью текста всему комплексу содержательных и коммуникативных задач, положенных в его основу.

В учебном процессе используются различные виды работы с текстом: индивидуальная, в парах, коллективная. Основными видами работы с текстом являются: определение темы и коммуникативной задачи текста, выделение ключевых слов, ориентировка в пространстве текста по микротемам, обобщение предметного содержания текста путем его категоризации, постановка вопросов, самопроверка, взаимоконтроль, свертывание и развертывание научной информации, выявление внутрисубъектных связей языковых единиц, пересказ научного текста по опорным конструкциям и т.д.

Восприятие информации типового учебного текста и следующий за ним анализ признаков целого текста (заглавие, тематическое и стилевое единство, делимость, структурно-смысловая связность, композиционная завершенность) служит эталоном для воспроизведения аналогичных текстов. Например:

Электронные тахеометры TPS-300 LEICA обеспечивают более быструю и точную работу.

Легкие по весу, но прочные тахеометры обладают новыми функциональными возможностями, которые являются единственными в своем стоимостном классе. Тахеометры системы TPS300 в стандартном исполнении имеют встроенный лазерный центрир, который позволяет установить прибор над точкой просто, быстро и удобно.

Модификации тахеометров TCR базовой системы TPS300 позволяют выполнять измерения и определения координат точек без использования отражателя. Измерения выполняются быстро и точно. Преимущества этих тахеометров особенно очевидны там, где объект измерений трудно доступен: например, углы здания, фасады и многое другое. Безотражательный дальномер с видимым красным лазером делает вашу работу в труднодоступных местах легкой и безопасной. Красный лазер позволяет измерять расстояния до предметов размером 1-2 см. В зависимости от типа поверхности и ее структуры расстояния до 80м определяются тахеометром за несколько секунд с точностью $3 \text{ мм} + 2 \text{ мм} \times 10^{-6} D$.

Методика работы:

- определение темы и коммуникативной задачи текста;
- при анализе обращается внимание на термины, характерные для данного типа текстов;
- содержательно-композиционный анализ текста проводится в органической связи со средствами его языкового выражения;
- нахождение опорных слов («данное» и «новое»), обеспечивающих смысловую сетку текста;
- выделение структурных частей текста (введение, основная часть, концовка);
- установление способов связи между предложениями, абзацами и частями текста,
- определение типа текста: В приведенном примере описание электронных тахеометров представлено в статике, здесь присутствует типичная для описания характеристика предмета (в данном случае электронного тахеометра) и его свойств. Логические ударения выделяют имена качества, шире – признака предмета. Глаголы в описании – несовершенного вида – также дают статическую картину (электронные тахеометры *TPS-300 LEICA обеспечивают*, тахеометры *обладают*). Текст состоит из следующих структурно-композиционных частей: 1) введение (общее впечатление); 2) описание деталей; 3) заключение (вывод, оценка). Схематично описание можно представить следующим образом: Описание = признак¹ + признак² + признак³ ...

Самый распространенный способ построения научного текста – рассуждение. Например:

Землеустроительное проектирование

До начала работы над землеустроительным проектом проводятся необходимые обследования и изыскания: топографо-геодезические, почвенные, почвенно-мелиоративные, геоботанические, водохозяйственные, дорожные, землеустроительные и др.

В последнее время составлению проектов землеустройства предшествует зонирование земель и разработка схем землеустройства районов, а также областей. Их основная задача – выявление наиболее эффективных направлений использования и охраны земельных ресурсов для обеспечения дальнейшего развития сельского хозяйства и других отраслей народного хозяйства. Такие схемы должны содержать решение следующих основных вопросов:

- распределение земель между категориями в соответствии с перспективами развития отраслей народного хозяйства;
- предложения по увеличению производства сельскохозяйственной продукции;
- предложения по размещению и специализации сельскохозяйственного производства, а также по межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции различных хозяйственных структур;
- прогнозные наметки по организации территории и расселению в районе с учетом ожидаемого многообразия форм хозяйствования на земле и многоукладной экономики;
- мероприятия по охране земель;
- экономическая эффективность и очередность осуществления намечаемых мероприятий по рациональному использованию и охране земель в районе.

Особенно детально разрабатывается схема землеустройства административного района. В ней принимаются принципиальные решения по многим коренным вопросам землеустройства, которые в дальнейшем являются основой для составления инженерных проектов межхозяйственного, внутрихозяйственного и участкового землеустройства, а также мелиорации, планировки сельских населенных мест, дорожного строительства и др.

В схемах землеустройства учитывается взаимосвязь между использованием земли и размещением населенных пунктов, производственных и других комплексов. В связи с этим при решении вопросов расселения используются также схемы (проекты) районной планировки, разрабатываемые организациями, занимающимися проектированием, архитектурной и строительством.

Таким образом, составитель любого проекта должен в порядке предпроектной подготовки

тщательно изучить решения вопросов, имеющих к нему непосредственное или косвенное отношение в отраслевых и комплексных схемах, в схемах землеустройства, других прогнозных и проектных проработках, рассмотреть происшедшие со времени составления схем изменения и руководствоваться ими при разработке и обоснований проектных решений на расчетный период.

Определение типа текста: В этом примере ход развития мысли в конечном итоге приводит к получению новых знаний – в данном случае это тезис: *До начала работы над землеустроительным проектом проводятся необходимые исследования и изыскания: топографо-геодезические, почвенные, почвенно-мелиоративные, геоботанические, водохозяйственные, дорожные, землеустроительные и др.* Данный текст представляет собой научное рассуждение, так как ряд суждений, относящихся к одному вопросу, следуют одно за другим, при этом из первого вытекает второе, в результате мы получаем ответ на поставленный вопрос. Одно из суждений содержит общее правило, другое – частный случай, то есть в основе лежит умозаключение. Для грамматической связи между аргументами, а также между тезисом и аргументами используются вводные слова, широко употребляются союзы в сложных предложениях. Схема текста-рассуждения: тезис – аргументы, доказывающие его (суждение 1 – суждение 2 – суждение 3 и т.д.) – вывод.

Научное повествование представляет краткое или развернутое описание процессов, имеющих целью последующую регистрацию отдельных стадий процесса во временных рамках его протекания. Например, 1) повествование-рассказ, например:

История развития горного дела

Горное дело зародилось в глубокой древности с возникновением человеческого общества и развивалось в тесной связи с его социально-экономической структурой на базе совершенствования орудий производства. Ранние периоды истории горного дела протекали в разных регионах в различное время – наиболее достоверные и ранние по времени археологические источники культур периода каменного века обнаружены в Африке, Европе, Азии, медного и бронзового веков – в странах Средиземноморья, в Малой Азии, на Балканах и в Альпах, на Урале и в Казахстане, периода железных орудий – в странах античного мира, Малой и Средней Азии, Закавказье, Западной Европе, Китае, Японии. Возникновение горного промысла и ремесла, перерастание их в горную промышленность впервые происходит в странах Востока, античного мира, Западной Европы и др.

С развитием горного дела росло число широко используемых полезных ископаемых: к нерудному минеральному сырью каменного века добавляются в 7-5-м тыс. до н.э. руды цветных металлов (меди, золота, олова, сурьмы), в 9-8 вв. до н.э. – железной руды, в античное время и средние века – горючие полезные ископаемые (нефть и уголь), в 20 в. – радиоактивные руды. Известная с древнейших времен разработка полезных ископаемых открытым и шахтным способами дополняется в 1-м тыс. до н.э. технологией добычи посредством буровых скважин. С 50-х гг. 20 в. – технологией разработки залежей в морских акваториях (главным образом на шельфе). В 70-е гг. горное дело перерастает в гигантскую по масштабам и комплексную по содержанию область производства, обеспечивающую свыше 70% всех потребностей общества в сырье. В мире ежегодно извлекается из недр около 100 млрд.т. горной массы, добывается около 20 млрд.т. полезных ископаемых, суммарная ежегодная стоимость горной продукции – сотни млрд. рублей. Важнейшее место среди минеральных ресурсов занимает топливо – энергетическое минеральное сырье, в балансе которого около 27% стоимости приходится на уголь, свыше 40% – на нефть (с газовым конденсатором), 17% – на природный газ. За историческое время в мире добыто 140 млрд. т. угля, свыше 50 млрд. т. нефти.

Одним из главных факторов развития горного дела, определяющим его уровень в различные исторические периоды, являются орудия горного производства. Наряду с каменными топорами древнейшего периода в 12-6-м тыс. до н.э. используются роговые кайла, в 5-4 тыс. появляются медные, а затем бронзовые, позднее, с начала 1-го тыс. до н.э. железные кирки и кайла. В античное время в шахтах и каменоломнях в качестве горных орудий применяются простейшие механизмы, появляются первые горные машины, в 16-17 вв. они значительно совершенствуются, с конца 18 в. оснащаются автономным приводом. Научно-техническая революция 20 в. открыла дорогу внедрению в горное дело машин-автоматов и автоматизированных систем.

Определение типа текста: Данный текст представляет собой научное повествование, так как в композиции на первый план выдвигается порядок протекания действия и выделяется начало события, развитие сюжета, конец события. Глаголы здесь в полном объеме передают свойственные им лексические значения – активную смену происходящих событий, поэтапную смену явлений. В тексте чаще всего используются глаголы прошедшего времени совершенного времени, которые выражают последовательность действия. Главный признак текста – динамичность, активность. Предложения связаны цепной связью. Схематично текст можно представить следующим образом: событие¹ + событие² + событие³ ... Подробнее о способах работы с научным текстом см. [3].

Таким образом, текстоцентрический подход активизирует мыслительную деятельность, усиливает

практическую направленность обучения, позволяет учитывать специальность студентов, повышает мотивацию в изучении русского языка.

1. Черненко Н.М. Специфика научного текста // Ярославский педагогический вестник. 2002 - №4 (33).

2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987 – 263 с.

3. Сафаргаллиева А.Б. Развитие навыков научной речи: Учебное пособие по дисциплине «Русский язык», 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: КазНТУ, 2013 – 162 с.

Түйін

Мақалада жоғары оқу орындарында орыс тілін оқытудағы ғылыми мәтіннің маңызы қарастырылған.

Resume

The role and importance of the scientific text as an object of Russian language teaching methods in higher educational institutions are considered in the article.

YABANCILARA GÖRSEL VE İŞİTSEL MATERYALLERLE TÜRKÇE ÖĞRETİMİ

Каржы Дурмуш – магистрант

Hızla küreselleşen dünyada ülkeler arası yakın etkileşimin doğal sonucu olarak yabancı dil öğretimi daha fazla önem kazanmıştır. Her dilin farklı bir kültüre açılan kapı olduğu doğrudur, özellikle medeniyetler arası yoğun etkileşim, öteki kültürleri de tanımayı bir tür zorunluluk hâline getirmiştir.

Sanayi ve ekonomideki gelişmelerin beraberinde getirdiği teknolojinin yaygınlaşmasıyla giderek önem kazanan yabancı dil, insanlar arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi kolaylaştıran en pratik iletişim aracıdır. Kültürel değerlerin başkalarına aktarımı, farklı kültüre ait değerleri tanıma isteği, farklı dilleri konuşan insanlarla ortak bir dilde buluşma ya da başka bir toplum içinde yaşayabilme arzusu dil öğrenmeye arşı ilgiyi arttırmakta ve yabancı dil öğretiminin önemli bir konu olmasını sağlamaktadır. Bunun yanında hem bireysel hem de örgütsel olarak yürütülen eğitim, kültür, bilim, sanat, ticaret, siyaset, turizm, spor gibi pek çok alandaki ilişkiler de yabancı dil öğrenmeye duyulan ihtiyacı arttırmaktadır.

«Yabancı dil öğretiminin başlıca amacı öğretilen dilin etkili bir şekilde kullanımını sağlamaktır. Bunun için öncelikle hangi amaç için dil öğrenildiği belirlenmelidir» [1, 3]. Öğretilen dilin belirlenen amaç doğrultusunda işlevsel bir şekilde kullanılması için dilin kalıcılığına önem verilmelidir. Bu durum, zengin bir kelime hazinesine sahip olmaya bağlıdır.

Bu konuda Pınar Girmen bir makalesin bu konu ile ilgili görüşlerini “Bilginin hızla yenilediği çağımızda, bireyin ve toplumun bilgiye ulaşması, bilgiyi kullanması ve yeniden üretmesi öncelikle bireylerde temel dil becerilerinin gelişmiş olmasıyla olanaklıdır”. Şeklinde ifade etmektedir” [2, 133].

Prof.Dr. Oya Adalı Türk Dili Ve Edebiyat dergisinde yayınlanan bir makalesinde ki değerlendirmeleri şöyledir. “Dil, insanların yağmalarını düzenleyen, onları bir arada tutarak milletteşme çizgisine taşıyan, düşünmeyi, anlamlandırmayı ve anlamlandırılanın aktarılmasını sağlayan bir beceridir. Bu bağlamda dil, bireysel ve toplumsal yaşantının yaratıcısı ve yansıtıcısıdır. Her dil, evreni kendine özgü bir biçimde algılar, kendine özgü bir biçimde yorumlar. Her dilin dünyayı anlama ve anlatmada tuttuğu yol birbirinden değişiktir. Çocuk gözünü, kendisini çepçevre kuşatan bir dil içinde açar. Bu onun anadilidir. O dilin ses dizgesini edinir, o dilin anlama, anlatma yoluyla bilinci uyanır.” [3, 31].

Dünya zihnimizde anadilimize göre biçimlenir. “Biz çevremize anadilimizin penceresinden bakar; varlıkları, olayları, durumları hep onun anlama ve anlatma yolundan giderek kavrayıp dile getirebiliriz. Dilin taşıdığı büyük önem ve işlev Türkçe öğretimine ne kadar önem verilmesi gerektiğini göstermektedir” [4, 112]. Günümüz dünyasında ikinci dil / yabancı dil büyük bir önem kazanmıştır. İnsanlar hangi sektörde çalışıyor olurlarsa olsunlar bir yabancı dil hatta ikinci bir yabancı dil öğrenme ihtiyacını duymaktadırlar. Bir yabancı dil bilmenin ayrıcalık olmaktan çıkıp, herkesin sahip olması gereken bir özellik olduğu günümüzde yabancı dil eğitiminin önemi de artmıştır” [5, 28]. Bu günün dünyasında yağmanın her alanında olduğu gibi eğitimde, de hızlı bir değişim ve dönüşüm görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak insanlar kendilerini küresel bir etkileşim çemberinin içinde bulmaktadırlar. Bu durum bir yabancı dil öğrenme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu küresel etkileşim içerisinde etkin olan ulusların dilleri de doğal olarak önem kazanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye ve Türkçenin öneminin artması Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin önemini ortaya çıkartmaktadır.

Yabancı dil öğretiminde öğrencilerin ve öğretmenlerin öğretilen dille ilgili değişik bakış açıları geliştirmeleri ve öğrenme öğretme sorumluluğunu paylaşmaları gerekir. Her ikisi de dili tanımalı ve en yeni, en gelişmiş öğretim yöntemlerinden ve araçlarından haberdar olmalıdırlar. Yabancı dil öğrenenler, ana dillerinden

edindikleri dille, düşünme biçimleriyle, kültürleri ve duygularıyla ilgili beceri ve etkinliklerini öğrendikleri dile aktarabilirlerse öğrenmeleri kalıcı ve işlevsel olur.

Dil, bir toplumun anlaşma vasıtası olduğu gibi aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı ve kültür aktarıcısıdır. Kültürün derinliklerinde dilin etkilerini, aynı dili konuşan insanların bütün eserlerinde o dilin dünyayı yorumlama biçimini belirlemek mümkündür demektir [6, 19]. İkinci bir dili öğrenme, başka bir kültürü öğrenmenin ve onu tam anlamıyla algılamanın en kolay ve mükemmel yoludur.

“Anadilimizi öğrenirken onun düşünme ve değer sistemleriyle çevremizi algıladığımız gibi yabancı bir dil öğrendiğimizde de değişik değer sistemleri, algılama ve düşünme biçimleriyle tanışırız. Yabancı bir dil edinme, ana dilimizdeki kavramların, anlatımların karşılığını o dilde bulup, kullanma değildir. Çeşitli toplumların dünyaya bakış açılarına, düşünme ve değer sistemlerine açılan bir kapıdır yabancı dil. Bir toplumun ya da bir toplumun bireylerinin çeşitli etkinliklerini, davranış biçimlerini kavrayabilmenin yolu, o toplumun dilini öğrenmek, bilmekten geçer. Kültürler arası etkileşimlerin hızla arttığı günümüzde bir ya da birkaç yabancı dil öğreniliyor. Yabancı bir dil ya da diller, bize bu dillerin dünyayı algılama biçimlerini ve değer sistemlerini tanıttığından, hem o dillerin kültürleriyle donanmış kişilerle her alanda daha iyi iletişim kurabilmemizi sağlıyor, hem de kendi düşüncemizi geliştiriyor, çevremizi genişletiyor, bunun da ötesinde kültürler arasında değişik ve aynı olan yanlar kendi varlığımızın, kendi benliğimizin bilincine daha iyi varmamıza ve kendi konumumuzu daha iyi belirlememize yardımcı oluyor”. [7, 96].

Türkçenin sistemli bir şekilde öğretimi bildiğimiz kadarıyla yabancılara dil öğretimiyle başlamıştır. Ana dili eğitimi olarak ele alınması bundan sonradır. Yabancı dil öğretiminin çok eskilere uzanan bir tarihi vardır. Bu tarih Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ü Lügat-it Türk'ü ile başlar. Bu eser "Günümüzden 900 yıl önce büyük davalarla, Türk dilini ortaya koymak, savunmak, öğretmek için hazırlanmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Araplara gelişmiş, bir bilim, kültür ve edebiyat dili halini almış olan Türkçeyi öğretmek amacıyla Bağdat "ta 8624 kelimenin yer aldığı DivanüLugati"t-Türk adlı eserini Arap alfabesiyle yazmıştır. DivanüLugati"t-Türk"ün Türkçenin zenginliğini ispat eden; Araplara da Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan üstün bir eser olarak ortaya konulması, dil öğretimi ve dil gururu açısından oldukça önemlidir [8, 16]. Kaşgarlı'nın başlıca çabası Türkçeyi öğretecek temel araçlar hazırlamak olmuştur [9, 96]. Bütün bu gayretlere sebep, yine yabancı dil ve kültürlerin etkisidir. Bir tepkiden doğmuştur diyebiliriz. Divan-ü Lügat-it Türk'ün temel birkaç özelliğini ise Köprülü şöyle ifade eder "...Bu sadece bir lügat değil,...Türk lehçeleri ve lehçelerin ses özellikleri, şekil bilgisi, kelimeler hakkında uzun uzun incelemeler yapılacak bir bilgi kaynağıdır. Tarihi coğrafya, tarih, mitoloji folklor bakımından emsalsiz bir vesikalar hazinesidir" [10, 5]. Diyerek bu sözler desteklemektedir. Dil öğretimi açısından bu özelliklerin ne anlama geldiği iyi bilinmektedir. Prof.Dr.Yahya Akyüz'ün, Kaşgarlı Mahmut "un eserinde dil öğretimi konusunda başarılı bir yöntem izlediğini belirterek yöntemin başlıca özellikleri şu şekilde sıralamıştır:

- Önce ve hemen her zaman sadece kural verme değil, ilkin çok sayıda örnekten hareket edip kurala ulaşma yolunu izlemiş ve günümüz yabancı dil öğretiminde benimsenen bir yöntem uygulamıştır.
- Dil öğrenmede örneklerin, metinlerin önemini çok iyi görmüş, örneklerini günlük hayattan, atasözlerinden, şairlerden derlemiştir.
- Dil öğretirken Türk kültürünü de tanıtmaya amaç gütmüş, bu konuya özel bir önem vermiştir.
- Dil öğretiminde tekrarın önemini çok iyi kavradığından, önceden geçen bir kuralı gerektiğinde hatırlatmaktan çekinmemiştir.
- İzlediği bu başarılı yöntemleri buluncaya kadar çok çaba harcayan yazar, iki yıl içinde eserini üç kez yazıp beğenmemiş, dördüncü kez yazmıştır [11, 5]

DivanüLugati"t Türk "ten sonra Türkçenin öğretilmesi amacıyla yazılmış ikinci bir eser olduğu bilinen CodeksComanicus"tur. CodeksComanicus, hem Kıpçak Türklerine ve diğer topluluklara Kıpçak Türkçesini öğretmek hem de Kıpçaklar arasında Hristiyanlık dinini yaymak amacıyla Latin alfabesiyle 1303-1362 yılları arasında (tahminen) Alman ve İtalyan misyonerler tarafından yazılmış bir eserdir. Eserde, sözlükten başka, İncil'den parçalar bulunan dinî metinler, atasözleri ve bilmece, tercüme ile birlikte yer almıştır ki bu durum Türk dilinin öğretimi maksadıyla yazıldığını gösterir. CodeksComanicus, misyonerlerce, onların amaçları için yazılmıştır. Misyonerler, Kumanlar arasında Hristiyanlığı yayabilmek için onların dillerini öğrenmişlere, Hristiyan dualarını Kuman Türkçesine çevirmişlerdir. Bu çevirileri Latin harfleriyle kaleme almışlardır. Bunun dışında Türkçe sözcüklerin Almanca karşılıklarını da yazmışlardır [12, 20].

Eski Anadolu Türkçesi döneminin dil tarihi açısından en önemli olayı Karaman oğlu Mehmet Bey "in 15 Mayıs 1277 Perşembe günü yayımladığı "Bugünden sonra divanda, bargâhta, dergâhta, Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır" buyruğudur. Karaman oğullarının aksine Selçuklu ve Osmanlılarda sanatçılar ve devlet adamları Türkçeye rağbet göstermemiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde Türkçenin ana dil olarak öğretimi önem kazanmış ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya yönelik birçok eser yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi kapsamına girebilecek yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili bilinen tek eser İbn ü Mühennâ Lügati olarak da bilinen Hilyetü"l-İnsân ve Heybetü"l-Lisân"dır" [13, 2].

Yabancılar Türkçenin öğretimi için yazılan eserlerden birkaçını şu şekilde sıralamak mümkündür: Arapça-Türkçe bir lügat mahiyetinde olan ve Cemalü'd-din Ebi Muhammed Abdullahi't-Türkî tarafından yazılan KitābuBulğatü'l-müştäkfîLugati't-Türk ve'l-Kıfçak adlı eser [13.2].önemli çalışmalar arasındadır.

Bu konuda önemli bir boşluğu dolduran; Kitābü 'l-İdrak LiLisanü 'l Etrak (Esirü'd-din Ebu Hayyan tarafından 18 aralık 1312 tarihinde tamamlanmıştır. Türkçenin bilinen ilk gramer kitaplarından biridir. Alfabe sırasına göre düzenlenmiş bir sözlük ve gramer olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur“ [14, 21].

Ali ŞirNevai'nin 15. Yüzyılda Türkçe sözlük olarak yazdığı, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırdığı ve Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlamaya çalıştığı Muhakemetü'lLugateyn eseri de zikredilmesi gereken önemli bir çalışmadır [15, 2]. NevaiMuhakemetü'lLugateyn adlı eserinde Türkçenin terim, kelime serveti, fiillerin çokluğu, eklerin işlerliği ile ifade gücü bakımından Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ispat etmeye çalışmış ve eserinde Türkçenin öğretimiyle ilgili önemli metotları da vermiştir [16, 23].

Bu eserlerin kaleme alındığı dönemlerden sonra fazla ağırlık verilmeyen bu alan Osmanlı döneminde canlansa da asıl önemini geçen yüzyılın başlarında kazanmaya başlamıştır. Pek çok yabancı bilim adamının Türkoloji alanında çalışmaya bağlaması ve bu bilim adamlarının Türkoloji alanındaki çalışmaları sayesinde Türkçeyi öğrenmiş ve Türkçeye önemli hizmetler yapmışlardır. Mesela; yazılı ilk Türk kaynakları olan Orhun Abidelerinin alfabetini çözümlene Gerefi, W.Tohtsen'e aittir [17, 890].

Türkçe nin yabancı dil olarak önemi 17. Yüzyıldan sonra artmış ve 20. Yüzyılda en üst düzeye ulaşmıştır. Ancak bu konuda üzücü olan bu tablo yabancı bilim adamları ve yazarlarının Türkçe hakkında daha çok araştırma yapmaları ve kitap yazmalarıdır. Bu eserlerin ilki 1612 yılında H.Megiser tarafından yazılan ve İntitütionomLinguaTurcicae, libriguator adıyla Leipzig de yayınlanan önemli eseridir.

Yine 1530 da Bergamalı Kadri Efendi nin yazdığı Müyessiretü'l Ulum adlı, dilbilgisi kitabı adından söz edilmesi gereken ilk önemli eserlerdendir. Bu eserleri Mehmet ve Ahmet Cevdet Paşaların ortaklaşa yazdıkları yapıtlar takip eder.

Medhal-ı Kavaid, İstanbul, 1851

Kavaid-i Osmaniye, İstanbul, 1865

Tertib-i CedidKavaid-i Osmaniye, İstanbul, 1895

Kavaid-i Türkiye, İstanbul, 1875[10, 13].

Bu yapıtlardan sonra Türkçe dilbilgisi konusunda 19.yüzyılda on yedi, 20.yüzyılda ise yaklaşık otuz üç kitap yazılmıştır.Bu eserlerin içinde en çok söz etmemiz gereken eserlerden biride Şemsettin Sami'nin Nev Usul sarf-ı Türkü 1892} adlı kitabıdır. Bir de Kamus-i Türki adlı sözlüğü vardır. Ayrıca Türkçe dilbilgisi kitapları konusunda mutlaka Jean Denyyi unutmamak gerekir.

Birazda yabancı dilin önemi ve öğretimindeki zorluklar üzerinde duralım. Yabancı dil öğrenmenin günümüzde büyük bir ihtiyaç haline gelmesi iletişim ve ulaşım imkanlarının kolaylaşması sonucunda ülkeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasıyla olmuştur. Öğrenilecek dil olma konusunda zaman zaman bazı dillerin öne çıktığı bilinmektedir. Bu öne çıkmada bilim, kültür ve sahibi olduğu ülkelerin siyasi etkinliği önemli sebepler arasındadır.

Günümüzde yabancı dil öğrenmedeki sebepler içerisinde Türkçenin yerine baktığımızda şunları görürüz: Türkçe, bir bilim dili olarak öğrenilme ihtiyacı duyulan bir dil değildir. Ancak bölgemizde kendini gösteren siyasi ve sosyal değişimler Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi için fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca çok hızlı gelişen iletişim araçları çok kültürlülük ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Çok kültürlülüğün yolu yabancı kültürü en iyi yansıtan ve taşıyan bir yabancı dili öğrenmekten geçer. Bu sebeple yabancı dil kültürler arası iletişim için en önemli bir amaç durumundadır. Türkçenin yabancılar tarafından öğrenilmek istenmesinin pek çok sebebinden bir tanesi de budur.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesine baktığımızda önce ve yaygın olarak yabancı bir ülkede, yabancı dil olarak öğretilmeye başlanmıştır. Bunun yanında Türkiye'de bir yabancıya yabancı dil olarak öğretilmeye başlanmıştır. Türkçe öğrenenlerin konumuna baktığımızda, önce devlet görevlileri ve yakınları çoğunluktadır. Bunlardan başka, öğrenciler, şirket temsilcileri, bir Türk ile evli olanlar. Önemli başka bir grup ise iki dilli olarak adlandırılanlar. Bunların dışında tarihin bize sunduğu soydaş Türk topluluklarına Türkiye Türkçesi öğretimi olarak ele alabiliriz.

Dünyada geniş coğrafyada konuşulan diller arasında önemli bir yeri olan Türkçenin ana dil olarak kullanıldığı ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Türkiye “de Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi için önemli çalışmalar yürütülmektedir. Gerek Türkiye içinde gerekse Türkiye dışında Türkçenin yabancı dil olarak öğretimini üstlenen kurum, kuruluş ya da merkezler bulunmaktadır.

Türkiye “de 1950 yılından sonra üniversiteler bünyesinde Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ciddi biçimde ele alınmaya başlanmıştır. Türkçenin öğretimi konusu aslında son yıllarda çok büyük bir önem kazanmıştır. Türk dünyası öğrenci projesi kapsamında 1991 yılından itibaren gençler lise ve üniversitelerde okumak, yüksek lisans ve doktora yapmak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ülkemize getirilmektedir. Bu projenin amaçlarından biri; bağımsızlığını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraha topluluklarındaki gençlere Türkiye Türkçesini öğretmek, Türk kültürü ve eğitim sistemini tanıtmaktır.

Bu gençler aracılığı ile Türkçenin ve Türk kültürünün yeni nesillere aktarılmasını ve Türkiye Türkçesinin yaygınlaştırılmasını sağlamak amaçlanmıştır. Böylece bu ülke ve topluluklarla İsmail Gaspıralı'nın hedeflediği dilde, fikirde, işte birlik ilkesinin dilde birlik kısmıyla ilgili ilk adımlar atılmış olmaktadır [12, 2]. Doğal olarak Türkçe Öğretimi eskiye nazaran ihtiyaç haline gelmekte ve daha ciddi bir değer kazanmaktadır. Bunun en önemli nedeni Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında yer alan Türkiye'nin bu coğrafi konumu itibarıyla farklı kültürlerle, farklı medeniyetlere beşiklik etmesi dolayısıyla çok büyük avantajlara sahip olmasıdır. İşte bu avantajlar diğer komşu ülkelerin gözünde Türkiye'yi değerli kılmaktadır. Bu nedenle tüm dünyadan olduğu gibi özellikle bölge ülkelerden Türkiye "ye gelen yabancı sayısı gitgide artmaktadır. Gerek Türkiye'nin kültürünü ve insanlarını yakından tanımak amacıyla gerek burada ticaret yapmak ya da eğitim görmek amacıyla gün geçtikçe daha çok insan Türkiye'yi ziyaret etmekte, hatta burada yaşamaya başlamaktadır. Bu insanlar Türkiye "ye geçici ya da kalıcı olarak her ne sebeple gelmiş olurlarsa olsunlar Türk dilini bilmemek onların Türkiye "de karşılaştıkları en büyük zorluk olmuştur. Bu durum özellikle Türkiye "de kalıcı olanlar için Türk dilini öğrenmeyi zorunlu kılmıştır [16, 3].

Texas Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmaya göre zaman faktörü sabit tutulduğunda hatırlama oranları şu şekildedir; insanlar okuduklarının %10'unu, işittiklerinin %20'sini, gördüklerinin %30'unu, görüp işittiklerinin %50'sini, söylediklerinin %70'ini, yapıp söylediklerinin %90'ını hatırlamaktadırlar. Bu verilere göre, öğrenmede aktif olan duyu organlarının sayısı arttıkça öğrenmenin kalıcılığı da aynı oranda yükselmektedir. Bu durumda öğrenmede en etkili yöntem öğrenme sırasında aktif halde bulunma; yani yaparak ve yaşayarak öğrenmedir. Yapılan araştırmalarla birçok zekâ türü belirlenmiştir. Bilimsel olarak kabul edilen bu zekâ türleri şunlardır; görsel zekâ, müziksel-işitsel zekâ, matematiksel zekâ, sözel zeka, bedensel zeka vb. Farklı zekâ türleri insanlarda bireysel farklılıklar oluşturmaktadır. "Bireysel farklılıkların bu derece çok çeşitli olması, eğitim sisteminde çoğulcu yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü her insan, aktif olarak kullandığı zekâları ile özel bir karışıma sahiptir" [18, 13-19].

Sonuç olarak yabancılara Türkçe öğretiminde öğrencilerin motivasyonunu artırmak ve derslerden beklenen başarıyı sağlamak için bu duruma yönelik aktiviteler yapılmalıdır. Geleneksel yabancı dil öğretim yöntemleri, dil öğretiminde beklenen başarıyı sağlayamamaktadır. Öğretmen merkezli olan geleneksel sistemlerde öğrenciler genellikle ikinci plandadır. Öğretmenin, öğrencilerin farklı duyularına yönelik etkinlikler kullanarak ders anlatmaması öğrencilerin yabancı dil derslerine karşı olan ilgisini azaltmaktadır. Öğretmenin ders kitabını ve yazı tahtasını kullanarak gerçekleştirdiği bu öğretim yönteminde öğrenciler belli bir süre sonra motivasyon eksikliği yaşamaktadırlar. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin kalitesini artırmak ve öğrencileri isteklendirmek için onların mümkün olan tüm uyarıcılarını harekete geçirmek gerekmektedir. Bundan dolayı yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılacak görsel ve işitsel araçlar öğrencilerin görme ve işitme duyuvarını uyarak öğretimin daha etkili olmasını sağlayacaktır. Yabancı dil öğretiminde kullanılan görsel ve işitsel araçlar sınıf içerisinde doğal bir ortamın oluşmasında öğretmene yardımcı olmaktadır. Gerçek ortamlara yakın bir sistem içerisinde yabancı bir dili öğrenmek öğrencinin ilgisini çekmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde görsel ve işitsel araçlar ile yapılacak etkinlikler öğretilen kelimeler ile kavramların daha kolay öğretilmesi ve öğrenilmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle yabancı dil öğretim derslerinde kullanılacak materyaller, farklı zekâ türleri dikkate alınarak hazırlanmalı ve kullanılmalıdır. Görsel ve müziksel-işitsel zekâyâ sahip öğrenciler söz konusu olduğuna göre görsel ve işitsel araçların yabancı dil öğretimindeki önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

1. Şahin A. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Pegem Yayınları – Ankara, 2011 -3.*
2. Girmen P. *Türkçe Eğitimi Alanında Yaşanan Sorunlar Elazığ 2010 -133.*
3. Adalı O. 1983 *Ana Dil Olarak Türkçe Üstüne. Türk Dil Ve Edebiyatı Dergisi. 379,31-35.*
4. Özbay, M .(2002). *Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretimi. Türk Dil Dil Ve Edebiyatı Dergisi, 602,112-120.*
5. Göçer, A. 2009. *Türkiyede Türkçeyi Yaban Dil olarak Öğrenen Lise Öğrencilerinin Hedef Dile Karşı Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısında İncelenmesi. TurkishStudies ,4-8,1288-1313.*
6. Kılınç A. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Pegem Yayınları-Ankara .2011 -19*
7. İşcan A. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Pegem Yayınları-Ankara .2011 -96*
8. Karakuş, İ. (2006-16). *Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi . Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.*
9. İlaydın, H. *Nahiv. Taşkent Yayınları. İstanbul 1972-96.*
10. Köprülü, M. *Yabancı Dilde Konuşmanın altı Özelliği. Dil Dergisi- 1934-5.*
11. Akyüz, Y. (1994-5). *Türk Eğitim Tarihi (5. Baskı). İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.*
12. Açıık, F. (2008-2). *Türkiye'de Yabancılara Türkçe Öğretilirken Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Uluslararası Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu Bildirisi. Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Lefkoşa Karamanoğlu, Ali Fehmi. Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (1994-24)*

13. Barın, E. (2009-122). *Yabancılar Türkçenin öğretiminde bir metot denemesi (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Erdem, İ. (2009-890). *Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi*. *TurkishStudies*.
15. Şahin, M. (2012-13). *Yabancılar Türkçe Atasözlerinin Hikayeleştirme Yöntemiyle Öğretimi. (Yüksek Lisans Tezi)*. *Almatı: Süleyman Demirel Üniversitesi Filoloji Bölümü*.
16. Özyürek, R. (2009-3). *Türk Devlet Ve Topuluklarından Gelen Türk Soylu Yabancı Öğrencilerin Türkçe Öğreniminde Karşılaştığı Problemler*. *TurkishStudies*, 4/3, 1819- 1861.
17. Demirel, Ö. (1993-24). *Yabancı Dil Öğretimi İlkeler Yöntemler Teknikler*. Ankara: Usem Yayınları.
18. Balım, Aç G., Pekmez, Esin Şahin., Erdem, Meltem Özaçık (2004). "Asitler ve Bazlar Konusunda Çoklu Zekâ Kuramına Dayalı Uygulamaların Öğrenci Başarısına Etkisi". *Ege Eğitim Dergisi* 5(2):13-19

Резюме

Чтобы научить турецкий как иностранный язык, нужно использовать аудио и видео материалы. Хорошо приго-товленный урок всегда учится лучше. Ученики будут больше участвовать на уроках и быть более мотивированными. Если учителя будут выделять больше внимание, то можно получить хорошие результаты.

Summary

In order to teach Turkish as a foreign language, audible and visual materials should be used to increase students` audible and visual abilities. The lesson which is prepared well is taught best. It also increases integrity of students in the lesson. If teachers pay more attention to these aspects, then better results will occur.

ОЦЕНОЧНОСТЬ И ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: СИНХРОННОЕ И ДИАХРОНИЧЕСКОЕ

Л.Ю. Мирзоева – д.ф.н.

Антропоцентризм современной лингвистической науки обусловил связь изучения языковой оценочно-сти с исследованием и описанием языковой картины мира. Словосочетание «картина мира» долгое время в истории становления знаний человека об окружающей его реальности употреблялось метафорически, как образное выражение, не имеющее терминологического содержания. Однако со временем метафориче-ское, образное выражение «картина мира» становится термином со значением: «совокупность представ-лений человека об окружающей его объективной действительности» [1, с. 93] или «создаваемый челове-ком субъективный образ объективной действительности, в котором аккумулирована вся доступная для человеческого восприятия информация как о мире в целом, так и отдельном его фрагменте» [2, с. 78]. Как указывает В.А. Маслова, «к числу важнейших характеристик языковой картины мира относят присущий ей “субъективизм” в отображении внеязыковой действительности» [3, с. 67-68]. Еще В. фон Гумбольдт указывал, что «любая человеческая индивидуальность, взятая в ее отношении к языку, – это особая позиция в видении мира» [4, с. 162]. Безусловно, одним из приоритетных направлений в этой сфере является исследование оценочности, причем как на синхронном срезе, так и в диахроническом аспекте, на оси координат, которая связывает современное состояние русского языка и период его формирования как языка литературного, нормированного. По мнению В.А. Масловой, «система социально-типичных позиций, отношений, оценок находит знаковое отображение в системе национального языка и принимает участие в конструировании языковой картины мира» [3, с. 67]. При определении оценки в аспекте языковой картины мира она рассматривается в качестве высказывания, устанавливающего абсолютную или сравнительную ценность какого-то объекта. В современной лингвистике бытует весьма справедливое мнение о том, что оценка является не просто одной из лингвистических универсалий, но, помимо этого, и наиболее антропоцентричной категорией, т.к. она несет на себе конкретно-личностный отпечаток, представляя собой закономерный результат рационально-познавательной деятельности и эмотивной реализации личности. С позиций антропоцентризма «оценка является выражением ценностного отноше-ния утверждения к объекту, противоположного описательному, или истинностному, отношению. В случае истинностного отношения отправным пунктом сопоставления утверждения и объекта является последний; утверждение выступает как его описание. В случае ценностного отношения исходным являет-ся утверждение, выступающее как образец, стандарт. Соответствие ему объекта характеризуется в оце-ночных понятиях. Позитивно ценным является объект, соответствующий высказанному о нем утвержде-нию, отвечающий предъявленным к нему требованиям. В современной лингвистике наметилась тенденция установления связей между

понятиями «оценочность» и «концепт» ([5, с. 54], [6, с. 88] и пр.). В науке последних десятилетий проблема концепта представляет одну из наиболее обсуждаемых дискуссионных областей (ср., напр., работы В.В. Колесова [5], И.А. Стернина [6], Е.В. Кубряковой [7], Алефиренко [8] и др.). Однако нас в этой проблеме интересует прежде всего соотношение концепта и оценки как одной из ключевых категорий лингвокультурного характера. Как указывает И.А. Стернин [6], концепт – это условная ментальная единица, направленная на комплексное изучение языка, сознания и культуры. Концепт находится в сознании, является ментальной проекцией элементов культуры, опредмечивается в языке/речи. При этом отмечается сложность соотношения феноменов «язык» и «культура». Язык является одновременно и частью культуры и внешним для нее фактором. Кроме того, существует двусторонняя связь между языком и сознанием. «Категории сознания реализуются в языковых категориях и одновременно детерминируются ими. В структуру лингвокультурного концепта включается понятийный элемент, который формируется фактуальной информацией о реальном или воображаемом объекте. Понятийная сторона концепта включает его языковую фиксацию, описание, признаковую структуру, сопоставительные характеристики данного концепта по отношению к другим концептам» [9, с. 6].

В современной лингвистике утвердилось мнение о том, что концепт аксиологичен по своей природе, и следовательно, его центром, «ядерным» компонентом является ценность. При этом концепт служит исследованию культуры, а в основе культуры лежит ценностный принцип. «Образная составляющая концепта связана со способом познания действительности, исторически предшествующим понятийному. В образный элемент концепта входят все наивные представления, закрепленные в языке, внутренние формы слов, служащие выражению данного концепта, устойчивые мыслительные картинки. Наличие трех составляющих в структуре лингвокультурного концепта – понятийной, ценностной и образной – предопределяет связь концепта с языком, который его объективирует, с культурой как национальной системой ценностей, обусловленной историей народа и его духовно-психическим складом, с сознанием человека и его деятельностью» [9, с. 6]. Проиллюстрируем это при помощи анализа специфики национально-языковой картины мира, взятой в диахроническом аспекте.

В процессе анализа русских текстов, которые относятся к отдаленной исторической эпохе, возникают проблемы, связанные, на наш взгляд, не только с хронологической отдаленностью текста, но и с переориентацией оценок. А в этом случае необходимым является не только историко-литературный и текстологический комментарий, но и учет сложившихся, национально ориентированных оценочных стереотипов. Эти особенности восприятия таких текстов делают целесообразным обращение к понятию общерусского языкового типа, под которым понимаются «такие системно-структурные черты языкового строя, которые, будучи пронесены через историческое время и эволюционируя в нем, т.е. меняясь в сторону усложнения, некоторым инвариантным образом преломляются в сознании носителя языка и позволяют ему ... опознать «русскость» какого-то текста, той или иной фразы, конструкции или отдельного слова» [10, с. 138]. Понятие «языковая картина мира» соотносится не только с понятием «картина мира», но и с понятием «концептуальная картина мира». Язык играет активную роль в процессе концептуализации действительности, следовательно, языковая картина мира вербализует концептуальную картину мира. Как отмечает Е.С. Кубрякова, «концептуальная картина мира реализуется посредством языка, а часть ее закрепляется в психике человека через ментальные репрезентации иного типа – образы, схемы, картинки» [11, с. 76]. При этом образы понимаются как нечто абстрактное, некие идеальные объекты, инварианты класса предметов, в которые человек переводит получаемые знания. Концептуальная картина мира представляется шире и богаче языковой; сфера языковой картины мира изображается как подчиненная концептуальной картине мира, внутри которой следует различать разные зоны языкового воздействия. Прежде всего, выделяется зона непосредственного влияния языка на формирующиеся концепты и понятия. С одной стороны, знания и сведения проходят вербальную обработку говорящими и облекаются в языковую форму. С другой – появление новых понятий происходит по уже существующей схеме, то есть обусловлено непосредственным влиянием концептов, уже имеющих языковое обозначение. Поэтому и концепты, и понятия имеют конвенциональную языковую форму их выражения. В данной зоне концептуальная картина мира полностью смыкается с концептуально-языковой. Существует также и другая зона, где языковое воздействие опосредовано абстракциями, сформированными на основе общения неких свойств языковых знаков и анализа их поведения и функционирования [12, с. 2]. Таким образом, языковая картина мира формируется за счет существования двух указанных зон – зон прямого и опосредованного влияния языка на концептуальную картину мира. Концептуальная и языковая картины мира находятся в тесной взаимосвязи на вербальном этапе.

Однако в современной лингвистике наметилась тенденция к выделению третьего аспекта рассматриваемой проблемы – эмоциональной языковой картины мира, которая выступает как

разновидность языко-вой картины мира. На наш взгляд, в ней оценочный аспект языка находит наиболее полное и разнообразное выражение. «Под эмоциональной языковой картиной мира понимается совокупность эмоциональных представлений, эмоциональных понятий, эмоциональных концептов. Оязыковляясь, данные компоненты формируют сложное структурно-смысловое образование. При этом компоненты, организующие эмоцио-нальную языковую картину мира, эмоционально «прорабатываются» человеком. Иначе говоря, ментальное освоение фрагментов мира, то есть познание окружающей действительности, всегда сопровождается классификационно-квалифицирующими ментальными поступками человека. Таким образом, эмоцио-нальная языковая картина мира предстает как оценочная деятельность человеческого сознания при ментальном освоении мира. Поскольку эмоциональная языковая картина мира проецируется в нашем языковом сознании, ее зарождение, становление, развитие обусловлены самим языком» [12, с. 6].

Философский подход позволяет рассматривать картину мира как вторичное существование объективного мира, которое закреплено и реализовано в своеобразной материальной форме, т.е. в языке. Язык является важнейшим способом организации и закрепления знаний человека о мире в его сознании. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, представляет собой языковую картину мира. Содержание целостной ЯКМ и отдельного ее фрагмента складывается из универсальных и культур-но-специфических смыслов, обусловленных особенностями концептуализации [13, с. 3]. Представление о языковой концептуализации мира, специфичной для каждого отдельного языка и находящей отражение в особенностях пользующейся этим языком культуры восходит к идеям В.Гумбольдта и получает свое крайнее выражение в рамках знаменитой гипотезы лингвистической относительности Сепира-Уорфа. По нашему мнению, оценочность следует считать тем фундаментом, на котором и формируется национально-специфичная картина мира; следовательно, если рассматривать ее на диахронической оси, эволюция ценностных ориентаций, отраженных в языке с помощью ряда СВО, является основной причиной, генерирующей трансформацию национально-специфичной картины мира, которая «передает особенно-сти национального мировидения и отличается универсальностью, экспрессивностью, а также антропоцентричностью» [13, с. 12]. Поскольку в ЯКМ главным мерилем ценности реалий окружающей действительности является человек, она представляет собой «очеловеченную» модель мира. В ней человек осознает себя частью реальной действительности и все окружающее воспринимает как отражение своего существования. Как подчеркивает Е.Е. Каданцева в своей работе «Культурологический аспект архаизации лексического состава современного русского языка» [14], процесс динамики литературного языка представляет собой сложное многогранное явление. Анализ этой проблемы в культурологическом аспекте не может быть полным без привлечения таких понятий, как «языковая личность» и «картина мира», без опоры на знания о культурной среде и традициях общества. Адекватность лексической единицы актуальной русской культурной картине мира и современным представлениям о русской языковой личности, ее «восприимчивость» всеми членами языкового коллектива зависят не только от фонетического, графического и тому подобного оформления, но и от соответствия ее семантики и структуры общерусскому языковому типу, системе ценностей, ориентации на прагматическом уровне языковой личности, а также «сетке понятий», представляемой общей и индивидуальной картинами мира. Известно, что понятие «языковая личность» было сформулировано в работах Ю.Н. Караулова и его последователей, которые считают необходимым при исследовании важнейших лингвистических процессов обращаться к созидателю языка, «к его творцу... – к человеку, к конкретной языковой личности» [10, с. 8]. Анализируя выводимое понятие, вычлняя его из основного свойства, автор отмечает, что «под языковой личностью понимается совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений» [15, с. 3]. Таким образом, помимо собственно личностного аспекта, данное понятие включает психологический, культурологический и социальный факторы, формирующие типовой характер языковой личности. Индивид не рождается с теми или иными чертами этнического характера. Он приобретает их в результате прижизненного усвоения, так называемой *социализации*, полагают В.П. Тимофеев в своей работе «Личность и языковая среда» [17]; и В.В. Морковкин в исследовании «Русские агнонимы» [16]. Это означает, что культурная среда, участвуя в формировании личности, регулирует выработку устойчивых речеповеденческих критериев и систему речевого поведения человека, мотивирует содержание его лексикона, присваивая личности роль «психосоциального выразителя». В результате влияния культурной среды на языковую сущность формируется модель человека, включающе-го его культуру и язык. Абстрактная структура языковой

личности представлена трехуровневой моделью: 0) Ординарно-семантический уровень, обеспечивающий бытовое общение и включающий общенацио-нальный языковой тип в совокупности с устойчивой частью вербально-семантических ассоциаций как *инвариантную часть* и структурно-системные данные о состоянии языка как *вариантную часть*. 1) *Лингвокогнитивный уровень*, устанавливающий ценностные иерархии в тезаурусе личности и объединяющий базовую часть картины мира как инвариантную основу и социолингвистические, культурные характеристики языковой общности, к которой относится индивид, как вариантную часть. 2) *Мотивационный уровень*, на котором осуществляется выявление и характеристика мотивов и целей речевого поведения, устойчивые коммуникативно-культурные потребности и готовности, способные удовлетворить эти потребности как инвариантную часть, и психологические сведения, обуславливающие принадлежность индивида к определенной референтной группе как вариантная часть. Исходя из сущности мировоззренческой структуры личности, Ю.Н. Караулов делает вывод, с которым нельзя не согласиться, о том, что «*мировоззрение* есть результат соединения когнитивного уровня с прагматическим, результат взаимодействия системы ценностей личности с ее жизненными целями» [15, с. 6]. Это позволяет выделить мировоззренческие основы личности, представленные в фактах культурной среды. Особенностью лингвокогнитивного уровня языковой личности является наличие *непрямых выводных значений – импликаций*. Актуальность базового знания, безусловно, обеспечивает актуальность выводного знания и свидетельствует о значимости информации для данной индивидуальной картины мира. Отсутствие или устаревание имплицитной основы в тезаурусе ведет к снижению актуальности выводного значения или к невозможности его формирования. В данном случае картина мира вследствие динамичности вытеснит архаичный элемент, используя потенциалы своей *регулятивной* функции. Ю.Н. Караулов подчеркивает индивидуализацию усвоения информативного сообщения: «Понять фразу» – значит, пропустив ее через свой тезаурус, соотнести ее со своими знаниями и найти соответствующее ее содержанию место в картине мира» [15, с. 173]. Картина мира как «субъективный образ объективной реальности» [18, с. 64] представляет собой квалификацию понятий в виде *абстрагированных* отражений денотатов. Двойственный характер картины мира – опредмеченный и неопредмеченный – обуславливает наличие означенной и неозначенной информации в системе мышления человека, – считает В.В. Морковкин [16, с. 31]. Одним из основных качеств картины мира является *космологическая ориентированность*, что позволяет сопоставить ее с базовым знанием – *сигнификативным набором*, который обеспечивает процесс восприятия и коммуникации. Картина мира имеет своим основанием ценностную ориентацию, тенденцию к иерархизации мировоззренческой информации личности, следовательно, она содержит сведения о разнообразных мотивах и побуждениях индивидуума, в т.ч. связанных с культурными установками, которые определяют тип речевой ситуации и коммуникативное поведение личности.

Таким образом, представляется возможным соотнести картину мира с мотивационным уровнем языковой личности. Б.А. Серебренников в качестве одного из ключевых свойств личности, выявляющихся в процессе коммуникации, отмечает ее *интенциональность*, стремление доставить информацию собеседнику [18, с. 21]. Личность предстает коммуникативно открытой, способной свободно аккумулировать и воспринимать сообщение, опираясь в этом на фундаментальные знания, представленные в виде «сетки понятий» в индивидуальной картине мира. Последняя, используя потенциалы своей интерпретативной функции, отражает реалии действительности и фиксирует их в виде *глобального образа мира* – как общего, так и индивидуального. При формировании коммуникативной ситуации общая картина мира может служить посредником между адресатом и адресантом, способствующим функционированию их мыслительных систем в синхронном режиме, что ведет к образованию «единого смыслового поля», которое, в свою очередь, обеспечивает беспрепятственное протекание процессов восприятия и понимания информации. Регулятивная функция картины мира осуществляет регистрацию и контроль входящей и выходящей информации, отбор лексем по степени их актуальности, ценности для современной индивидуальной культурной среды. Учитывая динамичность картины мира, следует сделать вывод о том, что благодаря вышеназванному свойству она способна менять свой информационный состав изнутри с помощью регулятивной функции. Это ведет к изменению мировоззренческой структуры личности, а, следовательно, может повлечь за собой определенные перемены и в индивидуальном объеме актуального общения (под которым мы понимаем полный набор сигнификантов языковой личности, способствующий успешному протеканию

коммуникативного акта и соответствует современным культурным установкам социума) как яркий пример способности картины мира к самообновлению. Разные виды общественной деятельности, отношение человека к окружающему миру, его оценка собственного места в нем – все эти феномены находят свое отображение в мире понятий, устойчивость которого является необходимой предпосылкой единства общения в любом языковом коллективе, – говорил Л.С. Выготский [19, с. 50-51]. И в завершение следует подчеркнуть, что язык, в особенности – его аксиологическая составляющая, как справедливо отмечает С.Г. Тер-Минасова, «не только отражает, но и хранит культуру и передает ее из поколения в поколение» [20, с. 13].

1. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: «Семантические фантазии» или «катехизис семантики»? – Симферополь: Таврия, 1993 – 232 с.
2. Геляева А.И. Человек в языковой картине мира: монография. – Нальчик: Кабардино-Балкарский гос. ун-т, 2002 – 177 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – М., 2001 – 208 с.
4. Гумбольдт В. фон. Характер языков. // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984 – С. 162-183.
5. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001 – 252 с.
6. Колесов В.В. Мир человека в русской ментальности // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира. Сб. статей. Выпуск I / Под ред. Маркова Б.В., Солонина Ю.Н., Парцвания В.В. – СПб.: «Петрополис», 2001 – С. 87-99.
7. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996 – 245 с.
8. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц). Моногр. – Астрахань, 2000. – 220 с.
9. Косыкина Е.В. Внутренний человек в русской языковой картине мира (Образно-ассоциативный и прагматистический потенциал семантических категорий: «пространство», «субъект», «объект», «инструмент»: дис. ... канд. филол. наук. – Омск, 2004 – 200 с.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987 – 264 с.
11. Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения // Текст. Структура и семантика. Т. 1. – М., 2001. – С. 72-81.
12. Волостных И.А. Эмоциональные концепты "страх" и "печаль" в русской и французской языковых картинах мира (лингвокультурологический аспект): дис. ... канд. филол. наук. – Тамбов, 2007 – 137 с.
13. Саитова Э.М. Имена лиц во фразеологической картине мира (на материале немецкого, русского и башкирско-го языков): автореф. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2007 – 25 с.
14. Каданцева Е.Е. Культурологический аспект архаизации лексического состава современного русского языка // Вестник МГУ. – 2005 - №1. – С. 154-164.
15. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М., 1989 – С. 13-19.
16. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы: (слова, которые мы не знаем). – М.: Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 1997. – 414 с.
17. Тимофеев В.П. Личность и языковая среда: Учеб. пособие. – Шадринск, 1971 – 122 с.
18. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.: Наука, 1998 – 247 с.
19. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: АПН РСФСР, 1956 – 503 с.
20. Тер-Минасова С.Г. Личность и коллектив в языках и культурах // Вестник МГУ, Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003 - №2 – С. 7-17.

Түйін

Мақалада орыс тілінің қазіргі жағдайы мен нормаға түскен әдеби тіл ретіндегі қалыптасу кезеңін байланыстыра-тын синхронды бөліктегі, сонымен қатар диахрондық аспектідегі бағалануын координаталар осінде зерттеу қазіргі заманғы лингвистикамен лингвокультурологияның басым бағыттарының бірі екендігіне мән берілген. Автор қазіргі заманғы лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі ретінде көрінетін әлемнің эмоциональды тілдік бейнесін қарастыруда мәселенің үшінші аспектісіне мән беру тенденциясы айқындала бастағанына назар аударған. Бұл жұмыста әлемнің эмоциональды тілдік бейнесінде тілдің бағалау аспектісі барынша толық және әртүрлі мәнге ие екендігіне баса назар аударылған.

Summary

The main idea of the article is that the investigation of the evaluation in language can be considered as one of the most important trends in modern linguistics, both in its synchronic and diachronic branches. Evaluation is presented on the coordinate axis connecting contemporary Russian language and its characteristics related to the period of its formation and normalization. It is also pointed out here that there is a trend in modern linguistics aimed at the investigation of the emotional image of the world as a variety of its linguistic image.

PROJECT WORKS AT THE ENGLISH CLASSES

A.A. Kossanova – teacher of English language school №30 after D.Snegin, Almaty

I. Project work is one of the essential methods for any teacher, experienced or not, who is looking for a method that develops students' confidence in using English in the real world, the world outside the classroom. Consciously or unconsciously, students bring the outside world into the classroom, but they may not always have an opportunity to activate what they know and use it in the outside world. The potential benefit for students is clear:

- 1) they are working on a topic of interest to them;
- 2) they use language for a specific purpose, with a particular aim in mind.

Also through project work in English class, the students will be encouraged to develop their intellectual, motor (physical), and social skills. Project work offered learners an opportunity to take a certain responsibility for their own learning, encouraging them to set their own objectives in terms of what they wanted and needed to learn.

2. Reasons for planning

Some teachers with experience seem to have an ability to think on their feet, and this allows them to believe that lesson planning is unnecessary. However, most teachers do not share this view and prepare their lessons. The resulting lesson plans range from the very formal and elaborate to a few hurried notes. But even the notes are still a plan of a kind.

For students, evidence of a plan shows that the teacher has devoted time to thinking about the class. It strongly suggests a level of professionalism and a commitment to the kind of research they might reasonably expect. Lack of a plan may suggest the opposite of this teacher attributes, even if such a perception is unjustified.

For teachers, a plan gives the lesson a framework, an overall shape. It is true that they may end up departing from it at some stage of the lesson, but at the very least it will be something to fall back on. Of course, good teachers are flexible and respond creatively to what happens in the classroom, but they also need to have thought ahead, to have a destination which they want their students to reach, and some idea of how they are going to get there. In the classroom, a plan helps to remind teachers what they intended to do especially if they get distracted or momentarily forget what they had proposed.

There is one particular situation in which planning is especially important, and that is when a teacher is to be observed as part of an assessment or performance review. Such plans are likely to be more elaborate than usual, not just for the sake of the teacher being observed, but also so that the observer can have a clear idea of what the teacher intends in order to judge how well that intention is carried through.

Whatever lesson plans look like, they should never be thought of as instructions to be slavishly followed, but rather as *proposals for action*. We may have an idea of what the **learning outcomes** for the lesson should be (that is, what the students will have learnt by the end), but we will only really know what those outcomes are once the lesson itself has finished. How closely lesson plans are followed depends, in other words, on what happens when we try to put them to work.

Suppose, for example, that the teacher has planned that the students should prepare a dialogue and then act it out, after which there is a reading text and some exercises for them to get through. The teacher has allowed twenty minutes for dialogue preparation and acting out. But when the students start working on this activity, it is obvious that they need more time. Clearly the plan will have to be modified. A similar decision will have to be made if the class suddenly encounters an unexpected language problem in the middle of some planned sequence of activities. The teacher can bypass the problem and keep going, or they can realize that now is an ideal time to deal with the issue, and amend the plan accordingly.

Another scenario is also possible: all the students are working on preparing a dialogue except for two pairs who have already finished. The teacher then has to decide whether to tell them to wait for the others to catch up (which might make them bored and resentful) or whether to stop the rest of the class to prevent this (which could frustrate all those who didn't get a chance to finish).

There are other unforeseen problems too: the tape/CD player or computer program, suddenly doesn't work; we forget to bring the material we were relying on; the students look at the planned reading text and say 'We've done that before'.

Good teachers need to be **flexible** enough to cope with unforeseen events, and it is because they know that they may have to adapt to changing circumstances that they understand that a lesson plan is not fixed in stone.

So far we have suggested that teachers need to be flexible when confronted with unforeseen problems. But a happier scenario is also possible. Imagine that during a discussion phase a student suddenly says something really interesting, something which could provoke fascinating conversation or suggest a completely unplanned (but appropriate and enjoyable) activity. In such a situation – when this kind of **magic moment** suddenly

presents itself – we would be foolish to plough on with our plan regardless. On the contrary, a good teacher will recognize the magic moment for what it is and adapt what they had planned to do accordingly. Magic moments are precious, in other words, and should not be wasted just because we didn't know they were going to happen.

There will always be a tension between what we had planned to do and what we actually do when magic moments or unforeseen problems present themselves. It is the mark of a good teacher to know when and how to deal with unplanned events, and how to balance a proposal for action with appropriate flexibility.

A good lesson needs to contain a judicious blend of **coherence** and **variety**. Coherence means that students can see a logical pattern to the lesson. Even if there are three separate activities, for example, there has to be some connection between them - or at the very least a perceptible reason for changing direction. In this context, it would not make sense to have students listen to an audio track, ask a few comprehension questions and then change the activity completely to something totally unrelated to the listening. And if the following activity only lasted for five minutes before, again, something completely different was attempted, we might well want to call the lesson incoherent.

Nevertheless, the effect of having a class do a 45-minute drill would be equally damaging. The lack of variety, coupled with the relentlessness of such a procedure, would militate against the possibility of real student engagement. However present it might be at the beginning of the session, it would be unlikely to be sustained. There has to be some variety in a lesson period.

The ideal compromise, then, is to plan a lesson that has an internal coherence but which nevertheless allows students to do different things as it progresses.

3. Defining a project. Project work is a student-centered and driven by the need to create an end-product. However, it is the route to achieving this end-product that makes project work so worthwhile. The route to the end-product brings opportunities for students to develop their confidence and independence and to work together in a real-world environment by collaborating on a task which they have defined for themselves and which has not been externally imposed.

Project work lends itself to many different approaches in a variety of teaching situations. It draws together students of mixed ability and creates opportunities for individuals to contribute in ways which reflect their different talents and creativity. The less linguistically-gifted student may be a talented artist, able to create brilliant artwork, thus gaining self-esteem, which would be unlikely in a more conventional language lesson. The collaborative process, relying as it does on the involvement and commitment of the individual students, is the strength of a project. There is no concrete evidence to suggest why and how project work is more or less successful with some learners.

The project is an ideal vehicle for teaching for a number of reasons:

– **It is an integrated unit of work.**

A project is a recognizable unit of work with a beginning, middle, and end. Through a series of worthwhile activities, which are linked to form a tangible end-product, the students can gain a real sense of achievement. At the successful completion of the project, both teacher and students have something they can be proud of, to show an indication of the progress they have made.

– **It educates the whole learner personality.**

A project involves the development of the whole learner personality, rather than focusing narrowly on teaching language. Within the framework of a project can be included the full range of skills that students are developing:

✓ **the intellectual** skills of describing, drawing conclusions, using the imagination, hypothesizing, reading, and planning;

✓ **the physical/motor** skills of painting, cutting, folding, writing and etc.;

✓ **the social** skills of sharing, co-operating, making decisions, individual contributions;

✓ **learner independence** skills such as making responsible choices, deciding how to complete tasks, getting information, trying things out and evaluating results;

✓ **the ability of self-reflex ion.**

– This approach encourages **emotional and personal** development. Wherever possible, students are given an opportunity to produce work which is personal and individual, which reflects their ideas, tastes, and interests.

Project work gives the students an opportunity to bring their knowledge of the world into the classroom, and to extend their general knowledge of the topic under focus. Projects can encompass a wide range of topics and often draw on knowledge gained from other subjects in the curriculum.

– **It integrates language knowledge and skills.**

The project is a prime example of experiential learning. Language introduced and practiced within a project is directly related to the task in hand; they see language as a means to the students use the language that is needed for the successful completion of the activity. A project practices language and integrates language skills, in a natural way.

– **It encourages learner independence.**

Successful experiential learning depends on the students also learning skills that will eventually enable them to continue their learning independently of the teacher. Project work helps students make choices, and take responsibility for their own work. It is also through project work that students can start developing the research.

II. Types of project work in FLT to learners.

1. Short-term projects.
2. Long-term projects.

Stages of project work in FLT to learners.

Each project has three main stages:

1) **The planning stage:** in connection with you, students discuss the scope and content of their project in English or their mother tongue. This is the stage where you and they discuss and predict their specific language needs as well as the end-product. It is usually the stage where a lot of ambitious ideas get whittled down to realistic objectives! But it is also the stage where you should be able to judge whether the idea will take off or whether it is likely to present problems, either logistically or because only a minority of students seems to be really interested.

2) **The implementation stage:** at this stage students carry out the tasks in order to achieve their objective. It may involve working outside the classroom or not, depending on the nature of the project. For example, interviewing someone may rely on an individual visiting the class, but the real-world element remains in the form of the visitor and their contribution. Your role during this stage is one of support and monitoring.

3) **The third stage is the creation of the end-product,** which will be something tangible. End-products can take many different forms-poster, wall display, magazine, news sheet, three-dimensional model, website, video film, audio recording, etc. Colleagues and other students may be invited to share in the end-product. There may also be some kind of formal or informal evaluation and feedback on what students have produced. You may wish to devise a follow-up programme to address the language needs that have come to light during the second stage.

III. Managing the project:

- introduce the project carefully;
- establish the 'rules';
- to introduce project work effectively;
- plan your lessons very carefully;
- have all your materials prepared and laid out;
- arrange the furniture and prepare the board;
- give very clear instructions;
- monitor to make sure they are all working satisfactorily;
- don't be concerned if they chatter when doing creative tasks;
- plan time at the end of the lesson.

Түйін

Автор мақаласында жұмыстарды жобалар ағылшын таптарымен қарастырады. Сонымен қатар, жоспарлаудың себебі, жобаның анықтамасы, жобаның түрлері және жобаларды басқару әдістері қарастырылған.

Резюме

В статье автор рассматривает проекты работ с английскими классами. А также причины планирования, определе-ние проекта, типы проекта и, соответственно, управление проектом.

Resume

In article the author considers projects of works with English classes. And also planning reasons, project definition, types of the project and, respectively, management of the project.

ӘДБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ГРАЖДАНСКИЙ ПАФОС ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШАКАРИМА

Б.Абдигазиулы – д.филол.н., проф., декан филологического факультета КазНПУ им. Абая

Крупнейший мастер поэтического слова Шакарим Кудайбердиев, являясь непосредственным учеником Абая, приняв в качестве примера все его творчество, литературную и просветительскую деятельность, плодотворно продолжил дело своего непосредственного учителя – великого поэта, знакомя казахскую степь с произведениями литературы всего мира, с его лучшими образцами, так он приблизил великих сынов Востока и Запада к родному народу. Это закономерное явление, возникшее из исторической необходимости казахской степи того периода. Умение передать на другом языке идейное содержание произведения является нелегким трудом, которое может осилить только человек, хорошо осведомленный о жизни других народов, знакомый с их духовной культурой, получивший высокое образование, обладающий энциклопедическими знаниями, посвященный, какими являлись Абай и Шакарим.

Шакарим – один из образованнейших людей своей эпохи и патриот своего народа. На него, как и на его предшественника Абая, творческое влияние оказала родная литература, а также лучшие образцы культуры Запада и Востока, он постоянно читает труды поэтов-писателей, ученых разных стран и времен.

В ходе составления своей известной «Шежире» («Родословное») Шакарим глубоко изучил культурное наследие древних тюрков, труды Абулгази Бахадур хана, Юсуфа Баласагуни, Радлова, Аристова, Березина, Левшина, а также познакомился с трудами ученых Китая, Арабии, Персии. Все это расширило дарование поэта.

В своих стихах Шакарим постоянно называя имена прогрессивных представителей мировой науки, образования и литературы, таких как Байрон, Пушкин, Толстой, Некрасов, Хафиз, Навои, Физули, доводил до родного народа их бесценную роль в истории человеческой цивилизации, призывал народ принять их как пример.

В его стихотворениях, где воспеваются эти имена прослеживаются глубокие духовные истоки творчества великого поэта. Они свидетельствуют о тесной творческой связи, внутренней преемственности литературного наследия Шакарима с творчеством указанных поэтов.

Шакарим особенно высоко ценил литературу Востока, Запада и русскую классическую литературу и культуру, которые духовно питали его неиссякаемой энергией. Он жадно утолял жажду знаний из этих двух истоков, стремился ближе познакомить родной народ с найденными им лучшими произведениями. Жалея, что «казахи не знают великих русских», в своем стихотворении «Муллы называют других безбожниками» он берет на себя знакомство родного народа с ними.

В своих стихах Шакарим мечтает о том, чтобы у казахского народа рождались такие же великие сыны, как А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой и др. Внимательно прочитав произведения великих писателей, поэтов, Шакарим выработал свои художественные, эстетические взгляды. Шакарим чутко улавливает содержательную сторону их творчества.

Он сравнивает слова Пушкина с ярким солнцем освещающим путь. Подобное распознавание признаков добра в другой литературе, стремление довести его до своего народа в той же первоначальной красоте помогает уяснить для себя то, что Шакарим был поистине гражданским поэтом.

Это достоинство творчества поэта показывают произведения, посвященные великому русскому писателю Льву Толстому. Если великий Абай переживал, что «ни один не знает о Салтыкове и Толстом», то Шакарим задумываясь о преемственности опыта передовых стран с судьбой и будущим родного народа, мечтает о том, чтобы «они знали Салтыкова и Толстого». Действительно, Шакарим принимает в качестве примера творчество Л. Толстого.

Шакарим ясно понимал подлинную цену и духовное бремя великого писателя перед народом. Даже в ту самую эпоху его преследований, когда практически вся русская общественность объявила Толстого вероотступником, Шакарим пишет о нем стихотворение, где дает предельно объективную оценку его творчеству.

В стихотворении «Смолоду язык турецкий изучил я не от скуки» (1, 300) поэт утверждая: «...от слов не отступаюсь, ученик я Льва Толстого», передает свое искреннее уважение великому русскому писателю, и выражает свой протест тем, кто стремился оклеветать Л.Толстого, заявляя: «Лев Толстой – нет, не неверный, вы – неверные, святоши».

В конце он высказывает свое уважительное отношение великому русскому писателю так:

Духовенство все не стоит и мизинца Льва Толстого,

Только жалкие отребья прибиваются к их стану (1, 301)

Таким образом, Шакарим заговорил в духе гражданского пафоса. Это относилось не только к русской литературе и таким великим писателям как Толстой, вместе с тем, здесь выражается протест против реакционной позиции, враждебной к свободомыслию, честности и справедливости. В те времена в условиях религиозного общества это было поступком, равноценным подвигу.

Шакарим переписывался, обменивался своими мнениями с Л.Толстым, которого считал духовным наставником. Если сослаться на сведения, приведенные в трудах известного казахского ученого Кайыма Мухаметханова «Шакарим» (2), поэт задал в своем письме три вопроса Льву Толстому. «Толстой на эти вопросы дал мудрые ответы. Меня они заставили задуматься, и навсегда остались в памяти, став поучи-тельным примером... Толстого, который дал такие ценные советы я ценю и почитаю как своего учителя» – пишет Шакарим. Такова основа творческой связи между Толстым и Шакаримом.

Действительно, подобная творческая связь двух гениев, поднимавшаяся до уровня духовной, безусловно, является культурным мостом, нитью, соединяющей два народа.

Последняя, третья ветвь, подтверждающая огромную роль Шакарима в сближении национальных литератур – его переводческая деятельность. В этом направлении творческая связь поэта мощна, а размах широк. Посредством пера Шакарима ряд бесценных произведений Востока и Запада стали известны казахскому народу. Шакарим глубоко почитал ярких звезд Востока, таких как Хафиз, Физули, Багдади, Навои. В особенности он преклонялся перед поэзией великого немецкого поэта Гете и мастера русского поэтического слова Пушкина, а покорившего своим творческим изяществом Хафиза считал учителем. Песни Хафиза, подобные горным родникам, он перевел с насыщенными красками и своеобразным колоритным языком на казахский язык.

Также Шакаримом была переведена известная поэма «Лейли-Меджнун» в переложении Физули. В свое время великий писатель М.Ауезов оценил этот перевод поэмы Физули не как переводное произведение, а как его собственное художественное творение, которое Шакарим сочинил состязаясь с ним в искусстве слова. Из образцов мировой литературы к числу переведенных Шакаримом произведений относится роман американского писателя Гарриэта Бичер Стоу «Хижина дяди Тома», рассказывающий о тяжелой жизни рабов. К сожалению, рукопись романа до наших дней не сохранилась.

Заслуга Шакарима в установлении связей между казахской и русской литературой проявляется в основном через переводы произведений русских классиков, таких как Л.Толстой, А.Пушкин. Он перевел шесть рассказов своего духовного наставника, Л.Толстого. Предлагая казахским читателям произведение этого классика русской литературы, заканчивает их словами «не считая простым рассказом, бери себе в пример».

Тепло встреченным и широко распространенным среди народа было произведение «Рассказ Дубровского», переведенное Шакаримом с А.С. Пушкина. Отдельной книгой в свет оно вышло в 1924 году. Ее одна особенность в том, что Шакарим изначально не ставит себе цель дословно перевести произведение, которое имеет огромную воспитательную роль для читателя, на казахский язык, но и не отклоняется от сюжетной линии оригинала. Сюжетную линию, идейное содержание произведения А.С. Пушкина поэт заставил заговорить стихотворным казахским языком.

Переведенный Шакаримом «Рассказ Дубровского» рожден на почве национальной литературы, и как его собственное произведение сразу нашло дорогу к сердцам казахских читателей.

Шакарим заставил заговорить по казахски в поэтической форме и прозаическое произведение А.С. Пушкина «Буря». При переводе поэт как можно ярко показал эрудицию и художественную мощь великого русского поэта. Нужно сказать, что каждая из этих произведений является связующим звеном во взаимоотношениях двух народов.

Вместе с тем, Шакарим в своей просветительской деятельности, в своих стихотворениях высоко поднимал идеи взаимного духовного обогащения, установления всесторонних взаимоотношений своего народа с другими народами, сохраняя традиционную преемственность мировой культуры. Ставил в пример историю развития других народов, однако смотрел на них с критически, умел отобрать среди них рациональные зерна. Этому доказательство строки из стихотворения «Что такое человек?»

Образованные люди – этот всей Европы свет –

Изменить едва ли смогут мир ученьем и трудом (1, 305).

Таким образом, Шакарим отбирая прогрессивные знания, предлагает их родному народу. Сам этот

факт вытекает из тревоги поэта за судьбу родного народа, из его сыновьей надежды на лучшее будущее, из чуткой веры и высокого оптимизма.

Руководствуясь методом развертывания мыслей от частного к общему поэт в творческом процессе использует понятие человек как понятие народ, смысл которого постепенно перерастает и перестает вмещаться в понятия народ, нация и поднимается к общечеловеческим ценностям. Мысли поэта о необходимости знать недостатки других народов рождены от понимания того, что для всего человечества нет справедливости пока господствует оружие.

*Там где царствует оружие, – справедливости там нет.
Лучше смерть, чем знать: на свете зло живет и ложь жива.*

*Разве люди отказаться от оружия захотят,
Если так у них ведется, что не верит брату брат?
И пока они враждуют и пока друг другу метят,
Не исправятся – и дела не пойдут у них на лад (1, 305)*

Как и Абай, Шакарим не рассматривал мечты и надежды своего народа в отдельности от жизненных ценностей, идеалов народов Востока и Запада. Поэт воспевал добродушие людей и дружбу между народами. Понимая это всем сердцем, в стихотворении «Что такое человек?» он заканчивает свои поэти-ческие мысли строками:

*А подумать – вроде б братья все народы на земле,
Почему ж тогда враждуют все народы, все края? (1, 305)*

По мнению Шакарима, человек никогда не должен быть врагом человеку какой бы нации он не был. Все люди должны жить в мире и согласии. Вот, в чем смысл предложенной Шакаримом великой идеи. Здесь он встает на равне с Абаем.

На протяжении всего долгого плодотворного творческого пути Шакарим не передумывал эту идею, этот идеал, наоборот мужая, совершенствуясь, вдохновлялся ею с каждым годом, торжественнее воспевал патриотический дух, гражданский пафос и идею единства и взаимопонимания людей, народов.

1. *Поэты Казахстана. – Ленинград: «Советский писатель», 1978.*
2. *Мухаметжанов К. Шакарим // газета «Казак адебиеті», 1988, 14 апреля.*

Түйін

Мақалада Шәкәрім шығармаларындағы азаматтық үн қарастырылған.

Summary

Civil works of paphos Shakarim.

«ЭНКМИОН» КАК СВОЕОБРАЗНАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФОРМА ПОВЕСТВОВАНИЯ

Б.К. Базылова – к.филол.н., доцент КазГосЖенПУ

В русской прозе XIX века жанр литературного портрета рассматривался как характеристика конкретного человека, представленная в форме мемуарного очерка. Н.В. Гоголь говорил, что литературный портрет должен дать о современнике «понятие как о человеке», рассмотреть его как неповторимую личность. Несмотря на то, что у каждого писателя в зависимости от его творческой индивидуальности свое понимание, свои особенности осмысления жанра, но в целом существо его остается неизменным. В основном портретист дает основные черты характера человека, наиболее запомнившиеся ему особенно-сти личности.

«Общим» литературным признаком, характеризующим все произведения словесного искусства, является его структура. В основе структуры художественного целого – конфликт, поэтому, рассматривая способ формирования, организации произведения, то есть его жанровую специфику, мы тем самым движемся к постижению жанрового своеобразия. Другим важным аспектом построения жанровой типологии является опора его на своеобразие системы, «внутри которой функционирует данное произведение, так как взятое изолированно, оно может получить совершенно иную оценку [1, с. 54]. При этом немаловажным оказывается то, каким представляется исследователю «расстояние», существующее между изучаемым произведением и другими составляющими этой системы.

В современном западном литературоведении большое распространение получил рецептивно-коммуникативный подход к типологии жанров через сознание автора и читателя. Здесь в основу классификации положен горизонт жанровых ожиданий читателя, ориентирующегося на жанровые предпочтения в творчестве писателя и характер авторского отношения к предшествующей ему

традиции. Мы считаем, что этот подход в настоящее время является наиболее перспективным.

Характеристика структуры жанра в связи с его функцией в данной литературной (прежде всего жанро-вой) системе, то есть в аспекте синхронии, должна быть предпосылкой освещения той же структуры в диахронической перспективе.

Первым из классифицирующих признаков литературного портрета следует назвать такую общую с романом структурную особенность, которую литературный портрет использовал как инвариант собственной структуры, как принципиальное для него несовпадение героя как субъекта изображения с его сюжетной ролью. В литературном портрете, посвященном созданию образа писателя, мы всегда сталкиваемся с созданной автором концепцией характера портретируемого: на основе известных фактов биографии человека выстраивается сюжет мемуарного повествования, в котором герой оказывается «больше» или «меньше» своей судьбы.

Второй признак – способ создания «концепта мира», то есть поиск особенностей жанрового типа в жанровых и стилевых предпочтениях автора литературного портрета. Исследование произведения практически всегда начинается с интерпретации текста через его жанровое прочтение, через поиск его интерпретационной модели.

Третий важный – особенность его повествовательной структуры, отражающей типологически общий для всех произведений мемуарно-биографического жанра конфликт между точкой зрения автора и «других» на предмет изображения. Одной из важнейших особенностей повествования является то, что внутренний мир автора-повествователя в литературном портрете также становится предметом изображения, который «прочитывается» исследователем с учетом поэтических приемов, выражающих творческую индивидуальность писателя.

Изложенные выше принципы были использованы для обоснования жанровой типологии литературного портрета в творчестве русских писателей второй половины XIX века.

Рассматривая типологические разновидности литературного портрета как жанра, необходимо привлечь во внимание особенности развития литературного процесса в тот период времени, когда создавались первые образцы жанра. В эпических жанрах ведущая роль принадлежала роману, поэтому варьирование его структуры в творчестве И.С. Тургенева, Л.Толстого, И.А. Гончарова и Ф.М. Достоевского не могло не отразиться и на литературном портретировании в творчестве самих писателей, а также их современников.

В 1869 году издается собрание сочинений И.С. Тургенев, где в первый том был включен литературный портрет «Гоголь». В качестве предисловия автор планировал изложить «литературные и политические воспоминания за двадцать пять лет», как бы подвести своеобразный итог своей литературной и общественной деятельности. Но в процессе работы над этим замыслом писатель стал испытывать большие трудности. Мемуарный жанр, который требовал от Тургенева «отойти в работе от образов», от «свободного» воплощения вымысла, казался ему несвойственным его натуре. Но все-таки он приступил к его написанию; определим причины, которые побудили его к созданию мемуарных очерков. Одной из причин было желание писателя осмыслить в иной художественной форме те переживания и мысли, которые уже были высказаны им ранее, получили широкий литературный и общественный резонанс. Перед Тургеневым, автором воспоминаний, встала задача, несколько иная, чем та, которую он решал как романист. Различие романного мышления и мышления документального заключается в том, что мемуарист не может выдумывать события, подходящие для выражения его замысла. События ему уже даны, и он «должен раскрыть в них латентную энергию исторических, философских, психологических обобщений, тем самым превращая их в знаки этих обобщений» [2, с. 10]. Тургенев прекрасно понимал, что его личные воспоминания, факты его собственной биографии, так же, как и воспоминания о других, после их опубликования станут общественными фактами.

Во введении к воспоминаниям Тургенев подчеркнул, что разговор пойдет только о том, «что окончательно сошло со сцены», но вместе с тем представляет важную веху в литературной и общественной жизни России. Так писатель определил историческую и одновременно эстетическую точки зрения, позволившие ему очертить контуры и перспективу изображения. «Литературные и житейские воспоминания» стали для автора точкой отсчета его литературной деятельности. С целью определения жанровых источников мемуарных форм Тургенева, мы исходили из убеждения в том, что их следует искать в художественной форме мышления, которая определила своеобразие творческой манеры писателя.

Доминирующая жанровая специфика мемуаров проявилась в особенностях их субъектной организации, обусловила характер структуры, а также план их восприятия. Тургенев создает новую для него форму биографического романа, истоки которого уходят в античность и представлены в сочинениях Платона, Исократы, Плутарха, Светония. В этих биографических произведениях рождается новый тип биографического времени и новый взгляд на человека, проходящего свой жизненный путь. Ярко выраженная публичность, характерная для греко-римских автобиографических произведений, становится критерием оценки изображаемого и выражаемого в воспоминаниях писателя.

В воспоминаниях Тургенев ориентируется на принципы античного биографического повествования, использует в мемуарных очерках о В.Белинском, Н.Гоголе, Иванове энергетический и аналитический типы их композиционной структуры [3, с. 69-70]. Так, «Воспоминания о Белинском» имеют ярко выраженные черты биографии аналитического типа.

В основе построения аналитического типа биографии – определенная схема с рубриками, по которым и распределяется весь материал.

Иной тип биографического повествования представлен в мемуарном этюде о Гоголе. Если в воспоминаниях о Белинском мысль о «центральной» фигуре критика в литературном процессе 30-40-х годов формулируется совершенно четко и определенно, то в литературном портрете Гоголя идея о роли его в названную эпоху выражена иначе. Мотив, направляющий читательское восприятие, звучит уже в подзаголовке к воспоминаниям о нем. Перечислением имен (Жуковский, Крылов, Лермонтов, Загоскин) и их эскизной характеристикой Тургенев создает литературный «фон» к портрету Гоголя, сразу формирует цельное, яркое впечатление читателя об эпохе, в которой проходило его собственное становление как художника.

В мемуарном этюде о Гоголе перед нами особый тип повествования, который соединяет в себе биографическое и автобиографическое начала, о степени и характере форм взаимодействия которых размышляли ещё представители эллино-римской эпохи. В воспоминаниях о Гоголе И.С. Тургенев разрабатывает форму энкомиона – гражданской надгробной речи, одновременно следуя сложившейся традиции и переосмысляя её.

Традиционный энкомион – это риторическая автобиография, исходным началом которой было создание словесного образа идеальной модели жизни и анализ её социального функционирования. Энкомион традиционно был рассчитан на определенный тип восприятия. Он носил ярко выраженный нормативный, педагогический характер. Осуществлению именно такой модели поведения была посвящена и жизнь Гоголя.

Тацит, Плутарх ставили вопрос о допустимости в автобиографиях прославления человеком самого себя. Характерна постановка этого вопроса, потому что, как пишет М.Бахтин, он выливается в вопрос «о допустимости одного и того же подхода к своей собственной и чужой жизни, к себе самому и другому», публичная целостность распалась и началась принципиальная дифференциация биографических и автобиографических элементов самим Гоголем как форма автобиографии, воплощенная не в мемуарном жанре.

Характерные черты классического энкомиона присутствуют и в воспоминаниях о Гоголе. Пафосом этих воспоминаний становится «защита» автором Гоголя-писателя в глазах его современников. Последние десять лет жизни Гоголя, как известно, были окрашены тревогой и беспокойством, чувством вины перед обществом за невыполненные им духовные обязательства. В воспоминаниях Тургенева внутренний хронотоп самого автора почти незаметен: «сюжетообразующую» функцию повествования выполняет хронотоп внешний – мнение «агоры» (площади), в спор с которым и вступает Тургенев.

Тургенев выстраивает свои воспоминания о Гоголе, сосредоточивая внимание на публичности, так как идея гражданского служения России было исходным пунктом и конечной целью всей творческой деятельности Гоголя. Именно поэтому воспоминание ориентировано на энергетический тип биографического повествования, которому присуще своеобразное биографическое время. Это время раскрытия характера героя воспоминаний, но не время его роста. Историческое время конца 60-х годов, из которого Тургенев смотрит на Гоголя, актуализирует черты его личности, делает их более отчетливыми: историческая дистанция между 40-ми и 60-ми годами расширяет кругозор автора.

Тургенев создает образ Гоголя, соотнося в своих воспоминаниях устойчивое, то есть то, что уже сложилось в представлении современников о личности Гоголя, и временное, то есть то, что возникало и проявлялось в преходящих бытовых ситуациях. Большое внимание Тургенев уделяет описанию внешности и мимике Гоголя. Он начинает свои воспоминания с того, что сопоставляет свои мгновенные зрительные впечатления сейчас и тогда, в 1841 году при встрече с Гоголем у Авдотьи Петровны Елагиной. *«В то время, – пишет Тургенев, – он смотрел приземистым и плотным малороссом; теперь он казался худым и истощенным человеком, которого уже успела на порядках*

измыкать жизнь. Какая-то затаенная боль и тревога, какое-то грустное беспокойство примешивалось к постоянно пронизательному выражению его лица» [3, с. 316]. Что же в этом противоречивом впечатлении было порождено внутренней сущностью характера Гоголя, а что было вызвано особенностями той ситуации, в которой проходило первое общение писателя и портретируемого лица?

Именно на этом сравнении выстроено воспоминание о Гоголе. Первое, что бросилось в глаза Тургеневу и что зафиксировал его взгляд: «Мы вошли... и я увидел Гоголя, стоявшего перед конторкой с пером в руке». В чертах лица Гоголя, во всем его облике Тургенев пылливо стремился увидеть подтверждение тому, о чем знал и догадывался. В развернутом, пространном описании его внешности, мимического поведения мемуарист постоянно и далеко не случайно использует слово «казалось»: «В небольших карих глазах (Гоголя) искрилась по временам веселость... но вообще взгляд их казался усталым... невыгодное впечатление производили также его одутловатые, мягкие губы под остриженными усами; в их неопределенных очертаниях выражались – так мне по крайней мере показалось – темные стороны его характера... В осанке Гоголя, в его телодвижениях было что-то непрофессорское, а учительское – что-то, напоминавшее преподавателей в провинциальных институтах и гимназиях» [4, с. 316].

Обращаясь к развернутой портретной характеристике Гоголя, Тургенев вводит в его «общественный» портрет самосознание частного человека, уравнивая в восприятии читателя мнение общества и свое личное мнение о герое воспоминаний.

Подобный прием портретирования, основанный на индивидуальном впечатлении пишущего, характеризует творческий прием Тургенева. Этот прием, наряду с обращением к пейзажным зарисовкам, впервые становится частью биографического повествования аналитического типа в письмах Цицерона в Аттику. Тургенев вводит в произведение новую форму, в которой нашло отражение авторская оценка самого себя. Мемуарист, обращаясь к воспоминаниям о Гоголе, ищет оправдание и подтверждение своих мыслей и чувств, противопоставляя свой взгляд на вещи иной точке зрения. Портрет героя, как известно, всегда является неотъемлемой частью структуры образа в романах Тургенева. В воспоминаниях о Гоголе он наполняется новым смыслом, поскольку оказывается включенным в иную систему художественных координат.

Описание первой встречи и впечатление от чтения «Ревизора», происходившее двумя днями позже, сливается в сознании Тургенева в одну развернутую характеристику Гоголя, состоящую из шести частей. В каждой из них оппонентом Тургенева оказывается М.С. Щепкин. Развертывая полотно воспоминаний, Тургенев постоянно отталкивается от мнения о Гоголе М.Щепкина, которому последний доверил хлопоты по постановке «Ревизора» в Москве в 1836 году. М.С. Щепкин был человеком, близко знавшим Гоголя. Завершая пространную портретную характеристику Гоголя, Тургенев приходит к выводу, который не совпадает с мнением о писателе современной ему Москвы. Он решительно не согласен с тем, что у Гоголя «что-то тронулось в голове»: «Нынешним молодым людям, – пишет Тургенев, – даже трудно растолковать обаяние, окружавшее тогда его имя; теперь же и нет никого, на ком могло бы сосредоточиться общее внимание» [4, с. 317]. Весь следующий за этим резюме текст посвящен объяснению причин обаяния Гоголя как писателя и как человека.

Третья часть воспоминаний построена на опровержении слов М.Щепкина о том, что Гоголь несловоохотлив. По-видимому, в этот день речь Гоголя имела форму монолога, но внутренний смысл её носил диалогический характер. Она была обращена к Тургеневу, ведь речь шла о «значении литературы, о призвании писателя, о том, как следует относиться к собственным произведениям... о самом процессе работы, о самой, если можно так выразиться, физиологии сочинительства...» Обозначив предмет разговора, Тургенев не цитирует Гоголя, и это очень характерно. В высказанном мнении не заключалось что-то такое, что не соответствовало бы представлению Тургенева о позиции Гоголя – писателя и гражданина. Поэтому Тургенев настраивает читателя на ассоциативный тип восприятия и акцентирует свое эмоциональное впечатление от фраз, произносимых Гоголем «ладно, складно, вкусно и метко». Для Тургенева-художника существовал только Гоголь-художник, это было настоящим, непреходящим.

Образ Гоголя-художника предстает перед читателем в воссозданной Тургеневым атмосфере чтения «Ревизора». Тургенев и в этой сцене воспоминаний обращается к приему портретирования, так как именно он позволяет ему свободно и вместе с тем доказательно использовать свое личное впечатление в качестве убедительного для читателя аргумента.

Тургенев «прочитывает» в изменении выражения лица Гоголя те мысли и чувства, которые тот

испытал из-за отсутствия на чтении многих актеров, усмотрев в этом пренебрежение к нему, неуважение к искреннему стремлению автора объяснить замысел своей комедии. *«Лицо его, – пишет Тургенев, – приняло выражение угрюмое и холодное; глаза подозрительно насторожились. В тот день смотрел точно больным человеком»* [4, с. 319-320]. Еще раз мемуарист фиксирует болезненную реакцию Гоголя на происходящее в тот момент, когда в разгар чтения первого акта появляется молодой литератор и прерывает установленный ход чтения: *«Гоголь отпил немного воды – и снова принялся читать; но уж это было совсем не то. Он стал спешить, бормотать себе под нос, не доканчивать слов; иногда он пропускал целые фразы – и только махал рукою»*. Тургенев настойчиво подчеркивает, что болезненное и раздражительное состояние, сопровождавшее последующее чтение, имеет внешнюю мотивацию. Творческое, художническое начало, определявшее все существо натуры Гоголя, проявилось тогда, когда, отвлекшись от внешних обстоятельств, заставивших его дать согласие прочесть пьесу, он начал читать: *«Щеки покрылись легкой краской, глаза расширились и просветлели. Читал Гоголь превосходно ... продолжал, не смущаясь общей веселостью и как бы внутренне дивясь ей, все более погружаясь в самое дело – и лишь изредка, на губах и около глаз, чуть заметно трепетала лукавая усмешка мастера»* [4, с. 321].

Тургенев, верный своему обычаю по внешнему впечатлению судить о внутреннем состоянии человека показывает, как с момента начала чтения изменилось выражение глаз Гоголя. Они сначала «подозрительно-но насторожились» и только в процессе чтения «расширились и просветлели». В эту своеобразную композиционную «рамку» Тургенев включает изображение процесса творчества, его благотворное действие на Гоголя. Любопытна одна деталь, на которую нельзя не обратить внимание. Автор мемуаров воспроизводит то впечатление, которое произвело на него чтение сцены вранья Хлестакова. В интерпретации монолога Гоголем Тургенев увидел, что Хлестаков врет не потому, что лжец, а потому что и ему свойственно «нечто вроде упоения, наития, сочинительского восторга...» Гоголь почти бессознательно награждает Хлестакова способностью творчества. Высокая нота, завершающая шестую часть воспоминаний, нужна Тургеневу как эмоциональный «мостик» к седьмой части, включающей в себя знаменитое «Письмо из Петербурга» – статью-некролог, посвященную памяти Гоголя. Эта часть и по содержанию, и по форме воспроизводит черты энкомиона – гражданской надгробной речи, в которой на первом месте – признание величия заслуг Гоголя перед русским народом, перед русской литературой. Композиционная структура статьи – энкомиона основана на трехкратном ритмическом повторе фразы «он умер». Каждый из этих повторов открывает свой мотив движения лирической темы утраты: Гоголя – человека, Гоголя-гражданина, Гоголя-художника. В таком композиционном решении статьи можно усмотреть традицию «скрытой» рубрикации античной биографии, однако Тургенев довольно резко переосмысляет эту традицию, не разделяя в своем видении Гоголя три его названные ипостаси. Более того, он заключает «плач» разъяснением роли, которую «сыграл» Гоголь в его собственной судьбе: «не оценивать его нам хочется, но плакать, знакомый образ неясен для глаз, орошенных слезами».

Появление статьи Тургенева в то время, в связи с кончиной Гоголя, стало причиной ареста писателя и ссылки его в Спасское-Лутовиново. Жизнь в деревне «сблизила меня, – пишет Тургенев, – с такими «сторонами русского быта, которые при обыкновенном ходе вещей, вероятно, ускользнули бы от моего внимания» [4, с. 325]. Включая это замечание в воспоминания, Тургенев, безусловно, придавал ему большой смысл. Может быть, ему в этот момент была важна аналогия, которая сближала его с Гоголем: крепостная Россия в самом «русском» произведении Гоголя «Мертвые души» увидена автором из-за границы. Самый острый роман Тургенева, «Отцы и дети», написан также вдали от родины. Художественное осмысление непосредственного впечатления, полученного Тургеневым «благодаря» Гоголю, возможно, стало одним из побудительных мотивов к созданию в этом и романах «Рудин», «Новь» сатирического портрета провинциального дворянства. Предположительно истоки этих романов восходят к гоголевской традиции.

В литературном портрете таким образом выражается черта энкомиона: в сознании читателя целенаправленно формируется мысль о значимости гоголевской литературной традиции для творчества Тургенева и для всей русской литературы в целом. Сам образ героя, «выстраданный» автором в тесном общении, определяет и конечную цель, и выбор средств, и композицию литературного портрета. Запечатленные в памяти наблюдения и впечатления служат материалом для тщательного отбора деталей, воссоздающих образы современников. Авторы литературных портретов, опираясь на свой личный опыт, свои воспоминания, стремятся в описании портрета к обобщению. Этот процесс

осуществляется в определен-ных формах.

На современном этапе развития литературоведческой науки проблема жанра литературного портрета представляет собой художественное явление, синтезирующее в своем содержании и структуре элементы документальных и художественных жанров, оказывается в центре дискуссий о принадлежности его к системе публицистических или художественных жанров. Выявление внутренних сходжений литературного портрета и разных жанров на уровне структуры повествования, особенностей поэтики может рассма-триваться как аргумент в обосновании жанровых разновидностей литературного портрета, создании его типологии.

Исследование форм и функций литературного портрета в основных видах эпического рода – романе, повести, рассказе и очерке, а также в произведениях мемуарной литературы в работах ученых ведется в нескольких направлениях. Это обусловлено расширением функции портрета как элемента художественного целого, в которой отчетливо проявляется такой признак жанра, как способ его субъектной организации.

1. Одинокое В.Г. *Поэтика русских писателей XIX века и литературный прогресс.* – Новосибирск, 1987.
2. Гинзбург Л.Я. *О психологической прозе.* – Л., 1977.
3. *Письмо И.С. Тургенева к А.Д. Галахову от 21 сентября 1869 года // И.С. Тургенев. Централархив.* – М.-Пг., 1925.
4. *Тургенев И.С. Собр. соч.: В 12 т.* – М., 1987.

Түйін

Мақалада энкомион әңгімелеудің ерекше бір көркем формасы ретінде қарастырылады. И.С. Тургеневтің Гоголь жайлы мемуарлық этюдінде өмірбаян мен авторлық өмірбаян бастауын қамтыған әңгімелеудің өзгеше бір түрін байқауға болады. Әдебиеттану ғылымында портретті көркем тұтастықтың бөлігі ретінде әдеби үдірістің кезеңімен өзара байланыста зерттеу әдістері орын алып келеді.

Summary

The article discusses how enkomion peculiar art form of storytelling. In his study of memoirs about Gogol Turgenev before us a particular type of story, which combines biographical and autobiographical beginning. In literary science outlined approaches to the study of the relationship of portraiture as an artistic whole with the stages of the literary process.

ҚАЗАҚ ЭПОСЫ ДӘСТҮРЛІ МӘТІН РЕТІНДЕ

Қ.С. Бұзаубағарова – филол.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазақ эпостың өзіндік ерекшелігі оның мәтіні қашанда тікелей дәстүрге арқа сүйейді [1, 2]. Эпостың стилінде ақын өзін көрсетіп қалуға тырыспайды, қалыптасқан эпос дәстүрін ұстанады. Әрбір ақын мәтін-мен сенімді серіктесіп, оның бойындағы ерекше сезінуді, өзінің фольклор дәстүрінің мұрагері ретіндегі құқығы мен өкілеттілігін ұғына отыра, белгіленген шектен шығып кетпейді. Ол өзінің эпосында «таныс», белгілі сюжетті «таныс» белгілі сөз айшығында – бір шайқасты суреттеуде, басқа шайқасты суреттегеннен белгілі сипаттаманы қолданады. Стереотип эпикалық туындының түп мәнісіне, фольклорлық жүйенің түп мәнісіне еніп, фольклор өз кезегінде «таныстыққа» бағдар ұстанып, соның арқасында, стереотип тыңдарманға туындыдағы қажетті көңіл-күйді, әдеттегі тақырыпты, образдарды «тануға» өз септігін тигізеді.

Д.С. Лихачев ежелгі орыс әдебиетінің поэтикасын фольклормен салғастыра келе, төмендегі ескертпе-лерін атап көрсетеді: «Халықтың лирикалық әнінің мазмұны тым жиі сол әннің айтылуының өзі болып табылады... Әнді орындаушы айтады сол туралы, нені шырқайтыны туралы. Халық әні дегеніміз – ән туралы ән. Фольклордың ерекшелігі мынада түйінделген, фольклор мәтіні әмәнда, дәстүрге тікелей иек артады. Тап осы дәстүрге қатыстылық оның өзіндік фольклорлық мазмұнының, өзіндік дәстүрлік тұтас-тығының мәнін айқындайды. Халық әні орындаушы шырқап тұрған кезінде нені ойлайды, тап қазір нені істейді сол жайында сөз етеді» [3, 222-223]. Ақында, әмәнда, дәл қазір өзін толқытқан, өзін қоршаған төңірегі турасында ән шырқайды. Эпосты эстетикалық факті ретінде, ақын санасының метапоэтикалық көрінісі ретінде талқылап, онда шырқалатын реалдылық эпосқа айналған, дәстүрлі универсум (жиынтық-талған түсінік) [4]. Эпостың шындық болмысқа қатынасын сипаттау үшін Б.Н. Путилов мынандай тамаша бір тұжырым тапқан: «Шындық болмыс пен дәстүрдің қиысқан жерінде кез келген эпикалық сюжет туындайды» [5, 8].

Эпос құрылымы алдын ала берілгендіктен, тыңдарман тосуы туындының өн бойында ақталып отыра-ды. Фольклорда көркем жүйе ретінде, шығарма құндылығы оның бұзылып отыруымен емес, белгілі бір тәртіптің сақталып отыруымен өлшенеді. Лексикалық таңдау тәртібі, метафораны

орналастыру тәртібі, әңгімелеудің тұрыптылығы, қатаң белгілеу және тыңдарманға алдын ала белгілі болып отыратын формулалық тіркесімдер – әлі айтыла қоймаған мәтіннің тұтас кесегі – мүмкіндігі жиылып келіп, мүлде ерекше көркемдік жүйені түзеді. Егер де, ақын мүлде мүмкін емес заңдылық тұрғысынан келіп, тыңдарман үздіге күтіп отырған құрылымның бұзылуы орын алар болса, онда аталған жағдайға орай, жаңағы көркемдік қабылдау жүйесі туындының татымы жоқ деген түсінік қалыптастырып, ақынды енді өлең айтпастай етер еді. А.К. Жолковскийдің ойы бойынша, көркемдік әсер етуді тудыру өнері мынадан тұрады: болмысты тап басатын және таныта алатын комбинациялық элементтер арқылы, алға қойған мақсатқа қол жеткізе білу [6, 170]. Ұқастық эстетикасы, бейнеленетін өмірлік құбылысты ендігі белгілі болып, үлгі-образдар жүйесіне енгендерімен ұқастырылады да, шындық болмыстың объективтік бейнеленуін «танылатын» күтілімге айналдырғандықтан, ол айшықты сөз бола алады.

Эпостағы норма, ереже, тәртіп өмір мен тілдегі ұқастық тетігінің әрекеті үстінде басты рөл ойнайды. Эпоста өмір тәртіп тудырса, тәртіп эпосқа өмір тудырды. Қалай әлем өзінің тұрақты жыл мезгілдерімен өзгеріссіз келсе, тап сондай болып, қатал бір ізге түскен адам өмірі де, қайталанбалы кезең шеңберінде өмір кешеді: туу, үйлену, өлу – осының бәрін қарапайым эпос әдеміліктің «қажетті шарты», стереотипі, заңдылығы ретінде танытты. Өзгеріс емес, қайталау адам мінезінің айқындаушы сәті болып табылады да, жеке тұлға, қайталанбайтын қаһарман ретінде емес, тайпаның өкілі ретіндегі – жинақтаушы типологиялық образ. Міне, осыдан келіп шығатыны – өмір турасындағы белгілі бір қатаң тәртіппен ғасырлар бойы қалыптасқан түсінік. Тәртіп, жалпы ереже қоғамдық өмірдің барлық ауқымын, оның үстіне тіл, эпосты да қамтиды. Эпостың шындық болмыспен ұқастығы субстанциялы тұтастықты болып табылады. Реалды дүние фольклор аясында өзінің дербес құқықтығымен, тәуелсіздігін сақтап, ал әдебиетте болса, өз аясынан шығып, қалыптасқан тәртіпті бұзады да, әдеби тәсілдің материалдық емес қал-күйіне өтеді. Әдебиетке тән сипат:

- заңдылық/бірақ бұзылатын;
  - симметрия (сәйкестік)/сөзбе-сөз емес;
  - ырғақ/қалыпты емес.
- Ал, фольклорда болатын болса:
- бұзылу/заңды;
  - симметрия (сәйкестік)/міндетті, сөзбе-сөз;
  - қалыпты емес/бірақ ырғақ.

Шығармашылық процесс эпостағы реалды заттар мен құбылыстарды шынайы ауыстыруға тырыспай-ды. А.П. Скафтымов болмыс пен былинаның арасындағы қатынас турасында сауал тастай отырып былай деп жазады: «...оның құрамын белгілейтін, өмір мен фантазияның элементтерін таңдап, оларды бір тұтас етіп басын қосатын принцип болады: онда әлдебір ішкі желі бар, ол үшін бәрі бір емес, не ана, не мына элементті сақтау, не болмаса, шығарып тастау қажет; бөлшектер арасында әлдебір ішкі иерархия бар, соның арқасында ертекті бір элементті алып тастап, қоспай кетуді жөн деп тауып, басқасымен оп-оңай, жымын білдірмей алмастырады, ал басқалары керісінше, өзгертуге түспейді, өйткені, әңгіменің бүткіл мән-мазмұны тап соларда шоғырланған» [7, 42]. Осындай ұйымдастыру принципі ұқастық эстетикасы болып табылады. Көркемдік заңы халықтың даналық ой-толғамдарымен сәйкесіп, әлі күнге келе жатқан ескі комбинацияның одан да жақсара түсіп, жанаруы болып табылады. Эпос ұқастық эстетикасы тұрғысынан өмірлік фактілерді таңдау мен құрастыруды бақылауда бай материал береді.

Эпикалық сюжетикаға шынайылық жылнамалық фактілер негізінде емес, нақты белгіленбеген оқиға-лар – шайқастар, қоршауға алулар, жорықтар, биліктің ауысуы т.т. негізінде енеді де, ары қарай типтік тұрақты құбылыстар, өмір келбеті, жағдайларға тән қайталанбалық, пропорциональдық, кезектестік, барынша мәнділік дәуірдің тыныс-тіршілігін айқындайды. Қарапайым өмірлік циклдер күн мен түн, қыс пен жаз, соғыс пен бейбітшілік барша тұрмыстың орныққан дағдылары қалыптасқан негізде өзді-өз орындарына қойылады. Эпос бір қарағанда дүние тәртібінің ырғақтылығын болжағаннан басқа ештеңе істемейтін сияқты көрінеді. Бұл жағдайда реалды тіршілік эпикалық қайыра ұғыну, қайыра түзетушілікке ұшырап, көркемдікпен игеріледі, формаланады, яғни эпоста бұрыннан бар хабарлауға сәйкестенеді де, дәстүрмен біте қайнасып, эпикалық эстетиканың мынандай принциптерінің: идеализация, гиперболизация, шарттылық, ситуативтіліктің әсер етуін сезінеді. Басқаша айтқанда, эпостағы ақпарат формулалық сипатқа ие болады.

Әңгімелеуді ұқастыққа бағындыруға тырысу, формулалық сөз саптауды, локустарды (орындарды), стереотиптік сюжеттер мен образдарды түзуді әдепте фольклордағы жекеленген суреттеу, сөз, формула-лардың бір туындыдан екіншісіне ауысып отыруы деп түсіндіруге болады. Туындыдан туындыға көшу бірінші кезекте, ұқастықтан келіп шығады:

- кадамдар, міндетті түрде қаһарман іске асыруға тиісті;
- оқиға, міндетті түрде жүзеге асуға тиісті;

- сөз, міндетті түрде аталған ситуацияда айтылуға тиісті;
- детальдар, міндетті түрде оқиға мен қаһармандардың іс-әрекетіне ілесіп жүруге тиісті.

«Тану», күтудің әсерін қанағаттандыру – фольклор туындысының өмір сүру шартының бірі. Жаңашылдықтың өз стилі болмайды. Оның үстіне фольклорда, ақынға стиль тұзу үшін ең құрығанда, эпикалық мәтіннің барлық деңгейдегі: тақырыптық, лексикалық, өлшемдік дағдылы стереотиптері қажет болады. Қаһарманның іс-әрекеті ұқсастықпен айқындалады және ақын осы іс-әрекетті шындық ретінде жырға қосады. Ұқсастық арқылы не ана, не мына құбылыстың, не ана, не мына заттың суреттелуі айқын-далады: ұқсас суреттеулердің пайда болуы шынайы болмыс туралы ұғымның шындық өмірмен сай келуі-мен байланысты.

Фольклор – қашанда болмыстың хабаршысы, көбіне, осы коммуникация бәсең де емес, тәуелсіз де емес болып жүзеге асады. Эпикалық туындының мәні оның затына ұқсас, яғни болмыстың өзіне, сол себепті автор өзін болмыстан бөліп көрсетпейді. Эпос дегеніміз образ – болмыстың толық та, жетілген ұқсастық үлгісі. Болмыс турасындағы көркем хабарлама шығармашылық сипатқа ие. Болмыс қашанда белгілі бір көзқарас тұрғысында, яғни семантикалық қозғалыс үстінде эпос бойында кездеседі. Ол өз бойына, белгілі бір адами позицияны сіңіргендіктен, таза мензеуге қарағанда, семантикалық жақтан көбірек таңбалайды.

Шындық болмыс коммуникацияның нысаны болып табылғандықтан, фольклорда эстетикалық мәнге ие. Бәрі эпостың қазанында қайнайды, семантизация процесіне ұшырайды. Эпикалық туынды мағына құрушы сипатқа ие, сол себепті, туындының мәні өзі білдіретін болмыспен теңдес болып келмейді. Эпикалық туындының коммуникативтілігі мағына құрушылық, интерпретация, өзіндік көрініс беру нышанын бойына сіңірген. Коммуникативтілікке қарағанда шындық болмысты беру жағынан ол (эпикалық туынды) төл ума әрі өте жоғары мәнге ие болып, өз бойына хабарламаны сіңіріп, оны арнайы сезім-дік және идеалдық деңгейге көтерген кезде, барлығы араласып, әрі деңгейлестігі артады. Шындық болмыс өнерде хабарлау нысаны ретінде көрінеді, қашанда өзіндік тұрпатымен бой көрсетіп отырады, ал, эпоста ол эпикалық формада көріп, өзінің жеке эстетикалық және идеялық таным, түсінігімен өмір кешеді. Көркем бейнелеу эпикалық болмысты хабарлауға енгенде өзінің коммуникацияға енгенге дейінгі бұрынғы объектілігінен айырылады. Ол туындыда семантикалық модификацияланып, тұтастықтың жоғарғы мәндегі құрамдас бөлігіне айналады. Эпостың мәні мен ерекшелігі өнердегі сияқты бір-бірімен алмасып түгесілмейді. Оның үстіне өнердің семантикасы эпос – болмыс қатынасымен шектелмейді, өз бойына эпос – тыңдарман конвенцияланған қатынасын сыйдырған. Коммуникативтік функцияның ұсына-ры, адресат дегеніміз, мәтін тілін түгелге жуық меңгеруші, оны детонантқа жатқызуға қабілетті, әрі объективті реалдық турасында хабар ала алады.

Болмысты ұқсастық эстетикасының көзқарасы тұрғысында бейнелеу дегеніміз – бейнелеудің ерекше тәсілі. Қаһармандық эпос батырдың қаһармандық іс-әрекеті, ерлігі туралы әңгімелейді. Әрбір және кез келген қаһармандық эпос өзін нақтылайтын, өзіндік қасиетке ие. Эпостың нақты формасы әр қилы болып келуі мүмкін, ал жалпы форма қашанда оның өмір сүру мәніне сәйкес келгендіктен, эпос соның арқасында эпос болып табылады. Құрылым мен форма тап-таза форма болып табылса да, бәрі бір эстетикалық және идеялық ие болып, тек форма күйінде ғана танылмай, тектік жағынан шындық болмыс пен адам өмірімен байланысты болып келеді. Жекелік, тектік поэтиканы құруға тырысушылықты біз А.Н. Веселовскийдің «Аңыз поэтикасынан» кездестіреміз. Форма байланыс пен құрылымның өз тәртібіне қатысымен анықта-лады. Бірақта, кез келген композициялық тәртіп біз үшін эстетикалық сапаны иеленбейді. Эстетикалық сапа шеңберіне қарағанда, мүмкін құрылымдардың шеңбері анағұрлым мол. Құрылымды рационалдық жолмен де құруға болады, бірақ өнер идеялық және сезімдіктің адами мазмұнын бекемдейтін құрылым-мен байланысты болып келеді.

Адамның болмысты эстетикалық игеруі субъективті сипатқа, субъективті адами тұрпатқа ие, бірақ белгілі бір межеде арнаулы бір бағытқа ұмытылысты қалыптастыратын белсенді объективтікке де орын жоқ емес. Осы турасында философ М.Мамардашвили төмендегідей ой айтады: «Эпос дегеніміз – адам күш-шінің ұйымдастыру және құрастыру тәсілі немесе адамның өзі, әлемнің дұрыс, бұрыстығы туралы түсінік емес. Бұны біз қазір тек осылайша қабылдаймыз, себебі субъективті-объективті айырмашылығы бар әлемнің ауқымында тіршілік кешіп отырған жайымыз бар, соның нәтижесінде ол бізге зат ретінде көрініп, біз оны тануға тиіспіз. Ал шын мәнінде, әлемдегі әлденені білмеу тарихи факті, әлбетте, табиғи емес. Эпос таным түсінік емес, өзі үшін табиғи негізі жоқ, адамның өз тіршілігі үшін толықтырған, тудырғаны деп білеміз. Эпос дегеніміз – бұл әлдебір тәртіпке келтірушілік немесе тәртіп, ол адамның көңіл-күйіне негізделуі мүмкін адам феноменінің өзі, бірақ та, тәртіп бұл арада табиғат әктісі болып табылмайды» [8, 20].

Фольклор туындысында болмыс көрініс табады, осы көрініс белгілі бір дәрежеде шартты. Аталған дәуірдің (аталған жанрлық ортада таралған) стилистикалық, тілдік, көркемдеуші құралдары объективті сипатқа ие болып, болмысқа қатысты адами көріпкелдік қасиетті, шынайы болмысты бейнелеуді

калып-тастыруға бағыт ұстанған әлдебір идеялық-эстетикалық тенденцияны иеленеді де, олар өз кезегінде көркем туындының мазмұндық ерекшелігін белгілейді.

Көркем ұқсастықты қабылдау қашанда күрес, ақын туындыгер мен тыңдарман «екінші туындыгер» арасындағы күрес, бірақ осы күрес үстінде шығармашылық процестің семантикалық байлығы дүние есігін ашады. Эпикалық туынды шығарылып, айтылуы үстінде өз бағасын тыңдарманынан алып та үлгереді:

- дәл/дәл емес;
- лайық/лайық емес;
- біркелкі/әр келкі.

Эстетикалық ләззат алу ұқсастық құбылысына психологиялық процестің типі ретінде енеді. Фольклор-дың эстетикалық құндылығы – оның ішкі қасиеті, ол сезіледі сонда, қай кезде фольклорлық туынды өз тыңдарманына жол тартады.

Мәтінің әлдебір бөлігін қабылдап үлгерген соң, тыңдарман өзін тұтастыққа «бейімдейді». Автордың келесі қадамы ұқсастық эстетикасы тұрғысынан болжамды бекітуі мүмкін және болжамды бекітуге тиісті болып келеді. Қазіргі заманғы эстетикалық норма тұрғысынан ол осы болжамды жоққа шығаруға тиіс, себебі ары қарай орындау қажетсіз болып қалады.

Эпосқа өзін бейімдеген тыңдарман өз тосып отыруының сипатын айқындауы да мүмкін, өйткені ол алдыңғы көркемдік тәжірибелерге негізделген белгілі бір құрылымға ие. Эпостағы ең бірінші дыбыс, сөз осы құрылымға қатысты тыңдарман аузынан шығады. Егер де, бүткіл эпос шарасыздықтан туған күту құрылымына жатса, онда тыңдарман риясыз қанағат сезіміне бөленіп, онысын еш жасырмайды да, ақынға шабыт бітіретін сөздерді реті келген жерде айтып қалуға тырысып отырады. Сондықтан, фольклор өнері-нің қасиеті – болмысты үлгілеу мынаған бастап әкеледі, тыңдарман тек өзінің көркемдік тәжірибесі жағынан эпосты құрылымдық жағынан жобаламайды, сонымен бірге өмірлік тәжірибесінің құрылымы жағынан да, шындық болмыс өмірде қалай болуға тиістігін алға тартады.

Эпикалық жадының механизмі ақынға барлық деңгейдегі мағыналық және құрылымдық доминанттарға мығым сүйене отырып, мәтінді тудыру мен игеруге, сақтауға мүмкіндік беруге септеседі. Тек тап осындай жағдайда ғана, басты мінездеулердің, типтердің, сюжеттердің тұрақтылығы, әрі тап сондай, поэтикалық амал-тәсілдер мен негізгі құрылымдық бірліктердің тұрақтылығы эпосты ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға жоғалтпай жеткізеді.

1. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы, 1991. – 240 б.
2. Ғабдуллин М. *Қазақтың халық ауыз әдебиеті*. – Алматы, 1974. – 320 б.
3. Лихачёв Д.С. *Историческая поэтика русской литературы*. – М., 1997. – 508 с.
4. Бердібаев Р. *Қазақ эпосы*. – Алматы, 1982. – 232 б.; Садырбаев С. *Фольклор және эстетика*. – Алматы, 1976. – 152 б.; Каратаев М. *Эстетика и эпос*. – Алматы, 1977. – 200 с.; Алибеков Ш. *Қазақ фольклорының эстетикасы*. – Алматы, 1991. – 128 б.; Ибраев Ш. *Эпос әлемі*. – Алматы, 1993. – 296 б.
5. Путилов Б.Н. *Героический эпос и действительность*. – М., 1988. – 225 с.
6. Жолковский А.К. *Об усилении*. – Структурно-типологические исследования. – М., 1962 – с. 165-189.
7. Скафтымов А.П. *Поэтика и генезис былин*. – Саратов, 1994. – 320 с.
8. Мамардашвили М. *Как я понимаю философию*. – М., 1992. – 414 с.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы казахского эпоса.

Summary

The article deals with the Kazakh epos.

М.ДУЛАТОВТЫҢ ПРОЗАЛЫҚ ТУЫНДЫСЫ «БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ» РОМАНЫНДАҒЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР

Г.Қансейтова – магистрант

М.Дулатов жазған «Бақытсыз Жамал» романы тарих қойнауына «қазақтың тұңғыш романы» деген атпен қалды. Міржақып Дулатовтың осы шығармасы арқылы бұдан кейін жазылған Т.Жомартбаевтың "Қыз көрелік", С.Көбеевтің "Қалың мал", С.Торайғыровтың "Қамар сұлу" т.б. романдарына жол ашты. Бұлардың бәрі де сол кезектегі аса маңызды әлеуметтік мәселеге арналды. Қазақ ауылының тұрмысы жайында жазылды. Әйелдердің бас еркі, қоғамдағы жағдайы туралы баяндады.

XX ғасырдағы қазақ романы – әдебиетіміздің үлкен табысы, классикалық үлгідегі шынайы көркем туындылар. Әдебиеттің негізгі басты объектісі – адам. Сондықтан әдебиет кезендерінің дамуы – адамның психологиялық көркем толысуы деуге болады. Бұл тұрғыдан алғанда, көркем шығарманың қай түрі болса да, адамның іс-әрекетінің себеп-салдарын, сезім дүниесін өрбітеді, жан дүниесінің құбылыстарын көркем сөз құдіретімен өрнектеп, кейіпкердің өз заманына сай жай-күйін көрсетеді.

Роман – дүние жүзі әдебиетінде де жоғары бағаланатын күрделі жанр. Өмір құбылыстарын кенінен көрсететін, қым-қиғаш әлеуметтік оқиғаларды адам тағдырымен байланыстыра суреттейтін роман – әдебиеттің нағыз шыңы, ең жоғарғы түрі. Роман жанры батыс елдерінде XIX ғасырда биік шыңға көтерілген еді.

XX ғасырда қазақ романы қалай қалыптасты, қалай дамыды? Реалистік роман жанрының мүмкіндігі де мол, стиль байлығы жөнінен де прозаның ең бір шоқтығы биік, күрделі түрі деуге болады. Ол өлеңге қарама-қарсы емес. Бірақ роман жанрында өлең фрагменттері де, тіпті өлеңмен жазылған роман да болады. Мысалы: А.С. Пушкин «Евгений Онегин», С.Торайғыровтың «Қамар сұлуы», «Кім жазықты?» атты шығармалары осыған дәлел емес пе?!

Қазақ романы тақыр жерде, бір күнде пайда болған жоқ. Ол халықтың баяндау, әңгімелеу дәстүрінің бай үлгілері негізінде қалыптасқан. Ел өмірінің шынайы суреттерін бейнелеп, қоғамның әлеуметтік өмірінің әр қырынан сыр шертетін бұл шығармалар, әдебиет тарихынан лайықты орын алған туындылар деуге әбден негіз бар.

XIX ғасыр екінші жартысында және XX ғасыр басында қазақ әдебиетінде прозаның шағын жанрлары новелла, хикая әңгімелер туып, дами бастады. Ал осы саладағы көлемді туынды алғаш Міржақыптың қарымды қаламынан қанат қақты. Поэзияда қаламы төселіп қалған автор енді жаңа бір шабытпен проза саласында, күрделі жанрда күш сынап көрмек болады. М.Дулатов шығармашылығының ендігі бір биік белесі прозадағы шоқтығы биік жанр-роман жазуы. Ол 1910 жылы Қазанда басылып шыққан «Бақытсыз Жамал» романы еді.

Романның сөз басында автор романның жазылу мақсаты, өзіндік ерекшелігі мен мағынасын жырмен кестелеген.

*... Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта,
Бақытсыз бір қыз екен осы шақта.
Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс,
Жайылған бұл бір сұрып һәр қазақта.*

*Айырсын оқушылар мағынасын,
Жай ғана хикая деп қарамасын.
Көрген кім шарияттан деген сөзді:
«Қор етіп әйел халқын аямасын» [1, 200.].*

Жазушы қазақта роман жоқтығын, өзінің қадары халінше жазғандығын баяндайды. Жамал тағдыры қазақ қыздарына тән типтік бейненің көрінісі.

Қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш роман дүниеге осылай келеді. Бұл шығарма қазақ топырағында алғашқы өлең жинағынан да тосын жаңалық болып көрінеді. Халықтың өз өмірінен алынып, өз тілінде қара сөзбен жазылған бұл сияқты оқиғалы шығарма бұрын болған емес еді. Сондықтан да оның оқырман қауымға тигізген әсері тіпті зор болады.

Өз кезегінде Міржақып замандастары – зиялылар, ақын-жазушылар, сыншылар А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Қ.Кемеңгеров, С.Сәдуақасов романды әрқилы бағалағанымен, оның қазақ прозасындағы көлемді шығарма ретіндегі тұңғыштығына, XX ғасыр басындағы қазақ прозасымен табысы болып есепте-летіндігіне еш күмән келтірмеген. Ендеше «Бақытсыз Жамал» – бүгінгі күнде қазақ әдебиетінде жетекші жанрға айналған роман жанрына тұңғыш түрен салған шығарма.

Міржақыптың «Бақытсыз Жамал» романының тақырыбы XX ғасыр басында ең бір өзекті тақырып ретінде қазақ ақын-жазушыларының көбінің шығармашылығына арқау болған әйел теңсіздігі. Роман 13 бөлімнен тұрады.

Романның бас кейіпкері – Жамал. Оның айналасын қоршаған кейіпкерлер әкесі – жуас Сәрсенбай, шешесі – нәзік жанды, ақылды Шолпан, айттырған күйеуі – таз Жұман, қайын атасы қайырымсыз Байжан, сүйген жігіті Ғали. Романдағы басты кейіпкерлер – Жамал мен Ғали. Екеуі – елге сүйкімді, бір-бірін тең тұтып, сүйіп қосылмақ болған жандар.

Сүйгені Жамалды алып қашқан Ғани қаладағы саудагер татар, қайырымды Патихулланы паналайды. Сенгенінен сенімді тірек көре алмай Ғали Жамалмен алыстағы нағашыларына кетеді, сонда кенеттен ауырып өледі. Ғашығын жоқтаған, панасыз қалған Жамал айналып келіп айттырған күйеуінің азабына түседі. Мың сана азап тартып, еріксіз қосылған күйеуінен тепкі көрген Жамал берік шешімге келіп, қыстың боранды күнінде қашып шығады. Езгіде өткен өмірден гөрі не еркіндікке жетуді, не өлімді жөн көреді. Қалың боранда адасып, қарлы далада үсіп өледі. Романның қысқаша оқиға сюжеті осындай. Шағын көлемді романда сол тұстағы қазақ өмірінің айнасы дерліктей мазмұн бар. Романды оқи отыра қазақ даласындағы қоғамдық-әлеуметтік өмір мен ұлтымыздың сол замандағы тыныс-тіршілігімен жүзде-сіп, замана қойнауына еркін бойлаймыз

«Бақытсыз Жамал» романындағы Жамал бейнесі мен «Қамар сұлу» романындағы Қамар

бейнесінде, С.Көбеевтің «Қалың мал» романындағы Ғайша бейнесінде ұқсастық бар. Роман Жамал мен Қамардың өлімімен аяқталады. Екеуі де оқыған, ақыл-ой білімімен адамдық құқығын қорғап, өз бақыты үшін күре-сіп, қарсылық жасауға әрекеттенеді. С.Көбеев қазақ қызының бақытты болуын көксеп, Ғайшаны бақытты күйінде суреттесе, өмір шындығынан алыстап суреттейді. Ғали әрекеті бас сауғалаудан ары аспайды, ал Жамал бойынан енді-енді пісіп, жетіліп келе жатқан күрескерлік нышандары көзге түседі. Махаббаты үшін не сұмдық көрсе де төзуге эзір, жанына нұрлы бақыттың ұшқынын сепкен Ғалиын ұмыта алмайтын. Жамалдың қарлы боранда атқа мініп, қалаға тартуы осының белгісі. Қорлықтан азапты өлімді артық көрген әйел шешімі ерлікке, күрескерлікке үндеген өзгеше үн еді. Жамалдың жансыз денесін тауып алған жолаушылар оның қалтасынан шыққан бір жапырақ қағаздағы мына жолдарды оқиды:

*Арасында екі оттың,
Мені алла қор еттің.
Ғарыптың көңілін мұңайтып,
Дұшпанды шат, зор еттің.*

Өкінішті өмірдің лағнеті. Бірақ Жамалдың өз бақыты жолындағы күресте қаза табуы кейінгі оқырман-ды ойландырмай қоймасына кім кепіл. Ендеше ол – ерлік рухын сеуіп кеткен шет жан.

Ол кездегі прозамыздың үйрену, қалыптасу сатысында екенін еске алсақ, олардың ортақ жетістігі роман жанрының алғашқы қарлығаштары болуымен бірге замана шындығын ашып көрсетіп, кейінгі өскелең прозамыздың дамуына игі әсерін тигізуінде [2, 16.]. Сол себептен ХХ ғасырдың басында қазақ әдебиетін алғашқы зерттеуші ғалым С.Мұқанов “ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті” деп аталатын еңбегін-де: “Бұл роман бірінші жақтан әйел бостандығын жырласа, екіншіден ескі әдетке қарсы шыққан роман. [3, 120.].

Романда қазақтың салт-санасы, әдет-ғұрпы кеңінен көрініс табады. Бақытсыз жамал романында Жамал дүниеге келгенде бір жігіттің атпен шауып келіп, Жамалдың әкесінен сүйінші сұрауы, қыз дүниеге келгенде шілдехана тойын жасады. Құда түскенде: Бір айдан соң батасы қырық жетінің малы, екі жүз ақшаға келісіп Байжан келіп құда түсті. Қыз ұзату тойы, мәжіліс-шілдехана жайы суреттеледі.

Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай жүріп, жамағаты ұл тапқанға, қыз-бозбала үшін үлкен мәжіліс-шілдехана болды. Ағаш үйдің кең бір бөлмесінде төрінен есігіне шейін халық толған еді. Бұл елде ойын-сауық әлі қалмаған болғанға бір қыз, бір жігіттен қатар отырғызатын әдет бар еді. Әр түрлі ойын болып, ақырында «Бұғыбай», «Мыршалай-мырыш» деген ойындар тамам болған соң, бір жігіт бір белбеуді есіп алып:

– Енді, әлеумет, өлең айтасындар, айтпасаңдар, айтпағандарыңа мінекей, – деп, қолындағы белбеуді қорқытып, аралап жүре бастады. Жамал мен Ғали арасындағы өлеңдер айтыс үлгісінде өрбиді.

Романда күйеу ұрын келіп, қалыңдық ойнау сияқты салт-дәстүрі көрініс береді. Шығармаға ХХ ғасыр басындағы қазақ даласында өткен жайттар мен әркімге таныс оқиғалар, жалпылық жайттар арқау болған.

«Бақытсыз Жамалға» еліктеп “Мұңлы Мариям” (Сәлім Кәшімұлынікі) сияқты романдар шықты. “Бақытсыз Жамал” соңғы кезге дейін көп жазушының темасына үлгі болды. Романда Жамалдың шешендігі, ақылдылығы, тебіренісі, көзқарасы мен толғанысы терең баяндалған.

Р.Нұрғали роман жайында: «Автор өз тұсындағы әлеуметтік-қоғамдық өмірдің маңызды арналарын адам тағдыры, нақты әрекет, тартыс арқылы көрсетуді мақсат етіп, ой, идеяны ашық публицистикалық түрде емес, бейнелер, образдар арқылы, көркемдік тәсілдермен береді. Бір сөзбен айтқанда, жазушы таза прозалық шығарма, жанр шарттарын толық қанағаттандыратын туынды жасау талабын ерекше ескерген» – деп пікір танытады. М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы махаббат бостандығын жыр ете отырып, елдің әлеуметтік-қоғамдық мәселесін көтерген роман ретінде танылды.

1. Дулатұлы М. Шығармалары. Бес томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: «Мектеп», 2002 -366 б.
2. Әбдиманұлы Ө. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900-1940) оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2010 – 156 б.
3. Мұқанов С. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 б.
4. Нұрғали Р.

Резюме

М.Дулатовтың прозалық туындысы «Бақытсыз Жамал» романындағы әдет-ғұрыптар қарастырылған.

Resume

In a prose work «Unhappy Zhamal» by M.Dulatov examined the customs and traditions.

Ә.БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИ СЫН ЖАНРЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ

А.Д. Ибраева – аға оқытушы, филол.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ

Ә.Бөкейханов ұлттық әдебиетіміздің сын саласының қалыптасуына елеулі үлес қосты. Әлиханның әдеби сын, зерттеу саласында қалдырған еңбектері әдебиет пен сынның жалпы мәселелеріне арнап жазылған мақалалар, жеке шығармаларды талдауға арналған рецензиялар, фольклорлық туындыларды зерттеу еңбектері мен естеліктер, жинақтарға жазған алғысөздер, хабарландырулар түрінде келеді.

Әлихан Бөкейхановтың сыни еңбектері Т.Кәкішевтің классификациясындағы үш кезеңнің екі кезеңін қамтиды. Бірінші кезеңі Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1908); Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі (1913); Қалқаман-Мамыр (Шәкәрім) сын (1915); Қара қыпшақ Қобыланды (сын) (1915); Роман бәйгесі (1915); Роман не нәрсе? (1914); Жаңа кітаптар (1914); «Женщина по киргизской былине «Кобыланды» сын – критика (1915); Батыр Бекет (1915); Мырза Едіге (1915); Ән, өлең һәм оның құралы (1914); Аңқау елге-арамза молла (1900) мақалалары қамтылса; екінші кезеңіне кітап сыны (Қартқожа); Психология (1926); И.Ағұл «Адам мен мақұлықтың тегі» (1927) атты аннотациялары және С.Н. Незлин «Құрт ауруы», 1927 жылы жазылған кітаптарға берген рецензияларын жатқызамыз.

Қарастырылып отырған сыни еңбектердің көбісі «Қазақ» газетінде жарияланып отырды. «Қазақ» газетінің бетінде жарияланған материалдардың елу үш пайызға жуығын жазғандар – А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы және М.Дулатұлы. Ал осы газетте Ә.Бөкейхановтың 250-ден аса мақалалар, ғылыми зерттеулері, аудармалары жарық көрген [1, 251]. Міне, осындай өнегенің өрнегі Әлиханның «Қазақ, түрік, һәм хандар шежіресі» сынында көрініс тапқан. Қазақ тарихында кездеспеген мұндай үлкен істің жүзеге асып, Шәкәрім шежіресінің жарық көруін автор қуана қарсы алады. Шәкәрімнің бұл ісін аса жоғары бағалап, «Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы... Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспасын», – деп, оны үлгі тұтады.

Әлихан Шәкәрім шежіресінен екі түрлі мін тапқан. Бірі – қазақ руларының таңбалары хақында, оның ішінде Керей таңбасы туралы. Екіншісі – «Алаш» деген сөздің шығу жайы. Керей руларында «креш» таңбасының сақталуын Әлихан олардың бағзы замандарда христиан дінінде болғандығынан деп есептей-ді. Бұны Аристов, Пантусов еңбектеріне сүйене отырып дәлелдеуге тырысады. Тіпті қазақ тұрмысынан осыған белгілер іздеп, өз ойын орнықтыра түседі. «Қазақтың кейбіреуі сәуір пішінде санына кіреш басады, осы рәсім христиан күнінде кіреш-орнындағы уақыттан қалды-ау деймін. Осы күнде жақсы көрген малға қазақ тұмар тағады. Христиан күнінде кіреш басқан-ау деймін» – дейді сыншы Ә.Бөкейхан. Бұл мақалаға Шәкәрім «Қазақ» газетіне жауап береді. «Ақсақ қой түстен кейін маңырайды» деп аталатын мақаласында Шәкәрім «бағасынан артық мақтағаныңызға қуанбасам да, қазақты шежіре оқуға қызықтыр-ғаныңызға тәңірі жарылқасын» – деп ризашылығын білдіре отырып, кейбір пікірлеріне келіспейтінін сездіреді. Мәселен, осы Керей таңбасына байланысты шежіреші: «ол крест емес – ашамай. Неге десеніз шежіренің бетіндегі Аристов сөзінде Керей таңбасы ашамайша салынған. Орта жүздегі керейлер керейт нәсілінен, Ашамайлы деген кісінің нәсілі деп жазылған ғой... Қазақтың пішпегешек салатұғыны ашамай».

Әлихан тағы да Шәкәрімнің «Алаш» деген сөздің шығу тарихына барып, өзінше топшылауын құпта-мауы. «Бұл қалай? Алаш деген – біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жөні бар емес пе?» – деп, қарсылық білдіреді. Яғни, шежіре-тарих кітапта нақтылық, тарихи шындық басым жатуы басты шарт деп түсінеді. Сондықтан мұның кейінгі басылымдарда ескерілуі үшін, өз білген-дерін «Қазаққа» жазып жіберуін өтінеді. Әлихан тілегі жүзеге асып, «Алаш» сөзінің шығу жайын Х.Досмұхаммедұлы жазады: «Алаш» деген не нәрсе?» мақаласында Шәкәрім сөзінің дұрыстығын растай-ды. «Алаш» деген сөз қалмақ тілінде бар. Қазақша мағынасы – өлтіргіш, аямаушы, жаугер» – дегенді білдіреді дейді [2, 100].

Ә.Бөкейхан қаламынан шыққан «Абай», «Қара қыпшақ Қобыланды», «Қалқаман-Мамыр» турасында жазған мақалалары тарихи деректі терең қамтумен, ой тереңдігімен, ғылыми нақтылығымен ерекшеленеді.

Ә.Бөкейханов енді қазақтың атақты эпосы «Қобыланды батыр» жайлы жырдың тарихи шығу негіздеріне үңіледі. «Қара қыпшақ Қобыланды» Әлихан қалмынан шыққан ең көлемді әдеби, ғылыми, фольклор-лық еңбек. Бірінші бөлімінде «Қара қыпшақ Қобыланды» жырының мазмұны қысқаша баяндалады. Аналықтың бір ұл, бір қыз тапқаны, олардың аттары Қобыланды, Қарлығаш қойылғандығы баяндалады. Зерттеуде ерекше мән берілген мәселе-жырдағы Қобыландының өмірде болған, болмағандығы, мұндағы айтылған жәйттердің, баян етілген оқиғалардың тарихи деректермен сәйкестігі және сәйкес еместігі. Екінші – мұндай жырдың асыл арналарының кейінгі айтушылардың кемшілігінен бұрмаланбауы, яғни атадан балаға мұра жауһар жырдың әу бастағы тұнықтығын сақтау мәселесі. Үшіншісі – кітап шығару мәселесіне зер салу. Төртінші – «Қобыланды» жыры сынды кітаптардың сипаттамамен, түсіндірме, сілте-мелермен басылу қажеттілігін қадағалау. Әлихан

Қобыландыны тарихи кейіпкер, ал жырдың өзін тарихи жәдігер деп санайды. Сондықтан да Шәкәрім шежіресіне, Шоқан кітабына сүйене отырып, «Қобыланды-ның ісі XVI ғасыр ортасы болуға лайық» деп түйіндейді. Жырдағы кейінгі айтушылар қосқан «тарихқа тура келмейтін көп қосымшаны» анықтайды. «Солдат, сухар, түйме, медаль, бал, шай – Қобыланды заманынан көп бері пайда болған нәрселер. Мұның бәрін жыршы өзінен қосып, жырдың көркем түрін бұзған», – дейді.

Мақала авторы «тасқа басылған» жырды негізсіз даттаудан аулақ. Ол «Қобыландының» көркем тұста-рын жырдың қазақ өмірі мен тұрмыс-салтының айнасы іспетті көркем суретті жолдарын көрсете білген. Ондай өлеңдер «Қобыландыда» бар. Осы сөздер жырды алғаш шығарған ақынның сөздері болар... қазақ-тар: «Қобыландыны» шығарған кісі тегінде жақсы екен» деген сөз осы өлеңдерге қарап айтылған болар» – дейді.

Әлиханнның осы мақалада кітап бастыру ісін арнайы бөліп қарастыруы өркениетке қадам басқандық белгісін танытады. Ол кітап сыртындағы берілген ат үстіндегі қобыланды суретінің кітаптың ішкі мазмұнымен қабыспай жатуын үлкен кемшілік көреді. «Өзі – Тайбурыл, өзі – қазан ат сымдай созылатын, кітап-тың басындағы суретте көрінбейді. Кітаптағы ат-орыстың «тяжеловоз» дейтін жүк аты» – десе, Қобыланды батырдың суретін де сынайды. Қазақта мақал бар: «ат ерінді, ер мұрынды» деген. Суреттегі Қобыланды батыр мұрнынан айрылып пұштиып тұр»-дейді автор.

Кітап шығаруды жүйелі арна ретінде қалыптастыруды көздеген Әлихан: «Қайта басқанда мұндағы жер, су һәм кісі аттарын әліпби тәртібімен кітаптың қайсы бетінде сөз бар екені көрсетілсе, біріншісі – кітап тәрбиелі болар еді. Екінші – бұл жырдан тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді», – дейді [3, 176].

Ә.Бөкейханның фольклоршы ретіндегі ой тұжырымдары «қазақ жыры «Қобыландыдағы» әйел бейне-сі» деген орысша жазылған еңбегінде де жалғаса түседі. Мұнда қазақ фольклоры үлгілерінің мазмұны бай, формасы сан алуан екенін көрсетіп, өлеңші, жыршы дегендер кім екенін анықтап, астында домбыра арқылы айтылатын жырлардың ерекшеліктерін танытады. Ескі наным-сенімдер мен мұсылмандық мұрат-тардың «Қобыланды батыр» жырындағы Аналық, Құртқа, Қарлығаш тағдырларындағы, мінез –қалпында-ғы, іс-әрекеттеріндегі көріністерін зерттеуші білгірлікпен талдап, халық санасынан бір сенім жүйесінің өшіп, екінші басқа діннің орнығуын пайымдайды. Ислам тарихынан, грек эпосынан мысалдар келтіру, Мұхамедтің қызы фатима мен күйеу баласы Әли, баба түкті шашты Әзіз туралы аңызды пайдалануда жыр мазмұнын қысқа қайыра отырып, тұлғаларға мінездеме беруде Әлихан Бөкейхан үлкен әдебиетші, сыншы, текстің терең білгірі екендігін танытады [4, 319].

Әбубәкір Диваев жинап бастырған «Батыр Бекет» жырына арналған шағын рецензияда шығармадағы негізгі оқиғаның кіші жүздегі Алтын Жаппас ішінде өтетіні, Бекеттің тарихи болған адам екендігі, ол ұсталып Сібірге айдалғанда артынан әйелінің баруын декабристердің ханымдары Княгина Волконская, Трубецкая әрекеттерімен теңдес іс деп қарайды. «Мырза Едіге» жырына арналған қысқа мақалада Ақсақ Темір, Тоқтамыс, Едіге заманы сөз етіледі, шығарманың көркемдігі, мектеп балалары оқуға лайықтылығы айтылады [5, 405].

1915 жылы «Қазақ» газетінде 109 санында Ә.Бөкейханның «Роман бәйгесі» атты мақаласы жариялана-ды. Бұл мақалада автор пайдасы тұрмыс тіршілікке зор болған динамитті ойлап тапқан швед инженері Альфред Нобель туралы мәлімет беріп, оның дүниедегі барлық ғылым саласына, әдебиетте роман жазған-ға сыйлық тағайындағанын айтады. Өнерге, ғылымға, әдебиетке жанашырлық, жақсы істерге себепкер болғандар ретінде Швед Альфред Нобель, орыс граф Уваров, Пушкиндерді атап өтеді. Және жарысты өткізудің ұйымдық жағы туралы ұсыныстар жасайды. Қысқаша жазылған, жазылмақ романдарға төрелік айтып, бәйге беру үшін Шәкәрім, Ахмет, Міржақыптарды басты мүшелері етуді ұйғарады. Мұның алдын-да ғана Есенқұл Маманов «сыншылыққа мына мырзаларды айтамын-деп, Ә.Бөкейханов, Ә.Байтұрсынов, А.Байтұрсынов, М.Сералин, Н.Құлжанов сияқты азаматтардың есімдерін атап, бұларды бәйгенің қорытындысын шығару үшін семейге шақырған болатын. Осыған байланысты Бөкейханов алдымен келіп түскен кітаптарды оқып, жазбаша пікірлер жинап, содан кейін барып бас қосуды ұсынады. Автор сыншы болмақ оңай жұмыс емес, бірақ бұл күнде қажы атаған соң, мұнан қашу маған жол емес-деп, іске дайын екендігін білдіреді.

Тағы осындай жанрға қатысты еңбегі – «Роман деген не?». Бұл мақаланың авторын әр ғалымдар өзінше топшылайды. Кейбірі Ахметтікі десе, оған қарсы дау айтып, Әлихан деушілер де кездеседі. Мұндай даудың болуы мақала авторының толық есімі берілмей «Арысұлы» деп берілуінде еді. Біз бұл мақаланың Ә.Бөкейханұлының дегенге қосыламыз. Өйткені, ғалым алдымен роман сөзінің шығу тарихы-на тоқталады. Романның жанрлық «ішкі мағынасына» оның алдына қойған мақсатына тартымды да, толық сипаттама беріп, жауап берген. «Романның ішкі мағынасы: тіршіліктің жарық һәм күнгірт жақта-рын бейне өзіндей етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман-адамзаттың өмірін бұлжытпай көрсетуші баға жетпес айна.

Романның мақсаты: адамзаттың мінезін, құлқын, кемшілікті, қараңғылықты кумақ. Мұнан мұрады, ол адам баласына үйрететін үлгі тәрбие бермек,-деп түсіндіреді. Сонымен бірге романның дамыған кезеңде-рін, атақты романшылар қатарында Англияда Вольтер Скот, Чарлс Диккенс, Уильям Теккери, Ресейде Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой екендігін айтып кетеді. Толстойдың «Соғыс Һәм татулық» романы-на өте дәл, қысқаша сипаттама береді. Мұнда Толстой алуан-алуан адамның мінез-құлқын бірін қалдыр-май тізіп, адам өмірінің жіңішке қылдай жерін суреттеп көрсетеді, – дейді. Міржақыптың «Бақытсыз Жамалын» атап, шығарманың мазмұнын шолып өтеді. Автор роман жанрын әлеуметтік мәселелермен, адамдар мінезімен, тәрбиелік, эстетикалық мұраттармен сабақтастыра қарайды. Роман өмір айнасы деп білетін автор «Бақытсыз Жамал» қазақтың жайынан хабар береді. Мұнда қазақтың қай жерде болса да, малға, партияға, қызығып, қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынмен араздасу, сүймегенге қызын жылатып беру, бұған шыдай алмай теңін көксеп қайғыға бату бар. Оқып, білу арқылы жетістікке жететінімізді мынандай сөздермен білдіреді: «Өнер-білім керек, онан да керегірегі тәрбие. Қанша оқысақта, тәрбиеміз кем болса, қасиетіміз аз» [4, 45] – деген ойлармен мақала аяқталады. Мұнда да ғылымның ең алғаш роман жанрының өрістеуіне берген толымды бағасы көрінеді, Міржақып еңбегіндегі кемшіліктерді ескертпесе де, роман ретінде баға береді.

1900 жылы Ә.Бөкейхановтың «Аңқау елге-арамза молла» атты мақаласы жарық көрді. Онда «Дала уалаяты» газетінің екінші нөмірінде Түркістан ведомостаға бұл Нұржан баласы жазады: «Қазақ халқы соқыр надандықпен көрмей отыр, не себепті күннен- күнге кедей болып бара жатқанын. Қазақ ойлайды қазынаға алым-шығын тартып кедей болдық деп, ол олай емес, қазақ кедей болады ас беремін деп, қазақ асты қойған күні байып кетеді» – деген пікіріне Ә.Бөкейхан «мен ғұмырымда талай түсініксіз адамдарды көрдім, бірақ оның бәрінен Нұржан баласы өтті. Һәр халықтың өз рәсімі бар, Һәр түрлі мұсылман қазақ халқы қол қусырып я құшақтасып амандасады. Россия халқы бөркін алып қол ұстасады... Бұл екі түрлі рәсімнің тұқымы бір. Осы секілді қазақ халқының осы дүниедегі халықтардың бәрінде бар. Осылар сияқты рәсім бір түгіл, мың бақсы ойнаса да қойыла ма? Бұрынғы кезде аталы аталы жұрты немесе халық құрметтеген кісіге ас берілуші еді. Бұл уақытта орыс алғаннан бері қазақ ата деп намысқа шаппайды, пайдасына шабады. Туысқан деп бір қостас болмайды, шаруа деп болады. Халық ас беруін қоя бастаған-нан соң, жел айдаған қамыс мінезді моллалар ас берген күні құран шықса жарайды деп халыққа үйрете бастады. Асты қойғызса дүние амалын ойлаған моллалар қойғызар, Нұржанов мырза сияқты бақсылар иттің қу боғын жиып жүргенде» – дейді.

Әдебиетшілер ішінен Әлихан Бөкейхан мұрағатын жинақтап, еңбектерін жарыққа шығарып, беймәлім мәліметтерден елге ақпараттар берген, алғашқылардың бірі болып үлес қосқан Сұлтанхан Аққұлұлы Жүсіпов болды. Ол Ә.Бөкейханның ормантанушы, экономист, тарихшы, астролог, мал шаруашылығын зерттеуші, әдебиетші, саясаткер, заңгер, фольклорист, абайтанушы, публицист, аудармашы, этнограф-ғалым болғандығына жеке-жеке тоқталып, ашып көрсетеді. Оған қоса қазақтың тұңғыш шежіресін жасау-шы, тоғыз тілді меңгергенін де қалдырмаған [6, 179].

Әлихан жайында Р.Нұрғали еңбектерінен жиі кездестіруге болады. Әдебиеттанушы ғалым сыншы еңбектерін теңдесіз дүниеге балап, қысқаша былай сипаттайды: «Ә.Бөкейханның артына қалдырған шығармашылық мұрасының үлкен саласы – орыс тілінде жазылған монографиялық, энциклопедиялық сипаттағы ғылыми еңбектері. Бұлардың өз кезінде елеулі басылымдарда жариялануы авторға деген сол тұстағы, зор ілтипат қана емес, туындылардың сапасын мойындауды көрсетпесе керек. Ғалымның негізгі басты еңбектері қазақ халқының тарихына, экономикасына, мәдениетіне, шаруашылық жүргізу тәсіліне, тұрмыс-салтына, қазақ жерінің отарлану тағдырына арналған. Бұл еңбектерде мың сан деректер, цифрлар, кестелер, сілтемелер, жер-су, адам есімдері қысқасы ұшан теңіз материал бар». Р.Нұрғали сол тұстағы ұлт зиялыларынан Ә.Бөкейхановтың ерекшелігін былай танытады: «XX ғасыр басындағы басқа қазақ қалам-герлеріне қарағанда Әлихан Бөкейханның бір ерекшелігі-оның арнаулы еуропалық жан-жақты білімі бар, танымы мол, мәселені ерекше кең қоя алады, дүниежүзілік тарихтан мысал алуға жүйрік, ұлттық мәселені ресей империясы көлеміндегі жағдайлармен сабақтастыра қарайды, кез келген озбыр патша әкіммен, шовенист депутатпен, дін иелерімен, кеудемсоқ кейбір қазақ оқығандармен терезесі теңсөйлесе алады» [7, 48] – деген пікірін білдіре келе Әлихан мұралары толық зерттеліп болмағандығын талай ізденістердің күтіп тұрғанын атап өтеді.

1. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі – қазақстан тарихының дерек көзі. – Алматы, 2000.
2. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002.
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: «Рауан», 1993.
4. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы», 1995.
5. Ысқақұлы Д. Әдеби сын жанрлары. – Алматы, 2000.
6. Аққұлұлы С. Ә.Н. Бөкейханның өмірі мен әдеби публицистикалық мұрасы. – Алматы, 1994.
7. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «Күлтегін», 2002.

Резюме

В статье рассматриваются мнения А.Бокейханова.

Summary

In the article the opinion A.Bokeyhanova.

«БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Е.С. Адаева – ф.ғ.к., доцент

XX ғасыр басында қазақ поэзиясын жаңаша үлгімен, көркемдік талғаммен жырлаған Мағжанның қаламынан туған дүниелер халық үшін үлкен қазына. «Мағжан Жұмабаев поэзияға тартымды формалар әкелумен қатар оның мазмұнын тың тақырыптармен байытты, адамның ішкі сырларын, тылсым сезімдерін бейнелеуде қазақ поэзиясының алдына жаңа бағыт, соны соқпақтар ашты» [1, 221]. Мағжан Жұмабаевтың әсерлі сезімге толы, ойға толы поэмалары қалың оқырманды әлі де өзінің сұлулығы мен көркемдігіне, лиризміне тек тәнті етумен келеді. Мұның себебі ақын туындыларының табиғатындағы мазмұн мен пішіннің тең үндестігінен екендігі әдебиеттану ғылымында жиі сөз болып жүр.

Жеке адам басындағы сезім шарпылыстарынан бастап, адамзат баласын толғандыратын әлемдік күр-делі мәселелер – Мағжан поэмаларынан табылатын қасиеттер. Сондықтан оның шығармаларының басқа тілдерге, соның ішінде орыс тіліне қалай аударылып жүргенін, орыс тілді оқырманның ақын шығармаларын қалай қабылдағанын білу қазақ аударматануы үшін маңызды мәселелердің бірі. Біз бұл мақаламызда ақын поэмаларындағы троп түрлерінің аудармада қалай көрініс тапқаны туралы ой қозғамақпыз.

Мағжандай ірі ақынның дара ойларын, сезім селімен жуылған ой-өрнектерінің екінші тілге аударылуы аудармашы – ақынның алдына үлкен міндеттерді артатыны анық. Ақынның өміршең, мәңгілік әуені қай тілге қалай аударылып жатқандығы жайлы пікір де, зерттеу де сүбелі. Мағжанның қай өлеңі болмасын оқырманның сезімін сілкіндірмей қоймайды, мол әсерге бөлемей қалмайды.

А.Давыдовтың «Когда я читаю Магжана...» атты мақаласындағы мынадай сын-ой Мағжанның бүкіл шығармашылығының болмысына берілген шынайы баға: «...Мағжан еркіндік пен дара тұлғалықтың жыршысы болды. Еркіндікті аңсаған, терең бірегейлік мазмұнын арқалаған Мағжан поэзиясы қазақ әдебиетінің әлем әдебиетінен орын алуына бастады. ...Мағжан түп-тамырымен ұлттық мәдениеттің тереңіне кетті» [2].

Осындай ұлы ақынның шығармаларын өзге тілге аударуға көптеген талантты ақындар қызыға кірісті. Мысалы: Б.Қанапьянов, Ә.Қодар, Қ.Бақбергенов, В.Антонов, А.Соловьев, Т.Фроловская, А.Жовтис, Л.Шашкова, С.Мнацаканян т.б. ақын өлеңдерін тәржімалауға атсалысты. Ал поэмаларын аударуға келгенде бұндай белсенділік байқалмайды. Негізінен белгілі ақын өлеңі аудармасының бірнеше нұсқала-рының болуы салғастырмалы талдау арқылы нақты бір аудармашының негізгі стилистикалық ерекшелік-терін, сонымен қатар аударма мәтіннің түпнұсқамен арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Жоғары-дағы аталған аудармашылар бір-бірінен мағыналық жағынан, стилистикалық бағыттылығы бойынша, қандай да бір аудармашы ұстанатын концепция бойынша ерекшеленеді. Аудармашы тәржімаларының стилі белгілі бір аудармашылық әдісті көрсетеді, мұның негізінде аудармашының түпнұсқаны жеткізудегі көркемдік концепциясы жатыр. Енді аудармашылардың ақын поэмаларын, оның ішінде бейнелеу құрал-дарын аударудағы жетістіктері мен кемшіліктерін саралап, талдау жасауға тырысып көрейік.

Жоғарыда тілге тиек еткен тәржімашылар арасынан Мағжан өлеңдерін, поэмаларын орыс тілді оқырмандарға жеткізудегі Ә.Қодардың еңбегін ерекше атап өту қажет. Қос тілде тең ойлау машығын менгерген талантты ақынның жалпы қазақ аударма өнеріндегі орны да ерекше. Сондықтан Мағжан

поэмаларының аударылу деңгейіне талдауды Ә.Қодардың аудармасынан бастағанымыз абзал болар.

Алдымен ақынның шоқтығы биік «Батыр Баян» поэмасының аударылуына назар аударайық. Тарихта-ғы батырлардың бейнесін жасау – Мағжанның творчествосының мәні екені белгілі. «Батыр Баян» «Шолпан» журналының 1923 жылғы 4-5 және 6-7-8 сандарында жарияланды.

Бұл поэма Мағжанның ақындық алып құлашын, қуатты суреткерлік талантын мейлінше танытқан шығарма болып табылады. Ұлттық эпостық, лирикалық дәстүрді жаңа көркемдік типтендіру құралдары-мен байытқан бұл поэма ақынның поэтикалық мәдениеті барынша толығып, еуропалық дәрежеге еш талассыз көтерілгенін айрықша паш етті.

Поэмада ақын қолданған көркем тәсілдердің қай-қайсысында да мейлі ол метафора болсын, мейлі эпитет, мейлі параллелизм, ол сөздерде тіпті талдауды қажет етпейтін тереңдік бар. Мағжанның аталған поэмасының аударылуында біз ерекше назар аударатын басымдықтар – ақынның әсерлі, ырғақты, терең мәнді сөздерінің аудармада қалай берілгендігі.

Мәселен, қалмақ аруының портретін бейнелейтін эпитеттерге көз жіберіп көрелік. Бұл қыздың портреті поэмадағы батырларды көтере жырлауда қолданылған сипаттауларға ұқсамайды. Он төртке жаңа шыққан жас арудың жан әлемі, сезімі, күйініш-сүйініші авторлық баяндау жолымен жарқырата түсірілген.

*Сол сұлу сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шанақтай бет, тісі меруерт
Сөздері – су сылдырлап құйылғандай,
Бір улап көзқарасы, бір айнытқан
Жұлдыздай еркелеген сөнбей, жанбай
Лебізі – жібек лебі, жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалар-қанбай [3, 289].*

Психологиялық портрет сұлудың көркін, көзқарасын сөйлеу мәнерін суреттеу арқылы оның нәзік қасиетін жеткізе білген. Бір көргеннен-ақ тартып әкететін сиқыры бар.

Аудармасы:

*Краса той красотки цвела предрассветною зорькой,
Как будто весь цвет искушенья сошелся в ней только,
Белокоса с румянцем, с зубами как жемчуг чистойший,
Как речка текла ее речь с расстановкой и толком.
Ласкаясь, мерцали, как звезды в ночи, ее очи,
То рай обещаая, то ядом трава своим стольких.
Дыханье ее – дуновенье из райских соцветий,
Родник, чье теченье влечет колыханием целка [4, 259].*

Бірінші шумақтың екінші тармағындағы қыздың сұлулығына қатысты айтылған "торғын, шанақтай, меруерт" эпитеттері аудармада өз көрінісін тапқан. Түпнұсқа сұлу қыздың бойындағы басты белгілер мен қылықтарды әдемі суреттейді. Ал осы образ аудармада да көрінген. Сондай-ақ «Лебізі – жібек лебі, жұмақ желі» деген метафоралық оралым да, «дыханье ее – дуновенье из райских соцветий» болып сәтті балама-сымен көрінеді.

Аудармашының басты міндеті аударма тілінің байлығын пайдалана отырып, осы бейнені қайта жасап шығуда. Ә.Қодар көріп отырғанымыздай түпнұсқаның мағыналық-құрылымдық жүйесін сақтауға тырысып, бұл үзінділерде сұлу қыздың бейнесін түпнұсқаға сай деңгейде жасай алған.

Дегенмен поэманың аудармасын мұқият оқып отырған адам тәржімашының түпнұсқадан ауытқыған тұстары бар екенін де көрсетеді.

Көкшенің сұлулығын суреттейтін үзіндіге зер салайық:

*Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға
Белектау: «Ой, бауырым!» дер анадайда [3, 290].*

Түпнұсқаның өзіндік троптық жүйесі назар аударарлық, мұнда эмоционалдык-бағалауыш мәнді эпитеттер ерекше орын алады. Мысалы, "бөленген бұйра сыпсың", "бұлт құшқан мәңгі мең-зең" эпитеттерінің қолданылуынан тұлғаландырылған Бурабай образы қосымша эмоционалдык бояуға ие болады. Ал аудармада бұл солғындап жеткізілген. Тәржімашы тармақтардың мағынасын дұрыс түсіндірмеген.

Аудармасы:

*Нет мест, Бурабаю подобных своею красою,
Сосновые чащи курчавятся зелению хвои.*

И если Кокше, как придавленный думами, дремлет,
Его Болектау окликает в тумане рукою [4, 264].

Көріп отырғанымыздай аударма түпнұсқаның мазмұнындағы эпитеттерді дәл бере алмаған. Әрине түпнұсқа мен аударма арасындағы сәйкестік пен алшақтықты әр сөз, әр тіркес деңгейінде анықтап, аударма сапасы жөнінде айтар ойды соның нәтижесінде ғана түйіндеу біржақтылыққа әкеліп соғуы мүмкін. Дегенмен түпнұсқа мазмұны мен мәнін өзге тілдің көркемдік бейнелеу құралдары мен мүмкіншіліктері арқылы қайта жасау аудармашы еңбегінің басты өлшемі екенін есте ұстауға тура келеді. Әдеби көркем аударманың бағалылығы осы аяда таразылануы керек.

Ә.Қодар әр сөздің жеке мағынасының жетегінде қалмай, тұтас мәтін мағынасын жеткізуді басты нысана етіп, аударманың мазмұны мен пішінін жарастыруда еркін қиялға, шығармашылық бостандыққа ұмтылған.

Сөз кестесін ажарлап, айтайын дегенін оқушы құлағына құйып тастау мақсатында М.Жұмабаев теңеу-ге зор мән берген. Ол белгілі журналдарды пайдаланғанда, жалаң сұлулық мақсатын көздемейді, суреттеп отырған объектісіне өзінің көзқарасын айқындай түсуді нысана етеді.

Мәселен поэманың Баянды сипаттайтын мына жолдарына көңіл бөлейік:

*Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді,
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!*

Бұл теңеулердің қай-қайсысы да қазақы түсінікте азулы, алған бетінен қайтпайтын характерді білдірсе керек. Енді осы теңеулердің аудармадағы берілу тәсілдерін қарастырып көрейік.

Аудармасы:

*Баянұл в новинку с врагами на саблях рубиться?
Вонзаясь, как сокол, сметал он сарбазов калмыцких.
На поле сраженья вбежав, словно хищник голодный,
Один против сотен любил он с рычанием биться?!*

Түпнұсқадағы кейбір теңеулер аудармада өз көрінісін таппаған. Аудармашы теңеулерді бар эстетикалық сипатымен жеткізе алмаған. Кейбіреулері сөзбе-сөз жеткізілген, сондықтан образдардың жалаң схемасы жасалған. Бұл өз кезегінде аударма сапасына да әсер еткен деуімізге болады.

Жалпы аударма кейбір әттеген-айларына қарамастан сәтті шыққан деп айтуымызға болады. Аударма-шы өлең мазмұнындағы поэтикалық детальдарды аударуда аса мұқият болып, өзге тілдік құралдармен ауыстыру арқылы жеткізуге тырысқан.

Мағжан өзіне дейінгі көркем әдебиет дәстүрлеріне сүйене отырып, психологиялық талдаудың көптеген тәсілдерін (психологиялық портрет, авторлық баяндау, суреттеу, ішкі монолог, ойды іштей саралау т.б.) қару етеді.

Мысалы:

*«Қанайым, ойың удай, тілің шаян,
Амал не келген жоқ қой батыр Баян,
Көп жаудың албастысы, ел еркесі
Баянның батырлығы алашқа аян».*

Енді осы жолдардың аудармасын назар аударып көрейік:

*Я знаю, Канай, острословом ты зваться достоин,
Но где же Баян, мой самый известнейший воин?
Любимец народа, врагам как шайтан, досаждая,
Он целого войска в атаке безудержной стоит.*

Көп қалмақтың қорқынышына айналған Баян бейнесінің сипаты аударманың кейбір тармақтарында солғындап жеткізілген.

Ал шығармадағы батырдың інісі Ноян көңіл қоймасы жұтаңдау, балаң жігіт. Сонысына қарай оның портреті эмоционалдық жағынан ғана суреттелген. Жас батыр – сезімнің құлы, айналасын тұман басып бір қыздан басқа ештеңені көзіне ілмейді. Сондықтан оның портреті жалпылама сипаттаудан аспайды. Мәселен:

*Баянның інісі бар он бес жаста –
Бөрінің бөлтіргі – бала Ноян,
Ноянның бар ақылы білегінде,
Билеген асау жүрек, қайнаған қан.*

Аудармасы былай беріледі.

*Был брат у Баяна пятнадцати лет, его звали
Ноян, и Ноян был готовым к боям бахадуром.*

*Весь разум Нояна в плечах его, мощных и сильных,
И в сердце его, закипающем страстью иль дурью.*

Мағжанның бұл поэмасы метафораға, ауыспалы мағынаға өте бай. Ұқсас зат не құбылыстарды бір-біріне балау өз алдына, ақын ауыстыруларының бір ерекшелігі – мағынасы керқалаң, бір-бірінен алыс нәрселерді "атастырады". Мысалы, "Баян – көп жаудың албастысы, Ноян – бөрінің бөлтірігі, лебізі – жұмақ желі" т.б. Батыр мен албастының, лебіз бен желдің арасы жер мен көктей. Бірақ жанаспайтынды жанастыратын ақын қиялы қуатын немен теңейсің? Енді осы ауыстырулар аудармада қалай көрініс тапқан деген мәселеге тоқталайық.

Поэма барынша түпнұсқамен барабар аударылған, Ырғағы да сақталған. Аудармашы көптеген сөздердің мағынасын беру үшін сөз тіркестерін сәтiмен пайдаланған. Алайда жоғарыда мысалға келтірілген ауыстырулар Ә.Қодар аудармасында эстетикалық сипатын жоғалтып алған деуге болады. Аудармашы ауыстырулардың мағынасын ғана сақтауға тырысқан. Үзіндідегі "Баян – көп жаудың албастысы" тіркесі жай ғана "врагам как шайтан, досаждая" болып тәржімаланған. Сондай-ақ "Бөрінің бөлтірігі – бала Ноян" деген метафора аудармада "и Ноян был готовым к боям бахадуром" деп берілген. Бұл жағдайда ауыстыру тәсілі сипаттамалылықтың туындауына жағдай жасап тұр, Осының салдарынан қазақ өлеңінің айқын сипаты бұлдыр күйге көшіп, автор сезімі жаңа бағытқа ие болады.

Поэтикалық детальдарды қолдануда мұқият болмау, мәтінді түрлі стильдік және эмоционалды-эстетикалық тұрғыдан алшақтатып жібереді. Сондықтан жекелеген детальдар, ерекшеліктер түпнұсқаның образдық-стистикалық және идеялық-тақырыптық жүйесінің өзіндік ерекшелігін дұрыс жеткізуде, лирикалық кейіпкердің өз образына дұрыс сипаттама беруде елеулі рөл атқаратынын аудармашылар ескеруі тиіс еді.

Психологиялық талдау кейіпкер бейнесін жасауда түрлі-түсті бояу қолдануға кең жол ашады. Поэмада махаббат гимні сияқты естілетін «Жастықта жалындап сүйген қандай!» деп басталатын жолдар Ноян бейнесіне байланысты жазылған.

Ақын поэмада:

Жастықта жалындап сүйген қандай!

Баладай өксіп жылап, күйген қандай! – деп жырлай келіп,

Не дерсің салпаң құлақ есектерге

Өгіздей өмір сүрген сүймей-жанбай! – деп ойын қорытындылайды.

Соңғы екі жолдың аудармасына көз салайық:

Что скажешь ослам длинноухим, прошедшим по жизни

Не зная любви, как волы, что на жвачку лишь падки.

Түпнұсқадағы метафоралар аудармаға еніп, олардың атқарып тұрған қызметі де ашылған. Алайда соңғы тармақта аудармашының түпнұсқадан ауытқып, өз тарапынан қосулар жасағанын да көреміз.

Ауыстырудың тағы бір алуаны метонимия, синекдохалар болса, бұл қару ақын қорамсағынан молынан табылады. Шағын детальмен, кішігірім нәрсемен үлкен ұғым болмысын танытатын метонимия Мағжанда әрқилы жолмен пайдаланылады. Адамды түстеу арқылы кімнің кім екенін аңдататын мысалдарды бұл поэмасынан көптеп кездестіреміз.

Мәселен, Ноян мен қалмақ қыз арасындағы махаббат былай сипатталады.

Айға алтын Күн нұрынан сәуле бермек,

Шалқыған махаббат – от аспанға өрлеп,

Жүрегін өзі сүйген отты жүрек

Оятпақ тас болса да, зарлап тербеп.

Сезімнің селімен төгіліп тұрған бұл шумақта лирикалық кейіпкердің өз ғашығына тебірене ғашық жүрегіннің дүрсілін білдіреді. Мұндағы "отты жүрек", "жұлдызым" т.б. сөздер қазақ өлеңі үшін жаңалық емес. Бірақ өлең жүйесінде ойнап тұр. Ақын аталған синекдохалармен жігіттің сезімін суреттей отыра психологиялық сюжет құрайды. Бұл арада сұлу қыздың сипаты жігіт жүрегін тілгілеп, есінен тандырып жатқаны синекдоханы шебер қолданудың жемісі. Енді осы шумақтағы синекдохалардың аудармадағы берілуіне назар аударайықшы:

Аудармасы:

Луна золотее в отражении солнечных банков,

Любовь как пожар, до небес полыхающий дико.

Кто любит, сумеет в другом пробудить то же чувство,

И камень растает пред страстью многоязыкой.

Мұнда біріншіден, ғашық жігіттің сезімін бейнелеген жоғарыда аталған сөздерінің жоғалып кеткенін байқаймыз. Бұның өзі аударма өлеңнің түпнұсқа тілдегі өлеңнің ғажайып көркінен, әсерінен ажыратып тастап тұр. Буын санында айтарлықтай алшақтық болмаса да, ақын мәнері солғындаған. Ал, «махаббат – от» метафорасын аудармашы «любовь как пожар» деген тенеумен ауыстырады. Бірақ, бұл

балама түпнұс-қаның мазмұнын дәл береді.

Жоғарыдағы талдаулардан байқайтынымыз, Ә.Қодар аударма барысында көбінесе өлеңнің көркемдік ерекшелігін құрайтын поэтикалық детальдарды, оның ерекшеліктерін назардан тыс қалдырып, түпнұсқа-ның жалпы мағынасын жеткізуге ұмтылған деп айтамыз. Нәтижесінде ақпараттық функция эстетикалық функцияны шетке ысырады.

Әрине Мағжандай ұлт ақынының өлеңдерін басқа тілге тәржімалау оңай емес. Бұл аудармашыдан түпнұсқа мазмұнын жете танығандықты ғана емес, талант тереңдігін, ақындық ойлау мен зерттеушілік зердені қажет етеді. Біз Ә.Қодардың Мағжанның «Батыр Баян» поэмасын тәржімалаудағы аудармашылық шеберлігіне көз жеткізе келе, мынадай ой түйеміз: ол – оқырманға Мағжан поэзиясындағы жалынды сезіну мүмкіндігін бере алған ақын. Ең бастысы аударма шығармаларды қазақ тілді де, орыс тілді де оқырманның ерекше ықыласпен қабылдағандығында.

Аудармашы поэтикалық туындыдағы бүтін мен оны құрайтын бөлшектерін, көркемдігін, бейнелеу элементтерін немесе оның түрі мен мазмұнындағы бірлігін, жекелеген жолдарының арасындағы мағына-лық, логикалық байланысты түсінуі қажет. Әр сөздің салмағы, мән-мағынасы бар. Шағын өлеңде шалқар ой сән-салтанат құрады, таңдандырып таңдай қақтырар сұлулық әлемі тұна қалады. Сондықтан да аудар-машы ақынның әрбір сөз, шумағына мұқият болу керек.

Шебер, жақсы жасалған аударма – қайта түлеген рухани құндылық, ел мәдениетінің мәуелі жемісі. Сондықтан да В.Левик аудармада адалдық пен жауапкершілік басты қасиет екенін айта келіп, "бәрібір дәлдік – аударманы қолға алған ақынның бірінші парызы" деп, оны ең құнды сипаты ретінде атайды. "Поэзия аудармасында ұсақ-түйек мүлдем жоқ. Мұнда қас-қағымда бірдеңе жоғалтсаң да, бәрібір жоғалт-қаның. Орны толмайды" [5, 124].

Қорытындылай келе, Мағжан поэмасының Ә.Қодар аудармасындағы нұсқасы туралы айтар ойымыз мынау: Мағжандай дара болмысты тұлғаны өзге тілде жаңғырту үшін, оның ой негізін өзіндей шебер жеткізу үшін аудармашы көп ізденуі керек. Ақынды тереңдеп танымай, қажет болатын болса, аудару үстінде белгілі дәрежеде ақынның болмысына бойламай, бөтен тілде жаңғыртпақ түгіл, ақын негіздемесі-не интерпретация жасаудың өзі мүмкін емес. Жоғарыдағы талдаулар көрсеткендей эстетикалық көзқарас тұрғысынан, яғни түпнұсқаға функционалдық жақындыққа қол жеткізу тұрғысынан алғанда Ә.Қодар аудармасы Мағжан поэзиясына жақынырақ. Аудармашы түпнұсқа поэтикасының жекелеген тұстарын бірде күшейте отырып, бірде алып тастай отырып, М.Жұмабаев поэзиясының жалпы эмоционалдық қалпын жеткізген. Ақынның авторлық мәнеріндегі ой мен сезімнің жоғары экспрессиялығы, психологизм және өзге де детальдар Ә.Қодар аудармасында тұтастай көрініс табады.

Бүгінгі көзіқарақты оқырман Мағжанның бөтен тілде сөйлегенін ерекше ықыласпен күтетінін ескерсек, аудармашы автор мен оқырман арасындағы дәнекер екенін бағамдасақ, аударма өнері осы бір қиюы сан қырлы қиын салада еңбектенетін әрбір аудармашыдан асқан шеберлікті ғана күтеді. Тіпті Мағжанды оқу – оқырман үшін таным сырына бойлау болса, осындай поэзия әлеміндегі терең сырды тамаша шебер-лікпен аудару – бір ерлік.

1. Елеуқенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.

2. Давыдов А. «Когда я читаю Магжана». (Жұмабаев М. Перевод А.Кодара). – Алматы: Ассоциация «Золотой век», 2006.

3. Жұмабаев М. 3 том. шығ. жинағы. – Алматы: Білім, 1995. – 250 б.

4. Жұмабаев М. Исповедь. – Петропавловск: 2011. – 370 б.

5. Тарақ Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 242 б.

Резюме

В статье исследуются жанрово-стилистические особенности поэмы М.Жумабаева «Батыр Баян» и своеобразие художественной интерпретации его переводчиком. Рассматриваются основные принципы воссоздания формально-смысловых и идейно-содержательных компонентов оригинала в переводном тексте, проблема передачи индивидуального стиля в художественном переводе.

Summary

Genre and stylistic features of the poem of M.Zhumabaev of "Batyr Bayan" and an originality of literary interpretation by his translator are investigated in the article. The main principles of a reconstruction of formal and semantic and ideological and substantial components of the original in the translated text, a problem of translation of individual style in a literary translation are considered.

ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ САРЫН

А.А. Абныр – PhD докторанты

Қазіргі таңда тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері қазақ әдебиетінде ұлттық құндылықтармызы, яғни ұлттық дәстүр, дін, ұлттық өнер жайында жазылған туындыларды зерттеу мен зерделеу өз жалғасын табуда. Ұлттық дәстүрге, ұлттық жан дүниемізге өз шығармалырымен айтулы үлес қосқан қаламгерлердің туындыларын тереңдеп зерттеп, олардың әдебиеттегі орнын, суреткерлік шеберлігін бағалау қажеттігі туды. Тіл мен діліне, діні мен тініне, дүниетанымы мен рухына еркіндік алған қазақ елі өз қоғамдық санасындағы қымбатты құндылықтар мен асыл қазыналарға, рухани әлемі мен мәдени тарихына өзге көзқараспен қарай бастады. Қоғамдық ағым мен ортақ құндылықтарға жаңа көзқарас қалыптастыру барысы – поэзияны да айналып өткен емес. Өлең құрылысына жаңалық енгізу биік шеберлік пен ақындық дарыннан туындайтыны ақиқат. Ал, бірақ жай ғана көпшіліктің назарын бір сәтке аудару мақсатында нәрсіз шумақтың ғұмыры келте болары белгілі.

«Дін – апиын» деген заман да туып, соның ащы уын ішіп өскен ұрпақ, жетпіс жылдай рухани құлды-рауға ұшырады, сананы улаған авторитарлық идеологияның сені бұзылып, тас-талқаны шықты.

Тәуелсіздігімізбен бірге ары да жаны да «кеңестеніп» үлгермеген, рухани байлығының қаймағы бұзылмаған жас ұрпақ бірден жаңа қоғамның жаңа ұстанымдары мен қағидаларын қуана қабылдады. Осы орайда қоғамның рухани сұранысына жауап таба алатын, жаңа әдебиет пен өнерді ұлттық формада насихаттап келген жас дарындар осы бағытта зор еңбек етті. Ортаға жаңа леп, жаңа толқын қосылды. Бұл жаңа соқпақ мұсылмандықты пір тұтып, исламды иман еткен жаңа сана мен ақылды насихаттаушы, берік сенімге жүрек тоқтатқан әдебиет әлемінің есігін айқара ашып, ара-жарқа кіріп келген жас толқын ақындар келді.

*Хақ Алла хақиқатын түсінгелі,
Ібіліс іштен тынды, ішімдегі.
Әмірі әмбеге аян Әл –Илаһим
Бар қылған бариша мумин үшін мені.*

(Алмас Темірбай)

Соңғы уақытта ислам дініне деген ынта-ықыластың өсуі әдебиетімізге жаңа серпін әкелді. Әсіресе, поэзияда дін тақырыбы жан-жақты игеріле бастады. Ғасырмен бірге әдебиетке енген жас дарындар үшін жаңа қоғамдық құндылықтар әлемі құшақ жая қарсы алды. Бұл туралы ақын Е.Раушанов: «басқа жетістік-кемшілігін былай қоя тұралық, өлеңге басты өзгешелігі – Алла Тағаланы бір деп, Құран-Кәрімді шын деп танитын ақындар келе бастапты. Мұндай шайырлардың соңы 1937 жылдары атылып кеткен еді. Содан Құдайсыз қоғамда үш, төрт буын тәрбиеленді. Бүгінде жасы 80-ге тақаса да мұсылманшылықтан әліпті таяқ деп білмейтін, 60-тан асса да кәлимаға тілі келмеген ақсақал-қарасақалдарымыз – сол қоғамның жемісі», – деп дәп түскен (1, 128 б.). Ал рухани бай, діннен нәр алған бүгінгі жас ақындарға сөз берсек:

*Пиғылыма сайтан ісін қолдатып,
Сан адастым көкке көшер жолда тік.
Ібілісті періштемеме жеңдіріп,
Қайта алсам зой... (Мен үшін сол – зор бақыт)*

(М. Райымбекұлы «Өзек»)

*Бәрі – діни.
Сенім менен наным көп,
Құдайыңнан қорқпасақ халиң жоқ.*

(А.Исаділ «Ертегі-өмір»)

*Алдына ап ғаламды Алла тербетуде.
Қақы бар кімнің бізді шерлі етуге?
Ғарьшқа ұшып кетіп періштелер,
Күнакар біздер қалдық
Жер бетінде.*

(С.Ақсұңқарұлы «Әу баста сұм Әзәзіл періште еді»)

Осы үш ақынның өлеңдерінде кеңес дәуірі ақындары айта алмаған, жаза алмаған, құсалықпен ішінде кеткен аллаға деген армандары жазылған сияқты. Әдебиеттегі поэзия жанры қашан да жаңа жақын болғандықтан өнерде дін тағылымы өлең арқылы көп дариды.

*Шақырғанын шалып қалды құлағым,
Бұрын қайдан естіп едім бұл үнді?!
Мен Құдайға жақындап едім бір адым,
Құдай маған құшақ жая жегірді... – деген өлеңімен іштей жауап*

беремін. Алмастың «Мұсылман» атты осы өлеңі қазақ поэзиясындағы тың тақырып. «Мен Құдайға жақындап ем бір адым, Құдай маған құшақ жая жүгінді», – деген тіркестер ақындардың рухани дүниеден нәр алғанды-ғын байқаймыз. Алмас Темірбайдың бұл өлеңінің негізінде Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисі жатыр. Өлеңдерінде құрғақ ақыл мен нақыл емес, тереңнен ырғап сөйлейтін, қолыңмен ұстағандай немесе көзің-мен көріп тұрғандай әсер ететін бейнелі сөздер. Бұл жердегі әңгіме – Алла Тағаланың өзінің құл-пенделеріне деген ықыласында. «Біз құдайға өз іс әрекетімізбен жақындай аламыз ба?! Жақындасаң, онда Алла Тағала ықыласы да сен жаққа аумақ, бірақ бұл уағызды дәл осылай айтсаң не болады? Қуаты жоқ құрғақ сөз боп қана шығады. Ал оны қимыл-қарекетке түсіріп, көз алдына келтіріп сөйлесең, оның әсер-ықпалы әлдеқайда зор болмақ» – деп Темірхан Медетпек А.Темірбайдың «Мың бір мұң» атты жинағына салмақ-ты да салықалы алғысөз жазған екен (2, 7 б.).

*Алла алдында арым зой – қуәлігім,
Қуәліксіз танымай дін әлібін.
Дүдәмал күйге түскен күнім құрсын,
Күннен күнге арттырып күнә жүгін.*

(Б.Беделханұлы «Алла алдында»)

*Қырық рет күніне құбыла ма,
Тіршіліктің таппадым сырын, аға.
Монстьрьға барар ем... Алланы ойлап,
Қайта-қайта қараймын құбылаға...* – деп Мұқағалимен сырласа

отырып, мына тіршіліктің пенделік жағдаяттарынан шаршаған Алмас:

*Күйіп-піскен күндерім, жылдарым-ай,
Күйімді бұл күтірлік қылма, Құдай.
Мезі болып мына өмір базарынан,
Мұражайға кеткім кеп тұрғанын-ай!..* – деп жырлайды. Екі ақын да

Мұқағали мен Алмастың монастырь туралы ой-толғамдары – үндес, мағыналас, тақырыбы – төркіндес.

Көркем әдебиеттің көп ғасырлық тарихында өрлеуі де, тоқырауы да аз болған жоқ. Әдебиет тарихында дамудың өрлеу, тоқырауының алма-кезек ауысуларына әр түрлі формациялардың өзгеруі, жаңарулары себепкер. Қоғамдағы заман ырқына, ондағы саяси-әлеуметтік идеологияға, философиялық ұстанымға орай әдебиет те өз бағыт-бағдарын өзгертуге, жаңартуға түрлендіруге барады.

Ұзақ жылдар үстемдік еткен кеңестік жүйенің тұсында мұсылманшылдықты дәріптеу, пайғамбарлар өмірінен мөлтек сыр шерту идеология байланысты екінші қолынан келе бермейтін дүние еді. Бұған, бірін-шіден социалистік қоғамда үстемдік қрған атеистік тәрбиенің ықпалы болса, екіншіден қалам тартып жазығысы келгенімен мұсылмандық сауаты, мағлұматы аз болғандықтан, ал үшіншіден бұл тақырыпқа бел шешіп кірісу үшін исламдық дін берік, мұсылмандық махаббатқа толы жүрек иесі болуы шарт еді. Хакім Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас ешуақытта жалған болмас» деп жырлап кеткендей мұсылмандық сауаты, даярлығы бар болғанымен Аллаға, Пайғамбарымыздың атын дәріптеп, құрметтеп жазған ақындар санаулы-ақ. Ақиық ақын М. Мақатаев кеңес үкіметі тұсында атеистік «Дін – опиум» деген идеяға қарамастан Ислами тақырыпта бірнеше өлеңдерге қалам тартақан.

Кеңестік кезеңде жарияланбай қалған жырлардың бір бөлігімен тәуелсіздіктен кейін қауышқанымыз белгілі 1976 жылы жазылған Мұқағали Мақатаевтың діни өлеңдер топтамасы да оқырман назарына соңғы жылдары ғана ұсынылды. Аталмыш топтаманың ішінде өршіл рухымен, соны көркемдігімен, ақындық қуатымен ерекшеленетін бір өлең бар. Төменде толығымен келтірілетін осы өлеңде ақынның замана заңына, қоғам құрсауына деген ашынған үні, сүтпен сіңіп, сүйекпен кететін ата-баба дініне деген қалтқы-сыз құрметі, Жаратушы иесіне айтар жүрек түкпіріндегі арман-зары, дін-мұсылман бауырына айтар алғаусыз ақ тілегі – бәрі бірге көрініс тапқан:

*Сатпаймын, сатқан емен дінімді мен,
Өлмейтін, өшпейтұғын күнім, білем.
Таппайтын күнде тыным, түнде тыным,
Мұсылман Мұхаммедтің үмбетімін.
Бәрі рас айтқанының ақ Алламның:
Құм менен топырақтан жаралғанмын,
Құдайдың құлымын мен, мұсылманмын,
Денемде түйірі жоқ арам қанның,
Ақиқатын аңсаймын ақ арманның!*

Өткен ғасыр бізді дінсіз етті. Әсіресе, дін мәселесінде ассимиляцияланып, маргиналданып кеткен ұрпаққа мұсылмандықты таза түрінде қабылдау қиын болды. Тәуелсіздікпен бірге ары да, жаны да, рухани байлығының қаймаңы бұзыла қоймаған жас ұрпақ бірден жаңа қоғамның жаңа ұстанымдары

мен қағидаларын қуана қабылдады. Осы орайда қоғамға еркін ене алған, қоғамның рухани сұранысына жауап таба алатын, жаңа әдебиет пен өнерді ұлттық формада насихаттап келген жас дарындар осы бағытта зор еңбек етіп келді. Ортаға жаңа леп, соны соқпақ жүрек тоқтатқан әдебиет әлемінің есігін айқара ашып келген жас толқын ақындар еді. Пайғамбарымыз Мұхамед (с.ғ.с), сахабалардың өмірі мен ізгіліктері, періштелер, Құран-Кәрім, мінажат, дұға, намаз тақырыптарында жас ақындардың өлеңдері бір шоғыр

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы бұл тақырыпта қанатын кеңге жайды. Жастардың рухани білім алып, Исламға бет бұруы, қоғамға үлкен серпіліс әкелді.

Көшбасшысы ретінде Маралтайдан бастайық:

*Бір ібіліс, бір періште, бір Құдай,
Бір жүркке қалай сыйған, құрғар-ай.
Көнбес болсам көксеуіне Алланың,
Жазылмау керек еді жыр бұлай. (Өзек)*

Бұл – ойлау мен танымның жаңа кеңістігіне құлаш ұра бастаған жас қазақ поэзиясының көкірекке мол үміт ұялатар тегеурінді аяқ алысы. Ақын өлеңдерінің дүниетанымдық аясы ислам діні суфизмімен біртектес болып, діни ұғымдарды жырында көп қолдануымен ерекшеленеді.

*Хақ Алла хақиқатын түсінгелі,
Ібіліс іштен тынды, ішімдегі.
Әмірі әбмеге аян Әл-Илаһым
Бар қылған бариша мүмин үшін мені*

(А.Темірбай)

*Бабалар салған ауады зейінім ізге,
Бұрылар тағы Тәңірдің пейілі бізге.
Ұлымды сүйген ұлдарын тудырар қайта
Ұллы Аллаһ, Сіздің тәнтімін мейіріңізге.*

(Б.Алдияр

«Қазығұрттың

қоңыры»)

*Сәттерде жаным езілген,
Медетім болып қолдаған.
Тайғанда бағым төрімнен,
Үмітке үміт жалғаған
Жаралған шексіз төзімнен,
Нәр алған уыз арнадан,
Құдірет барын сезінгем.*

(А.Исаділ «Тәубе»)

Ақындардың осы өлеңдерінде кеңес дәуірі ақындары айта алмаған, жаза алмаған, құсалықпен ішінде кеткен Аллаға деген армандары жазылған сияқты.

Соңғы уақытта ислам дініне деген ынта-ықыластың өсуі әдебиетімізге жаңа серпін әкелді. Әсіресе, по-эзияда дін тақырыбы жан-жақты игеріле бастады. Ғасырмен бірге әдебиетке енген жас дарындар үшін жаңа қоғамдық құндылықтар әлемі алдынан тосып алды. Нағыз мінәжат үлгісі деуге тұрарлық осы өлеңдегі мұң мен зар, арман мен тілек ақынның басқа да бірқатар жырларына арқау болып, тұтас цикл құраған.

«Төл әдебиетімізде мінәжат жанрының дамуы – әдебиет тарихының өн бойына созылып жатқан құбылыс. Алғашқы ауызекі әдебиет үлгілерінен бастап, бүгінгі жаңа ғасыр жырларына дейін жалғасып жатқан мінәжат өлеңдерінің қалыптасқан болмыс-бітімі, мәнер-машығы, көркемдік әдістері бар. Қоғамдық өзгерістерге, әлеуметтік көзқарастарға сәйкес аталмыш жанрға деген сұраныс артып, мінәжаттың дербес жанр ретінде тұлғалана көрінген кезеңдері де, нақыт өмірлік тақырыптардың көбірек жырланып, мінәжат жанрының байсал тартқан тұстары да болды. Дегенмен адамның жан дүниесіндегі алғаусыз сезімдермен астасып жататын аса сыршыл мінәжат жырлары ешқашан әдебиет әлемінен ысырылып қалған емес. Қандай қиын кезеңдерде болмасын мінәжат мәнді өлеңдер өміршең қалпын сақтап, тұтастай бу-ын өкілдерін өнегесіне ұйыта білді. Қаза әдебиетінің алтын қорын байытқан рухани қазынамыздың бірі – мінәжат жырлары ескермейтін, жаңалмайтын, әдебиет барда бірге жасайтын мәңгілік тақырыптардың бірі – дейді ғалым» – Дәнеш Ахметұлы (4, 2 б.).

Алланың құдіретті сөзі сүрелерді оқу арқылы Алла-тағалаға мінәжат ету, жалбарыну, өзіне емес өзгенің денінің саулығына тілек тілеу тек Алланың сүйген құлдарының ғана қолынан келеді. Жаратушының хикметін, жаратылыстың ғибратын ақылымен таныған, сезіммен түйсінген кемеңгер ақын күйзеле, күнірене отырып, бойұсына, бағына зар төгеді. «Мунаджат – это монолог, построенный на разговоре человека с самим собой, но обращенный к божественной силе. В них как правила бог и святые изображаются с максимально высоких позиций, в то время как преклоняющийся перед ними и

просящий прощения у них лирический герой, наоборот, умалывается и порицается. Божество здесь частенько превращается в идеал справедливости, силы-могущества, духовной силы, т.е. абсолютный идеал, а поклонение же к богу превращается в условный, литературный прием» – татар әдебиеттанушысы Х.Ю. Миннегуловтың (4, 95 б.) осы анықтамасы Абайдың мінәжат мәнді өлеңдерінің табиғатын тереңірек ашады. Әдебиеттанушы И.Жеменей парсы әдебиетінде «мінәжат» сөзінің бес түрлі мағынасы бар екендігін көрсетеді. 1. Біреуме сырласы, сыбырласы. 2. Алламен сырласу. 3. Біреудің ішкі ойын ұғыну. 4. Сырласу. 5. Алладан тілеу.

Қазақ әдебиетіндегі мінәжат жанры туралы алғашқы толымды анықтама төл әдебиеттануымыздың негізін салушы А.Байтұрсынұлы қаламына тиесілі: «Діни дәуір мұңды-зарлы өлеңдерінде «мінәжат» деп ат қойған. Әуелде «мінәжат» деп ғұламалардың Құдайға айтқан зары, арызы, наласы айтылған. Бара-бара зарлық, мұңлығу мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де «мінәжат» деп аталатын болған». Осы тұжырымнан кейін ғалым өз өлеңін «Мінәжат» деп атаған.

Тәуелсіздік қазақ елінің жаңа буын жастары жырлаған мінәжат жырлары мүлгіген жұрттың санасын сілкіп оятқандай екпінді, отты, арынды сипат алды.

*Келеді сындар қанша алда,
Келтірдім иман мен де енді.
Адами жолға салшы, Алла,
Адасқан біздей пендені.*

*Мұсылман болып туылғам,
Мұсылман болып өтермін.
Рахмани нұрға жуынған
Рухымды міне, көтердім.*

*Құдіреті күшті құдайым,
Құзіретіңе құлайын.
Бір сізден мәдәт сұрайын,
Дінсізден аулақ тұрайын.*

Тек жастыққа ғана жарасатын осындай отты мінәжат жыры жас ақын Бақытжан Алдиярдың қаламынан туындады. Замана шамырқанысын өткір сезінген дарын иесінің бұл туындысы жылдар бойы бұйығып келген сезімдерді буырқана төгіп, айтылмай келген армандарды алғаусыз ақтарған арылу әні болды. «Адами жолға салшы, Алла, Адасқан біздей пендені» – деп Бақытжан тек өз атынан ғана Аллаға жабарынып, тілеп тұрған жоқ, еңсесін тіктеп көтерген Қазақ елінің атынан сұрап тұр.

1. Медетбек Т. «Тамұқтамын күндіз, табыттамын түнде» // «Жұлдыз» журналы №1-2. 2008 ж.
2. Темірбай А. Мың бір мұң. – Алматы: Жалын, 2008 ж.
3. Дәнеш Ахметұлы // Пайғамбардың оралуы Қазақ әдебиеті 2008 18 1-2 б.
4. Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики). – Изд-во Казанского университета, 1993. – 384 с.
6. Маралтай Райымбекұлы Кентавр. – Алматы: Жалын 2008 ж.
7. Тоқтарәлі Т. Түн пырақтары. – Алматы: Жалын 2008 ж.
8. Исаділ А. Көкжиекке сіңген жол. – Алматы: Жалын 2012 ж.
9. Алдияр Б. Қазығұрттың қоңыры. – Алматы: Жалын 2012 ж.

Резюме

В данной статье рассматриваются духовная поэзия молодых поэтов, анализируется новаторство и новизна современной казахской поэзии. Раскрываются особенностей поэтики молодых поэтов, вклад поэтов в развитие казахской поэзии, поэтические особенности стихов и поэм.

Resume

In the article consideration has been given spiritual poetry of young poets, innovation and novelty of the modern Kazakh poetry has been analyzed. Apart from that, special features of poetry by the young Kazakh poets, their contribution to the Kazakh poetry development and poetic peculiarities of Kazakh poems and verses have been revealed.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ОБРАЗОВ-ПЕРСОНАЖЕЙ В РОМАНЕ Д.НАКИПОВА «КРУГ ПЕПЛА»

Е.Сагындыков – магистрант КазНПУ имени Абая

Художественный образ – одна из основных категорий эстетики, которая характеризует присущий только искусству способ отображения и преобразования действительности. Образом также называется любое явление, творчески воссозданное автором в художественном произведении.

Художественный образ не только отражает, но прежде всего, обобщает действительность, раскрывает в единичном, преходящем сущностное, вечное. Специфика художественного образа определяется не только тем, что он осмысливает действительность, но и тем, что он создает новый, вымышленный мир. При помощи своей фантазии, вымысла автор преобразует реальный материал: пользуясь точными словами, красками, звуками, художник создает единичное произведение. В своей статье я постараюсь раскрыть своеобразие национальных образов в романе Дюсенбека Накипова «Круг пепла». Понятие художественный образ представлено в более широком смысле, нежели национальный образ, нас же интересует последнее обстоятельство.

Актуальность проблемы изучения системы образов связана не только с повышенным интересом к этой проблематике со стороны литературоведения, но также сложностью самой проблемы формирования национальных образов. Несмотря на интерес к национальным образам, сформированный во многом не учеными, а писателями, продолжают оставаться малоизученными многие важные аспекты формирования национальных образов, восприятия, национальной самоидентификации, взаимосвязи между образами и внешней средой. Все это дает основание полагать, что национальный образ как один из аспектов современной литературы заслуживает быть предметом самого серьезного литературоведческого исследования. Чтобы составить себе представление о национальном образе, следует обратиться к истории изучения данной проблемы.

Категория национального и тесным образом связанное с ней понятие традиционности на сегодняшнем этапе развития науки о литературе нуждаются в непредвзятом теоретическом, эстетическом и этическом осмыслении, поскольку до сих пор является не только предметом общественной полемики, но и объектом нападков со стороны писателей-постмодернистов, для которых представление о нации и традиции – ключевые как для теории национального образа мира.

Систематическое изучение понятия и явления национального образа характерно для западных обществоведческих исследований, начиная с первой половины XX века. В Западной Европе и США исследованиями национальных образов занимались поначалу психологические школы (З.Фрейд, М.Лацарус, Х.Штейнталь). На этом этапе изучения национальный образ понимался как один из элементов, составляющих когнитивно-психологическую сферу человека. В социологических исследованиях (М.Вебер, Э.Дюркгейм) национальный образ был впервые оценен с точки зрения массового сознания. В России оригинальных исследований национального образа не проводилось. В основном культурно-психологические и этнопсихологические аспекты национальных образов («национальный дух», «национальное сознание», «национальный менталитет») рассматривались в рамках российской школы культурно-исторической психологии. Ее яркими представителями являются Л.С. Выгодский, А.Р. Лурия и А.Н. Леонтьев.

Стоит упомянуть и казахстанских ученых, занимающихся проблематикой национальных образов. А.Ж. Жаксылыков в своих работах рассматривает содержательность религиозно-мифологического плана, функциональность типологических форм, тем, мотивов, образов в казахской литературе в аспекте эстетической преемственности на фоне накопленных предыдущих фаз литературного развития. Особое внимание А.Ж. Жаксылыков уделяет проблеме идейно-эстетического влияния суфизма как религиозно-философского, духовно-эстетического учения мирового значения на образность и тематику казахской литературы разных периодов.

Образ автора имеет самоорганизующее значение для всех уровней текста произведения. Автор, явно ли, скрытно ли, проникая в единый идейно-композиционный комплекс художественного творения, занимает дивергентное положение в отношении к главному объективному замыслу мастера слов [1, 20]. В современном литературоведении употребление термина национальный образ мира неустойчиво (национальная картина мира, национальный космос, национальная цивилизация, национальная модель и др.) и исследования, посвященные национальной литературной специфике, немногочисленны [Гачев Г. Космос – психо – логос: Национальные образы мира. – Москва 2007].

Рассмотрим национальные образы писателя современности, работающего в постмодернистском русле литературы. Стоит заметить, что постмодернистские искания в литературе СНГ не являлась отказом от достижений реализма, а способствовали глубокому проникновению в перипетии человеческих судеб, поиску новых форм, сочетающихся с испытанными временем дискурсами в иной

плоскости [1, 21].

Как пишет В.В. Бадиков, «Модернизм, в моем понимании, это – творческий эксперимент, если не тупиковое явление постмодернизма. В этом отношении Дюсенбек Накипов – выдающаяся проба, опыт и своеобразная достижение [2, 38]. «Прочитать роман Д.Накипова «Круг пепла» – это значит излечиться от социально-нравственной анемии нашего времени, той самой болезни, которая очень мешает нам, не будем скрывать этого. Роман настолько сильно врачует наш дух, что, право, на душе становится светлее» [2, 38].

Казахстанские литературоведы уже открыли в традиции национальной прозы её экзистенциальную сущность, очень напоминающую западное модернистское мироощущение (С.Алтыбаева, Л.Сафронова, Ш.Адибаева, М.Аргынбаева). Накипов, да и не только он, но именно он совершенно недвусмысленно и даже полемически утверждает (и блестяще подтверждает!) исконное восточное любомудрие и миропони-мание, определяющие художественную картину мира в казахском романе [В.В. Бадиков. ЗАВЕТ СПАСИТЕЛЬНОЙ ЖИЗНЕЛЮБВИ (первые впечатления о романе Д.Накипова «Круг пепла»)].

Весь роман Д.Накипова переплетен мифологическими авторскими рассуждениями, связанными с современной жизнью. Автор как бы проводит параллель, умышленно разделяя основной текст на части в произведении. Потому «Круг пепла» – это проза, органично тяготеющая к стиху, или стих – свободный, расширяющий свои возможности за счет порывистой, музыкально интонированной, даже нотной иллюстрированной прозы. Сильные лирические места подчеркнуты переходом с обычного шрифта на курсив, а также нотными цитатами из известных балетов [В.В. Бадиков ЗАВЕТ СПАСИТЕЛЬНОЙ ЖИЗНЕЛЮБВИ (первые впечатления о романе Д.Накипова «Круг пепла»)].

Мифологическая задумка автора превосходит все ожидания: «Таким образом, потомки-выродки Осьмихорра были признаны легитимными членами племени, а медвежийхорр призывал к самионскому единству-первородству. Первый вождь Арухх вскоре после избрания провел реформу обряда похорон. Раньше всех самионов хоронили головой на восход солнца. Теперь же с изменением ситуации векторы головного положения усложнились. Их стало больше. В зависимости от цвета кожи одних клали головой на горы, других на равнину, третьих на закат. Иных, разноцветных клали-ложили-всапывали в промежутках меж четырьмя основными направлениями. Иногда случалось так, что единоутробные братья-сестры лежали в погребеньях «валетом», а бывало, и крест-накрест» [3.40].

Мифологическая тайна (еще одна!) этого Круга имеет универсальный характер. В этом Круге завершилось взаимным уничтожением противостояние Добра и Зла, так как никто не сумел взять верх. Круг пепла от этого «костра» был оставлен как некая запретная «зона» для «понимания и назидания», чтобы не возникало «пепла-сражения» никогда. Но люди забыли об этом и вошли в «зону», и теперь «круг пепла пребывает во всех временах и продолжается ныне схватка-распря-противление»... [В.В. Бадиков ЗАВЕТ СПАСИТЕЛЬНОЙ ЖИЗНЕЛЮБВИ (первые впечатления о романе Д.Накипова «Круг пепла»)].

На наш взгляд, автор, решив обратиться к мифологическим персонажам, и как бы акцентируя внимание на этом, вспоминает о довольно древнем религиозном течении в Казахстане – тенгрианство. Тенгрианство является основой культуры тюрко-монгольских народов. Порождённое им мировоззрение, этика и искусство сформировали неповторимый духовный облик народов, входящих в состав тенгрианского суперэтноса. Своеобразие тенгрианской культуры складывалось тысячелетиями, в основном в условиях жизни кочевых этносов. Кочевой образ жизни, отличающийся на протяжении тысячелетий стабильностью хозяйственных форм, устойчивостью жизненного уклада, предопределил особенности менталитета и совершенство форм культуры тенгрианских народов, их удивительную сохранность вплоть до XXI века.

XX век привнес в жизненный уклад тенгрианцев разительные перемены, которые изменили материальную культуру этносов. Однако ментальные программы тенгрианства продолжают жить в новых изменившихся формах, по сей день определяя неповторимое своеобразие мировоззрения и культуры народов тенгрианского суперэтноса.

«Племя становится народом, потому что начинает «давать имена вокруг себя и себе: она и он. Сами-и-они. Он и Она – Самионы!». Сам процесс думания-говорения образно раскрывается у Накипова, как оплодотворение лона и мозга самки-праматери самионов, обратившейся в Луну (Умай)» [3].

Особую экспрессию автор передает с помощью эротических мотивов, считая, что эмоциональные оттенки нечеловеческой (мифологической) души можно раскрыть через страсть. «Суть Созерцания-Покоя! Издалека, из-за гребня скалы, видел девушку Е-во! И смрадный Осьмихорр – секс-кырлы и вожде-лел ее до восьмого пота в чреслах. Но вождь Арухх и самионы-хранители были бдительны. Еще долго после восхода и заката звучала в сердцах самионов прекрасная Песня Покоя» [3.52].

«Как раз гротескным желчным образом «траханья» является гроза и позор самионов – Осьмихорр,

ненасытнй суперсамец, обладатель восьми фаллосов. Вождь самионов Арухх, первый социоцивилизатор, запрещает «массовое самозабвение» (совокупление), после чего самионы-автохтоны порождают девушку-совершенство Ево!, ставшую символом женской красоты и самой Любви») [3].

Нельзя не заметить в романе и личностную сторону, в тексте мы явно можем лицезреть автобиографические оттенки, например тоску и грусть автора о своем детстве. «Она родилась после самой большой смрадно-вонной войны, в бедном селенье-ауле близ железной дороги, в глубинке великих степей, на необъятной травяной-рьяной сцене, где струились-кружились ветры-вековей, то мягко-нежно-прохладно, то рьяно-ревуче-бешено, рвя в клочья сине-облачно-темные декорации небес, то приминая-лаская-расче-сывая зелень-серебро-сепию ковыльных трав в той степи, где извечно изливались синие дожди, озаряе-мые светом грандиозных софитов-молний, и вслед за ними наступал сияющий полдень, полный волшеб-ной музыки и ритма жизни-заботы» [3.34].

«Весело бывало только с началом лета, когда они отправлялись на пастбище-жайляу, жили в юрте – маленькая семья, три человеческих растения в гигантском ландшафте природы, дарующей и отнимающей порой короткую с собой к беспечно пасущимся овцам, и она заводила игру с ягнятами или рвала алые маки, а чаще оставалась с вечно хлопочущей у юрты и очага мамой» [3.35]. В этих отрывках автор раскрывает нам суть родственных отношений в казахской семье, а именно отношение матери к своему ребенку, издавна почитаемой в истории народа.

Компоненты текста, обладающие этнокультурными характеристиками, обнаруживаются в предметном мире произведения «Круг пепла». Они активно участвуют в формировании представлений о национальном своеобразии, которое у Накипова воспроизводится в рамках прозаического бытописания и является органичной частью национальной картины мира.

1. Майтанов Б.К. Психологизм в художественной литературе. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 235 с.

2. Айт. Коктем М 1(2), 2006.

3. Накипов Д. Круг пепла. – Алматы: 2005.

4. Алтыбаева С.М. Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы, – Алматы, 2009.

Түйін

Мақалада Дүйсенбек Накыповтың «Күл шеңбері» романындағы ұлттық бейненің өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

Summary

This article examines the uniqueness of national images in the novel Dyusenbeka Nakipova "Circle of ashes".

БАБЫР – НАУАИ ДӘСТҮРІНДЕГІ АҚЫН

3. Ажибекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

Бабыр – ең алдымен, ғасырлар бойы талай ұрпақ тамсанып оқыған тамаша лирикалық өлең-жырлар-дың авторы. Оны ұлы шайыр Әлішер Науаи өзінің ең дарынды шәкірттерінің бірі санаған. Бабыр 14-15 жасында-ақ Гератта тұратын Науаиға өлеңмен хат жазып, ұстазынан талай рет өлеңмен жазылған жауап хат алған. Бірақ бұл екі ақын ғұмыр бойы бірін-бірі көрмей, кездесуді армандап өткен.

Бабырдың лирикасы негізінен сол кезде шығыс классикалық поэзиясында кең тараған жанрларда – ғазал, рубаи, тұйық, месневи тағы басқа түрінде жазылған өлеңдер болып келеді. Ол сопылық-мистикалық ағымдағы ақындар секілді «жұмақтың рақатын» емес, шын өмірден туындайтын табиғи сезімді, шын мәніндегі махаббатты, адам бойындағы асыл қасиеттерді жырлайды. Оның өмірді мадақтап, халықты өнер-білімге шақырған өлеңдері көп. Әсіресе туған жерден алысқа кетуге мәжбүр болып, өз елін, Отанын сағынып жазған жырлары оқушысын бірден еліктіріп, баурап әкетеді. Бабыр көбінесе дерлік ар-ождан тазалығына, әділдікке шақырады, зорлық-зомбылыққа қарсы шығады.

Әрқашанда таза болсын ар-ожданың, жүрегің,

Өзгелер де саған адал, әділ болар, білемін.

Зорлық қылсаң өзгелерге – өзің жәбір көрерсің,

Қиянаттың құрбаны боп қорлықпенен өлерсің [1; 304 б.].

Бабырдың ұстазы яғни Әлішер Науаи да бұл тақырыпта өлеңдер жазған. Оны төмендегі мысалдан көруге болады:

Адл айлаки, ул халқ хаёти булмиш,

Хуш ул кишиким, адл сифати булмиш.

*Хам мулк била адл жихати булмиш,
Хам адл билан мулк саботи булмиш [2; 645 б.].*

Жолма-жол аудармасы:

*Әділетті бол, халық сол әділетпен өмір сүреді,
Әділетті адам, адамдардың ең жақсысы болады.
Мүліктің әділет құрал-сайманы болады,
Әділетпен мемлекет сенімді болады [Автор аудармасы].*

Енді біз төрттағандарды тақырыптық-сарын тұрғысынан қарастырайық. Әділет – бұл өмірде адамды сақтап қалатын, оның еркін тыныс алуына мүмкіндік беретін қару болып есептелінеді. Әділеттілік бар жерде тыныш, тату-тәтті өмір сүре аласың. Бабырдың өлеңінде ар-ождан тазалығы, адалдық суреттеледі. Ақынның айтпағы – “не ексең соны орасың” дегенге саяды. Яғни әділ бол, өзгеге зорлық-зомбылық жасама дейді.

Науаи рубаиларының негізгі сарыны да әділет, Отансүйгіштік, достық сияқты озық үлгілерге арналған. Оның түсінігі бойынша мемлекетті алға сүйрейтін, оның өркендеуіне жол сілтейтін, халықтың тыныш, жақсы өмір сүруіне ықпал ететін – әділет болып табылады. Сондықтан да жоғарыда айтылған рубаида ақын әділет – халықтың өмірі, әділетті болу адамдардың ең жақсы қасиеті, мемлекеттің сенімі деп есептейді.

1. Адл айлаки – әділетті бол.
2. Ул халқ хаёти булмиш – халық осы әділетпен тірі, өмір сүреді деген мағынада.
3. Жихат – құрал-сайман, аспап, қару.
4. Сабот – сенім.

Біз бұл төрттағанды оқып болған соң, өзіміз мынадай тұжырымға келдік: Адам баласы адам болып туған соң, адамша өмір сүру керек. Әділетті мықтылап ұстау қажет, себебі ол әділет халықтың таныс алған ауасы десек, қателеспейміз. Егер де біз әділетсіз болсақ, сол ауаны тартып алған боламыз. Ауасыз адамзаттың өмір сүруін көз алдымызға келтіре де алмаймыз. Шығыстың ұлы ғұламасы, ойшылы Әлішер Науаидың айтпағы да осы болатын.

Бабыр әр дайым адамилық қасиеттерді бағалай білген. Өзінің дидактикалық мазмұндағы өлеңдерінде адамилық, әділет, білімділікті жырлаған. Адамдарды жақсылыққа, адамгершілікке шақырады.

*Бори элга яхишлиг қилгилки, мундан яхиши йуқ,
Ким дегайлар эл аро қолди фалондан яхишлиг [3; 20 б.].*

Жолма-жол аудармасы:

*Барлық елге жақсылық жаса, бұдан жақсысы жоқ,
Кім жасады бұл жақсылықты десе, пәленшеден қалған жақсылық деп айтып жүрсін ел [Автор аудармасы].*

Дәл осындай тақырып Науаи шығармаларын да кездеседі. Мысалы:

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ узунга купракдурур [4; 5 б.].*

Жолма-жол аудармасы:

*Пайдаң егер халыққа көп болса,
Біл! Бұл пайда өзіңе көп тиеді [Автор аудармасы]*

Екі алыптың идеялары осы жерде тоғысқан. Екеуінің де айтпағы – елге пайда келтіру, жақсылық жасау.

«Бабырнаме»де автор бір оқиғадан қатты әсер алғанда, суреттеліп жатқан оқиға оның жан дүниесімен астарласып жатқаны көрінеді. Сұлтан Махмұттың Самарқанд шаһарының тыныштығын бұзғаны жайлы ақын былай дейді: “Самарқанд қаласының тұрғындары жиырма жиырма бес жыл бойы Сұлтан Ахмет мырзаның кезінде тату-тәтті өмір сүріп еді, ал қазір олар қатты ренжілу” – дейді. Мұны ақын:

*Хазар кун зи дарди дарунхои реиш,
Ки реиш дарун оқибат сар канад.
Бахам бармакун то тавони диле,
Ки охе жахоне бахам бар канад.*

Мағынасы:

Ішкі жаралар дертінен сақтан. Себебі бұл жара ақыр-аяғында паш болады. Қолдан келгенше бірде-бір ділге азар берме, ділден шыққан бір “аһ” бүкіл әлемді құртады[3; 353 б.].

Әлішер Науаи шығармаларында да автордың ішкі әлемі, көзқарастары толы өлеңдерін көреміз. Ақын «Тарихи анбиё ва хукамо» шығармасында әр дәуірде өмір сүрген пайғамбарлар туралы жазып, Ибрахим пайғамбар туралы былай келтіреді: «Ибрахим Абу Рохимдур, яғни рахмлик ота. Анбиёға миллат отаси-дур» деп, оның жалпы Алла жалғыз деген ұғым пайда болуына негіз салғанын айтады.

Және бүкіл ұлттың атасы деп есептейді. Осы ойларын ақын өлең өрнектерімен келтіреді:

*Гар Ибрахиму Исмоил булсун,
Ки, Хақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайрда чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур [3; 353 б.]*

Мағынасы:

Аллах жалғыз екені әрбір мұсылманға айнымас ақиқат екенін және осы шындық негізінде бүкіл мұсылмандар яғни барлық ұлт бірігу керек дегенді айтады. Науаи келтірген төрт мисра өлеңнің соңғы екі жолдары бұл өткінші өмірде әркім Аллаһ тарапынан белгіленген уақыт өмір сүріп кетеді, осы уақыт аралығында ынсаппен әділетті берік ұстануы қажет. Біреудің көңіліне келетін сөз айтпай, өзгенің жан-жүрегін ауыртпау қажет дегенді айтады.

Өлішер Науаи түркілік поэзияның көшбастаушысы болса, Бабыр да түркі әдебиетінің атақты өкілдерінің бірі ретінде өзінің лирикалық шығармаларымен түркілік орта қазынасына үлкен үлесін қосқан шайыр.

Орыс ғалымы А.Самайловичтің айтуынша, «Бабырنامه»ні ағылшын тіліне аударып бастырған ағылшын шығыстанушысы В.Эрскин, өзінің 1854 жылы басылған «Үнді тарихы» кітабында «Бабырдың көп өлеңдерінің тек аты ғана сақталған» деп жазған [5; 6]. Бірақ көп өтпей бұл пікірдің ақиқаттан алыстау екені анықталды. Бабырдың Түркістанда, Ауғанстанда өмір сүрген кезінде жазған өлеңдері Париждегі «Ұлттық кітапхана»да бар екен. Ал, Үнді елінде билік жүргізген шақтарындағы шығармалары Үндістанда Рампур кітапханасында сақталып, оны 1914 жылы ағылшын шығыстанушысы Денисон Росс баспа және фото көшірме түрінде жариялаған.

Ғалым А.Самайлович осы екі қолжазба арқылы Бабыр өлеңдерін жинақтап, 1917 жылы Петроградта баспадан шығарған. Осыдан кейін, Захираддин Мухаммад Бабырдың өлеңдері баспадан жарық көріп, ол әлі күнге дейін Бабырды үйренушілер үшін негізгі қор болып табылады.

Бабырдың лирикалық шығармалары 1943 жылы Ташкентте орыс тілінде профессор Е.Э. Бергельстің сөз басы арқылы жарық көрді.

Ал, толық шығармалар жинағы 1958 жылы Өзбекстан ССР Пәндер Академиясы тарапынан диуан етіп шығарылған. Сонымен бірге ақынның көп өлеңдері Истамбулда да баспа бетін көрген.

Бабырдың ғазалдар мен рубаиларының негізгі мазмұны Отанға деген сүйіспеншілік, оны сағыну, махаббат тақырыбына, шайырдың өмірінде болған әр түрлі оқиғаларға байланысты жазылған.

Отан тақырыбы Бабырдың негізгі тақырыбы болып табылады.

Мауарауннахрды бір мемлекет етіп, онда тәртіп орнату арманы орындалмай қалған соң Бабыр біраз үмітсіздікке ұшырайды. Кейбір феодалдар әр қайсысы бір-бір бас болуын, өзінің қол астындағыларының қиянаттары оған рухани қатты әсер етеді. Сол үшін Бабырдың кей өлеңдерінде өз еліндегі адамдардан, опасыз жақындарынан ренжу байқалады:

*Хуи ул ким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса,
Жахон кезмак ила беқайдлигини ихтиёр этса.*

*Кишининг жонига душман, балодур бошига бу эл,
Агар бошин туфайл айлаб ва гар жонин нисор этса.*

*Диёру ёрдин Бобир жаффоу жавр куп курди,
Хуи ул ким ёрдин қатъ айлабон диёр этса [3; 15].*

Жолма-жол аудармасы:

*Егер кімде-кім жардан, елден бас тартса,
Өз еркіндігі мен әлемді араласа.*

*Кісінің жанына дұшпан, басына бәле бұл ел,
Егер басың үшін жаныңды тида етсе.*

*Отаннан, жардан Бабыр жапашылық көп көрді,
Егер ол жардан, мемлекеттен бас тартса [Автор аудармасы].*

Жоғарыдағы мисралардан Бабырдың өз елінен ренжулі екенін анық байқауымызға болады. Сол арқылы өз Отанынан жыраққа кеткенін айқын деләлдеген секілді.

Бабыр соңында өз атамекенін мәңгілікке қалдырып, Ауғанстанға, содан соң Үнді еліне кетуге мәжбүр болады. Туған жерінен алыста, өзге елде жүрген ақын туған жерінің ауасын аңсап, сағынып, өзге жұртқа кеткеніне өкініп төмендегідей төрттаған жазады:

*Толё йуқи жонимга балолиг булди
Хар ишники айладим хатолиқ булди,
Уз ерни қуйиб, Хинд сари юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиқ булди [3; 16].*

Жолма-жол аудармасы:

*Бақыт жоқ жанымға жапашылдық болды
Қай жұмысты жасасам да қателік болды,
Өз жерімді қоя тұрып, Үнді еліне келсем
Е Алла, не істейін, бұл қандай жүз қаралық болды* [Автор

аудармасы].

Ерекше атап өткен жөн, жоғарыдағыдай екі түрлі көңіл-күйді суреттейтін өлеңдердің әр қайсысында да шайырдың өз Отанына деген шексіз махаббаты жатады. Бабыр Үнді елінде өзінің туған жерін қатты сағанады. Өз елінен әкелінген қауынға ұзақ қарап, ойға шоматын болған. Үндістандағы хайуанаттарды және құстарды суреттегенде өз Отанындағы хайуанаттар мен құстарға теңеп не болмаса айырмашылықта-рын атап өтетін болған. Күндердің күнінде Самарқанд шаһарына патша боласын деп, баласы Хумаюнды дайындайды. Перзенттерінің өз ана тілін жетік меңгеруіне қатты көңіл бөлген. Міне, бұл – Бабырдың туған жеріне деген шексіз махаббаты болып табылады.

Шығыстың ұлы шайыры Бабырдың ұстазы Әлішер Науаи шығармаларында Отанға деген махаббат тақырыбы көбірек кездеседі. Мысалы:

*Улсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклуб элитинг жисми фигоримни менинг.
Утру чиқориб ахли диёримни менинг,
Күйида куюнг тани низоримни менинг* [2; 761 б.].

Жолма-жол аудармасы:

*Өлсем жасамаңыз мұнда мазарымды менің,
Қиналған денемді жүктеп жіберің менің,
Туған жеріме жіберің менің,
Сонда қойыңыз мәйітімді менің* [Автор аудармасы].

Науаи дәуір кешкендігі Орта Азия мен Хорасандағы қоғамдық һәм саяси өмір бір мазасыз шақты бас-тан кешірулі еді. Ақсақ Темір қайтыс болғаннан кейін таққа таласушылардың арасында қым-қиғаш күрес басталып кетті. Әрқайсысы өздері жеке билегісі келді, біріне-бірі шабуылға шығумен болды. Осындай қиын-қыстау кезеңде Науаи бірде туған жері Гератта, енді бірде Самарқандта өмір сүрді. Науаидың өмірінің көп бөлігі Самарқанд шаһарында өткен. Сондықтан да жоғарыдағы өлеңде қайтыс болғанында өзінің туған жеріне алып баруды өтінген. Бұл да туған жерге деген ыстық махаббат болып табылады.

Бабыр – өзінің атақты «Бабырнаме» кітабында Науаи туралы былай дейді: «Алишер теңдесі жоқ адам еді. Түркі тілінде өлеңдер шығарғанда, оған ешкім сын айтқан емес». Сонымен бірге Науаиды Бабыр мемлекет қайраткері, шайыр, ғалым, түркі әдебиетінің көшбастаушысы деп таниды. Осыдан барып, Бабыр Әлішер Науаиды ұстазы деп біліп, оған еліктеп рубай, ғазал, месневи, тұйық жазғанын көреміз. Бұл әрине дәстүр жалғастығы болып табылады.

1. Келімбетов Н. «Ежелгі дәуір әдебиеті». – Алматы, 2005 ж.
2. Әлішер Науаи. «Хазойинул маони» – Ташкент, 1959 ж.
3. «Бобир асарлари» – Ташкент, 1965 ж.
4. Алишер Навоий. «Хикматлар» – Тошкент, 2011 и.
5. Самойлович А. «Собрание стихотворений императора Бабур» – Петроград, 1917 г.

Резюме

Эта статья рассматривает тот факт, что Бабыр является поэтом стиля Навои.

Resume

This article deals with the fact that Babyr is the poet is the poet of Navai's style.

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ХАЙУАНАТТАР ЖАЙЛЫ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ НЕГІЗГІ КЕЙІПКЕРЛЕР БЕЙНЕСІН САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ

С.С. Худайбергенова – магистрант

Қазақ халқының хайуанаттар эпосының дамуы жалпытүркілік ауыз және жазба мәдениетінің дамуы-мен бір сарында болған. Ал бұл кезеңдегі ауыз әдебиет үлгілерінің ең басты ерекшелігі ондағы кейіпкер-лердің ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін айырып беріп, оқырманды дұрыс бағыттау формасында болған-дығында. Хайуанаттар жайында айтылатын ертегі кейіпкерлерінің образдарының өзі ерекше. Сол күлкілі, қызық кейіпкерлердің өмір сүру, өмірге икемді болу жолындағы қактығыстары мен қарым-қатынастары, олардың айла-тәсілдері жас өспірімдерге өмір жолын танытады. Кішкентай,

болымсыз тірлік иелерінің өмірге икемділігін, қайсарлығын көрсету тақырыбы қазақ ертегілерінің барлығына ортақ. Хайуанаттар жайындағы ертегілерде ой саларлық екі түрлі сипат бар. Біріншіден, олардың мінез өзгешеліктерін, сырт көріністерін, күн көрісін байқауға болады. Екіншіден, хайуанаттар жайындағы ертегілер арқылы соны мысал ете отырып, адамдар арасында болатын тартыстардың сыр-сипаты бейнеленеді.

Хайуанаттар жайлы ертегілерде кездесетін кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне жалпы сипаттама берілгені-мен, олар түрлі жағдайларда түрліше әрекет етуі мүмкін. Мысалы, түлкі айлакерлікке барып, жанындағы-лардың бәрін күлкіге бөлеуі мүмкін, ал кей жерлерде ол өз пайдасы үшін шариғатты сақтайтын ошақ иесіне айналады. Бұған «Түлкі мен тауық» деген ертегіні мысал етіп көрейік. Бір түлкі жортып, тамақ іздеп келе жатып, биік ағаш басында отырған тауықты көреді де, бұл тауықты алдап, қақпаныма түсірейін деп ойлайды. Түлкі:

- Тауығым, биікте неге отырсың? Тілімді алсаң жерге түс, дос болайық, осы жерде намаз оқып алайық, ойын-күлейік, – дейді. Тауық:

- Рас айтасың, түлкім, бесін намазының мезгілі болып қалды, анау жерде имам жатыр, оята ғой, – дейді.

Жердегі тауықты жеймін ғой деп жүгіріп барса, бір тазы ұйықтап жатыр екен, тұра түлкіні қуады. Түлкі қаша жөнелді. Тауық оны намазға шақырады. «Байтал түгіл бас қайғы, тазы түлкіні қуып жетіп, алқымнан алады. «Біреуге ор қазба, өзің түссесің» деген. Апырмай, тауық қандай. Түлкіні тауық па еді алдағандай.

Аталмыш ертегіде түлкінің қалыпты бейнесі сақталмаған. Яғни, тауық айлакер түлкіден өз айласын асырып, өз басын аман алып қалды. Бұл – жанр формаларының ауыспалылық күйін көрсетеді. Түлкі өз басына қауіп төніп, өмірі қыл үстінде тұрған сәттерде керемет тапқырлық көрсетіп, өз басын қиын жағдайлардан аман-есен алып шығады.

Кейбір ертегілерде түлкі саяхаттап келе жатып, жанында жолдас болған жануарларды алдап-арбар жеп қояды, етті бөліссе өз пайдасына бөледі, әлде ешқайсысымен де бөліспей-ақ қояды, жолбарыс, аю мен қасқырды мазақ етеді. Өміріне қауіп төнген сәттерде түлкі ғажайып жол тапқыш қасиетін көрсетіп, қандай қиындық тумасын жол тауып, құтылып кеті отырады.

Хайуанаттар жайлы ертегілерде адамдарға да тән түрлі қасиеттерді байқай аламыз. Мысалы: ақымақ-тық, қорқақтық, қатігездік, екіжүзділік т.б. Хайуанаттар жайлы ертегілерде түлкі бейнесі тұрақты. Ол негізінен қу, арамы, өз пайдасы үшін кез-келген іс-әрекетке дайын, қара басының қамы үшін достарын сатып кететін кейіпкер ретінде суреттеледі. Ертегілер тілі бейнелі болып келеді. Ол негізінен қарапайым мәтінге қарағанда көбінесе диалогтан құралады. Қу түлкі мен ақымақ қасқыр жайлы ертегілер халық арасында көп тараған. Мысалы: «Айлакер түлкі», «Түлкінің қайрауы», «Түлкінің айласы» секілді ертегі-лерде мәзкүр түлкі өз айлакерлігімен ақымақ қасқырды дегеніне көндіріп, алдап, олжасын иемденіп, ақымақ қасқырды өлтіріп өз мақсатына жетіп отырады. Қасқырдан басқа қу түлкінің арбауына түсетін хайуанаттар да ертегілерде жиілеп кездеседі. Атап айтсақ: арыстан, аю, жолбарыс, қоян, түйе т.б. Алайда зальым түлкі тек хайуанаттарды ғана емес сонымен қатар адамдарды да сан соқтырып кететін жағдайлар да кездеседі. Түлкі көп жағдайда жағымсыз кейіпкер болып табылады. Сонымен қатар, түлкі хайуанаттар жайлы ертегілерде кездесетін ең негізгі трикстер. Қазақ халқының хайуанаттар жайлы ертегілерінде түлкі негізінен қу, өз пайдасы үшін неден болсын тайынбайтын кейіпкер ретінде көрінеді. Ал түлкінің қытай және жапон ауыз әдебиетіндегі образдарымен салыстыра қарасақ, онда түлкі ақылды, данышпан кейіпкер ретінде суреттеледі. Сонымен қатар төл әдебиетіміздегі түлкі бейнесі ортағасырлық латын-еуропа елдерінде кездесетін (Рейнеке, Рейнар түлкі) түлкі образынан да өзгеше болғанымен Иран, Үндістан, Тибет және Моғолстанда кездесетін түлкі бейнесімен ортақ тұстары да бар.

Түлкіге қатысты төл ертегілерімізді шет тілдерге аударғанда есепке алу керек бірнеше сәттер бар. Ең алдымен төл ертегілерімізбен аударылып отырған тілдердегі түлкінің образы. Яғни этностық компонент есепке алынуы тиіс. Қазақ ертегілерінде түлкі мәзкүр (“Өткен замандағы хикаят сөз” – “Мәзкүр түлкі бұлардың қорыққандарын біліп...”), зальым түлкі (“Сазайын тартқан түлкі” – “Зальым түлкі бізге күн көрсе-тетін емес”), бәлекет түлкі (“Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан” – “Сонда түлкі бәлекет жымың етіп...”), айлакер, қу түлкі (“Айлакер түлкі” – “Бар екен бір қу түлкі жұртты құртқан), арам түлкі, сұм түлкі т.б сипатталған. Ал түлкінің орыс және ағылшын тіліндегі сипаттамаларына келсек, онда қазақ ертегілерімен көп ұқсастық байқаймыз. Мысалы, орыс тіліндегі түлкінің образы келесі сөздермен беріледі “пронырли-вый, коварный, хитрый, своей хитростью берущим перевес над другими зверями, более сильными, чен она – над волком и медведем, лживая, расчетливая обманщица”. Бұл сипаттамалар алдында қазақ тілінде берілген кейбір сипаттамалардың баламасы бола алады. Ал ағылшын тіліне келетін болсақ, онда жағдай сәл өзгешелеу. Қазақ пен орыс халықтарының хайуанаттар жайлы ертегілерінде түлкі негізгі рөлді атқарып, бас кейіпкер болса, ағылшын

ертегілерінде бас кейіпкерлер негізінен мысық пен қораз (тауық) болады да, олардың күресетін негізгі залымы түлкі болады. Ағылшын халқында хайуанаттар жайлы ертегілеріне байланысты қалыптасқан өзіндік стереотиптері бар, мысалы, жағымдылары – мысық, қораз, ат болса, жағымсыздары – түлкі, аю және қасқыр болып табылады. Түлкі залымдардың ішінде өзінен күші жағынан асып түсетін аю мен қасқырдан үстем болады. Осы келтірілген мысалдар Джозель Чандлер Харристің “The Tales Of Uncle Remus” (“Ремус ағайдың ертегілері”) атты ертегілер мен ауыз әдебиетінің басқа да үлгілерінің жинағында кездеседі.

Түлкі туралы төл ертегілерімізді орыс және ағылшын тілдеріне аударуда кездесетін тағы бір қиындық түлкінің жынысына байланысты. Қазақ ертегілерінің басым көпшілігінде тек қана “түлкі” деп беріледі (кейде “түлкі-қарындас, түлкі-бикеш” деп). Ал орыс және ағылшын тілдерінде түлкінің жынысы нақты айтылады. Бұның басты себебі қазақ тілінде еркек және ұрғашы түлкіні бір-ақ сөзбен айтылуы. Орыс тіліндегі түлкі образының балама аттарының “кума-лиса, лисичка-сестричка, лиса-Патрикеевна, Лизавета Ивановна, лисичка-мастерица, лис, лисица” деген нұсқалары кездеседі. Ал ағылшын тілінде ең көп кезде-сетіні “crafty fox, sly fox” деген нұсқалары. Ағылшын тіліндегі ертегілер де түлкінің жынысын нақтыла-май, жалпы “fox” деп қана береді. Бұл сөз қазақ тіліндегі «түлкі» сөзіне сәйкес келеді.

Қорыта келгенде, қазақ, орыс және ағылшын халықтарының хайуанаттар жайлы ертегілерін салысты-ра талдағанда байқаған ерекшеліктеріміз:

- Ағылшын ертегілеріне қарағанда қазақ және орыс ертегілерінде ұқсастық көп;
- Түлкі қазақ және орыс хайуанаттар жайлы ертегілерінде негізгі кейіпкер болса, ағылшын ертегілерінде мысық пен қораз секілді негізгі кейіпкерлердің күресетін басты жауы болып табылады;
- Үш тілдегі ертегілер бірдей көлемі жағынан шағын және қай тілдегі ертегі болмасын ондағы негізгі ой – жақсыдан үйрену, жаманнан жирену.

Ертегілердің қазақ халқының бай мәдени мұрасының айырылмас бір бөлігі екендігін, оларды адекват-ты аудару арқылы сол бай фольклорымызды басқа да мәдениет өкілдерімен алмастыруға мүмкіндік алатынымызды жадымызда сақтай отырып, осы аудару үрдісіне өз үлесімізді қосу біздің борышымыз деп санаймын.

1. Қасқабасов С.А. «Хайуанаттар туралы қазақ ертегілері». – Алматы, 1979, 79-103.
2. Казахски фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алматы, 1975.
3. Абдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1958, 138-139.
4. Chandler J. “The Tales Of Uncle Remus”. – СПб., 1999, “Интер”, 3-28.

Резюме

В данной статье делается сравнительный анализ главных персонажей в казахских, русских и английских сказок. Также рассматривается действие лисы в разных ситуациях.

Resume

In the following article the comparative analysis of the main characters of Kazakh, Russian and English fairy tales is done. More exactly the image of fox is considered from different sides.

О РАЗВИТИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В ДРЕВНЕМ РИМЕ

Е.Ж. Тюлепбергенова – к.филос.н., доцент

Античная наука не была наукой в современном понимании этого слова, она не основывалась на точном анализе, эксперименте, опытной проверке. При всем богатстве конкретных знаний, добытых людьми в античности, эти знания ценились не сами по себе, а как часть всеохватывающей картины мира. В знании всеобщее преобладало над единичным, отсюда и высшее положение философии в античном знании. Главная особенность античного знания состояла в том, что оно было получено в условиях, когда господствовали философско-риторические и художественные методы духовного освоения мира, когда созерцанию и размышлению было отдано безоговорочное предпочтение перед экспериментом, когда слово и мысль были главными инструментами познания и главными формами, в которых выражались и передавались его результаты. Это не мешало тому, что на практике античный человек открывал массу важнейших вещей, касавшихся сельского хозяйства, врачевания и многих других сторон своей деятельности и своего отношения к окружающему миру. Но блестящее владение строительным искусством или изобретение новых механизмов не делало античную и в частности римскую цивилизацию технической.

Науки в античном мире делились на умозрительные или теоретические и науки эмпирические или практические; сюда же относились и искусства (науки), удовлетворявшие потребности роскоши. Практические

науки диктовались необходимостью: это земледелие, медицина, строительное и военное дело, искусство мореплавания и прочие жизненно важные области знания. Занятия этими науками традицион-но считались достойными «благородного» человека и включали знание грамматики, риторики, диалектики, арифметики, астрономии, геометрии и музыки. Предметы эти входили в круг греческого воспитания и образования, а также были основой всякого практического знания на протяжении всей античной истории. Умозрительные науки (теоретические) непосредственно с практикой не связаны. Главнейшая же из умозрительных наук – философия.

Сама философия также распадалась на две части: практическую и теоретическую. Практическая часть служила руководством для общества, теоретическая была направлена на познание высших законов бытия. Философия, кроме того, выступала как теория теоретических наук или теория научного познания, потому что любая теория включалась в общую систему философии и не мыслилась ценной сама по себе. Поэтому позиция ученого, к какой бы философской школе он не принадлежал, была неотделима от позиции философа. И эту зависимость следует иметь в виду, говоря о науке в античности.

Сочетание традиций эллинистических достижений и специфических римских форм прикладного знания, ориентированных на собственную систему ценностей в той или иной степени обнаруживается на протяжении всей истории римской научной мысли. Богатейшие культурные традиции эллинизма на первых порах привели римлян в восхищение, однако взаимопроникновение эллинистических и римских ценностных стандартов оказалось процессом длительным и нелегким. Противостояние это длилось около 300 лет, пока, наконец, ко II в.н.э. не привело к синтезу эллинистической и римской традиций в различных областях научного знания.

Допуская, что греки преуспели в теоретических дисциплинах, римские авторы, тем не менее, сохраняли твердую убежденность в собственном превосходстве в сфере практики. Римские научные авторитеты, кажется, не слишком заботились о престиже собственных теорий, однако области прикладного знания – военное дело, градостроительство, юриспруденция, ораторское искусство, агрокультура, медицина – постоянно были в центре внимания римлян, и именно в этих сферах они особенно преуспели. Теоретические знания зависимых народов нередко находили применение в их конкретных делах. Так, на дорогах империи устанавливали подорожные столбы с указанием расстояния и размера каждой провинции, это заняло около 20 лет. Подобная практика требовала составления карт отдельных районов и сводной карты известной в то время ойкумены. В этом римская администрация широко использовала достижения эллинистической науки в области географии и этнографии.

Приоритет практического знания и опыта над понятийным знанием, лежащий в основе римской культурной традиции, способствовал формированию у них особого описательного характера книжно-теоретического знания. Поэтому энциклопедический способ изложения обнаруживается в той или иной мере у любого римского автора. Книжное энциклопедическое знание ставило вполне определенную задачу – представить читателю все, что сохранилось от предшественников в той или иной области знания.

Создание обширных энциклопедических трудов, сводивших воедино достижения греческой и римской науки, – самое характерное направление в творчестве Марка Теренция Варрона. Одним из наиболее выдающихся плодов его научных изысканий явился огромный энциклопедический свод сведений по грамматике и риторике, арифметике и астрологии, музыке и медицине, архитектуре и по другим наукам под названием «Девять книг наук». До самого конца античного периода эта энциклопедия оставалась источником знаний, пока ее не вытеснила энциклопедия Марциана Капеллы.

Дело Варрона продолжил при Августе и Тиберии Авл Корнелий Цельс, написавший обширный труд под названием «Наука», где были собраны разнообразные сведения о земледелии, риторике, военном деле и медицине. Из этого труда сохранилась лишь часть, посвященная медицине [2; 300].

В римской культуре, начиная еще с Лукреция Кара и его поэмы «О природе вещей», сформировалось самостоятельное направление, которое получило название «естественная философия» или «естественная история». Это направление сочетало разработку единой концепции природы и изложение знаний естественнонаучного характера. Выдающейся энциклопедией римского книжного знания было сочинение сенатора Плиния Старшего «Естественная история», поражающее громадной эрудицией, неутомимой любознательностью и трудолюбием автора, который, как он сам с гордостью писал, изучил две тысячи книг.

В 37 книгах «Естественной истории» содержатся ссылки на 327 греческих и 146 латинских произведений, и она поныне служит неисчерпаемым кладом сведений по античной географии, этнографии, физиологии, зоологии, ботанике, фармакологии, литературе, а также по истории древнего искусства. Однако так трудолюбиво собирая фактический материал по различным отраслям знания, Плиний не всегда относился к нему критически. В его работе наряду с серьезными фактами встречаются и фантастические сведения. Тем не менее, для людей античности и средневековья труд Плиния Старшего оставался едва ли не главным источником естественных знаний [2; 300].

Ко времени Империи научное знание включало многочисленные сведения в различных областях как научной, так и практической деятельности. Соединение теоретического знания и практической мудрости в богатстве

традиции компилятивного книжного знания лежало в основании метода, в рамках которого развивалась теоретическая наука римлян.

Историография. Уже в эпоху Гракхов появился целый ряд произведений под названием «Анналы», представлявших добросовестные летописи событий римской истории от глубочайшей древности до времен, в которые жили авторы «Анналов». Подобно Катону, они не ограничивались историей города Рима, но повествовали об истории многих итальянских городов, рассказывали о том, как возникли те или иные религиозные культы и политические институты; при этом многие старые мифы подвергались рационалистической критике. Источниками для всех этих анналов служили летописи, которые тщательно из года в год вели римские жрецы. Оставалось только обрабатывать эти летописи литературно и снабдить их собственными комментариями

На закате Римской республики ритм политической жизни стал иным – нервным, пульсирующим, поспешным, и это повлияло на характер тогдашних исторических трудов. Напрасно искали бы мы в то время людей, способных, не спеша описывать в десятках обширных томов историю Рима от основания города. В эпоху драматической напряженной политической борьбы и даже гражданских войн, возвышения и падения диктаторов традиционная анналистика должна была казаться безнадежно устаревшей. Не удивительно, что за перо берутся теперь в качестве историков не учителя риторики, не писатели, а сами главные участники событий: прежде всего Гай Юлий Цезарь и его приверженец, офицер его армии Гай Саллюстий Крисп.

«Записки о галльской войне» Цезаря – самостоятельное произведение большой литературной ценности. В них автор без малейшего пафоса, скупое и сдержанно повествует об итоге длительной и упорной войны против восставших галлов.

Цель Саллюстия – не столько рассказать о ходе военных действий, сколько обнажить продажность и бездарность тех, кто возглавлял в то время римские войска и политику.

Саллюстий и в «Заговоре Катилины» и в «Югуртинской войне» дает понять, что после взятия Карфагена Рим вступил в полосу упадка, покатился безнадежно по наклонной плоскости деморализации, приведшей к социальному кризису и гражданским войнам. Он глубже проник в истинные причины гибели республики, а сама его любовь к анализу, к выяснению причин событий, к объективной трезвой оценке противоборствующих политических сил, его этическая концепция ставят Саллюстия на одно из первых мест в римской историографии.

Высшим достижением римской прозы эпохи Августа явился обширный труд Тита Ливия «История Рима от основания города», вместивший в себя почти восемь веков его истории до 9 г. н.э. К сожалению, от этого грандиозного труда сохранилась всего лишь четвертая часть – 35 книг из 142; книги, описывающие историю Рима со 167 г. до н.э. до эпохи, когда жил сам Ливий, до нас не дошли. Но и немногие уцелевшие книги показывают, что автор последовательно реализовывал свой замысел – воссоздать великолепную картину патриархальной жизни древних римлян, исполненной гражданских и военных доблестей, законности и чувства долга перед государством. Однако Ливий, как и большинство римских историков, далек от задач научного познания прошлого, от выяснения причин исторических событий и подоплеки политических группировок и лиц. Его цель – создание художественной картины римской истории. Литературные дарования Тита Ливия, риторическое совершенство повествования, драматизм в описании исторических событий навсегда отодвинули в тень анналистов прежних столетий [2; 272].

Самым выдающимся историком периода империи был Тацит. Главные произведения Тацита – это «Анналы», охватывающие период от смерти Августа до 68 г. и «История», описывающая события 69-96 гг. В «Анналах» Тацит описывал то, что было на памяти отцов и дедов, а в «Историях» то, что произошло на его глазах.

Тацит поставил перед собой задачу – представить возможность противостояния Рима германцам, поскольку они были его главными противниками. Сопоставив их, Тацит приходит к неутешительному выводу, что германцы имеют шансы на победу, так как они сохранили свои доблести, а римляне их утратили.

Не видя реальной возможности для возвращения к порядкам римской республики, Тацит питал надежду на появление правителя, который сможет, не меняя ничего в системе единоличной власти, но пользуясь ее авторитетом, возродить процветавшие на заре римской государственности гражданские доблести и преградить путь укоренившимся в римском обществе порокам.

Как исследователь истории Тацит несопоставим ни с Фукидидом, ни с Полибием. Его очень мало интересуют причины исторических явлений. Историческая картина в его сочинениях несколько смещена из-за «римского патриотизма». Он не в состоянии понять народы, не желающие безропотно склонить головы перед могуществом Рима. В каждом неримском народе ему видится нечто чуждое и недоброе. Только к германцам и галлам он относится положительно, но и в этом случае преувеличивает «дикость» и первозданную неотесанность этих племен.

Юридическая наука. В Древнем Риме все стороны общественной и личной жизни граждан были охвачены правовым регламентированием. В основу права были положены так называемые Законы XII таблиц. Со времени принятия этих законов в середине V в. до н.э. правовое регулирование постепенно становилось непреложным

условием существования государства и осуществления прав римского гражданина. И если правовые нормы и законы менялись, развивались, неоднократно были приняты новые и отменены устаревшие, то отношение к праву как основополагающей части римской государственной системы неизменно сохранялось и в республиканские, и в императорские времена.

Уважение к праву, наряду с религиозным благочестием и преклонением перед обычаями и установлениями предков, – важнейший элемент римского социального менталитета.

Римские юристы сыграли исключительную роль в разработке и практических рекомендациях применения юридических презумпций (правовых положений), особенно в уголовном и процессуальном праве. В частности, ими была сформулирована презумпция невиновности: «каждый считается честным, пока не доказано обратное» и «без вины нет ответственности».

Созданию совершенной и гибкой системы римского права способствовала деятельность нескольких поколений талантливых римских юристов. Среди них можно назвать Лабео́на, автора комментариев к «Законам XII таблиц» и к жреческому праву, советника императора Адриана знаменитого правоведа Цельса, Эмилия Папиниана, одного из известных и читаемых авторов. Его сочинение «Процессы» подробно изучалось в правовых школах на высшей ступени обучения. Последователем Папиниана стал Юлий Павел. Он считается автором 86 сочинений в 319 книгах [3; 199].

Особо следует отметить созданные во второй половине II в. н.э. «Институции» Гая, в которых давалось краткое и достаточно ясное изложение основ права. Оно является единственным почти полностью дошедшим до нас произведением классического римского права.

За многие века существования римского государства право прошло долгий путь развития. Возникнув как право гражданской общины, оно постепенно превращалось в универсальное право мировой державы.

География, астрономия, медицина. В античную эпоху большие успехи были достигнуты в области научной географии. Заметный вклад в ее развитие внес энциклопедически образованный ученый Эратосфен (ок. 276-194 гг. до н.э.), являвшийся в течение многих лет главным хранителем Александрийской библиотеки. Он высказал правильную мысль о зависимости океанических отливов и приливов от годового вращения Земли вокруг своей оси и от положения Луны. Эратосфен был автором первой карты земли с учетом ее шарообразности, предпринял также первую попытку определить протяженность орбиты мира с севера на юг, с запада на восток на выстроенной сетке параллельных и перпендикулярных линий. Ему принадлежит и определение окружности земли, очень близкое к истинной при помощи особого вида солнечных часов. Эту процедуру он описал в работе «Об измерении Земли», которая не сохранилась. Так, ссылаясь на Эратосфена, античные авторы для величины окружности земли приводят цифру 39690 км, тогда как действительная длина меридиана – 40000 км. Эратосфен написал работу «Географические записки», содержание которых нам известно по работам Страбона.

Итог всем географическим исследованиям эллинистического периода подвел Страбон в 17 книгах своей «Географии». Он много путешествовал, собрал огромный материал и дал описание всей известной тогда ойкумены с учетом новых данных, полученных римлянами в результате малоизвестных прежде территорий Галлии, Германии, Британии. Страбон попытался систематизировать и географические сведения своих предшественников, сопоставляя их с фактами известными в его время. Его труд изобилует сведениями по физической географии этих стран, об облике их городов, обычаях населения, истории народов [4; 180].

Достижения путешественников и географов эллинистического периода были продолжены римлянами. Римские географические открытия относятся главным образом к периоду империи и связаны с сухопутными и морскими военными походами, а также с коммерческой деятельностью купцов.

Ученым, обобщившим сведения о всех географических открытиях, имевшихся к середине 2 в.н.э., был Клавдий Птолемей. Его труд «Руководство по географии» в восьми книгах явился наиболее подробной сводкой знаний античных ученых по географии. Главной заботой Птолемея была картография, основанная на астрономическом определении местонахождения данного пункта. Это было очень полезное начинание, так как большинство населенных пунктов его времени определялись приблизительно на основании свидетельств путеводителей и сообщений путешественников, кстати, очень ненадежных из-за отсутствия компаса. В вышеуказанном труде Птолемеем была дана методика составления географических карт на основе астрономических координат (градусной сетки с обозначением градусов и минут) земных объектов. Всего Клавдий Птолемей привел координаты 8 тыс. географических пунктов, отмечая не только береговую линию, но и расположение гор, рек и различных стран.

Он приложил к ним 27 карт, которые дошли до нас в сильно испорченном виде в средневековых копиях. Труд Птолемея отличался большей полнотой по сравнению с «Географией» Страбона. Вплоть до XV-XVI вв. – начала эпохи Великих географических открытий книга Птолемея являлась самым авторитетным и полным источником сведений о странах и континентах.

В области астрономии гипотезу о вращении Земли вокруг своей оси Птолемей отвергал. Он разрабо-

математическую теорию движения планет вокруг покоящейся земли, позволявшей заранее определить их положение на небе. Геоцентрическая модель мира Птолемея оставалась в Европе основой воззрений на устройство Вселенной вплоть до появления гелиоцентрической системы Коперника. Главный астрономический и математический труд Птолемея «Большое построение» византийцы не сохранили, но имелся его арабский перевод под названием «Альмагест» [4; 181].

Медицина. Медицинская теория и практика накопила немалый опыт в различных областях анатомии, физиологии, диагностике, диетике и профилактике. Признанными центрами медицины были малоазийские города, Афины и Александрия, куда съезжались будущие врачи для ознакомления с научными достижениями.

Выдающимся теоретиком и практиком медицины считался Гален, который написал 125 трактатов, среди которых были математические и философские. Его трактаты были посвящены самым различным вопросам: анатомии и физиологии, строению человеческого тела и функции органов, учению о нервах и мышцах. Гален доказал, что мозг является центром нервной деятельности человека и животных. Он описал зрительный нерв и строение глаза, дал название некоторым мышцам, сохранившиеся до наших дней. Им был накоплен немалый опыт и в патологии нервной деятельности. Гален связывал, например, паралич пальцев с повреждением спинного мозга. Аретей объяснял паралич правой стороны тела с повреждениями левой. Знаменитыми медиками были также Соран Эфесский, живший при Траяне и написавший руководство по акушерству и Аретей, писавший об острых и хронических болезнях [4; 186].

Сельское хозяйство. Теория агрикультуры была включена в перечень наук Римской империи наряду с такими науками как математика, астрономия или медицина. Для общества, в котором сельское хозяйство было основой производительных сил это не удивительно, так как богатство державы базировалось на земледелии и все влиятельные люди государства были крупными земельными собственниками. Ко времени Империи теория агрикультуры в эллинистической и римской традиции насчитывала уже несколько столетий. Изменения, произошедшие в процессе образования мировой державы в социально-экономической жизни Рима, и повлекшие новые формы хозяйствования и землепользования нашли отражение в литературе.

Основными источниками о состоянии сельского хозяйства Италии I в.н.э. являются «Естественная история» Плиния и трактат «О сельском хозяйстве» Колумелы. Если сведения Плиния касались в основном практического состояния дел в этой области, то Колумела пытался обосновать теорию агрикультуры. Она включала к тому времени многие компоненты: технику сева и пахоты, изучение различных видов почв, знание различных видов деревьев, правила посадки и ухода за ними; виды прививок и обрезок плодов и овощей; техническое выращивание смоквонницы и роз; уход за скотом и его досмотр, уход за домашней птицей и животными;

В отличие от своих предшественников, сторонников *экстенсивного* ведения хозяйства, отвергавших эксперимент, ратовавших за сокращение вложений и получение средних прибылей без особых затрат, Колумела был сторонником так называемого *интенсивного* ведения хозяйства, которое бы основывалось на использовании теории, финансовых вложениях и возможности экспериментировать.

Однако, несмотря на отдельные достижения в разных областях знания, античная цивилизация не стала цивилизацией технической. Римскую науку в целом недостаточно интересовало прикладное применение ее результатов в сфере техники. Она носила мировоззренческий характер, обусловленный системой античного мышления, которое отводило науке подчиненную роль по отношению к философии, в частности по отношению к этике. Все, что не служило цели научить человека счастливой жизни и ее пониманию, не имело для римлян особого значения. Ведущая роль мировоззрения в процессе познания способствовала в дальнейшем развитию науки в направлении к теологии и препятствовало ее развитию в сфере практики.

1. *Культура Древнего Рима. Под ред. Голубцовой Е.С. – М., 1985.*

2. *Куманецкий К. Культура Древней Греции и Рима. – М., 1990.*

3. *Немировский А, Ильинская Л., Уколова В. История Древнего мира. Греция и Рим. В 2 т. Т. 2. – М., 1996.*

4. *Виргинский В.С., Хотеевков В.Ф. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века. – М., 1993.*

Түйін

Мақалада Ежелгі Грециядағы ғылыми білімнің даму ерекшеліктері қарастырылады. Ежелгі грек ойшылдарының жеке ғылымдардың қалыптасуындағы үлесін ашып көрсетеді.

Summary

In this article features of the development of scientific knowledge in Ancient Rome age considered. Contribution of Ancient Rome scientists in the formation of Separate sciences is revealed.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КУРСЫН «САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ТАЛДАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Н.Оразахынова – п.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ,
Г.М. Кенжебаева – п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Бүгінгі күн талабы – мұғалімдік мамандықтың кәсіби құзыреттілігін, іскерлігін қалыптастыру. Ол үшін білім беру жүйесін Елбасы қойып отырған талапқа сай инновацияландыру қажет. Жоғары оқу орында-рында білім беруді инновацияландыруға қалай қол жеткізуге болады?. Ол үшін педагогикалық технологиялардың теориясын меңгеріп, практикада қолданудың жолдарын білу керек. Педагогикалық технологияларды Г.Селевко мазмұнына қарай төмендегідей жіктейді:

- педагогикалық қарым-қатынасты ізгілендіру мен демократияландыруға негізделген технологиялар;
- білім алушылардың іс-әрекетін белсендіру мен күшейтуге негізделген технологиялар;
- оқу материалдарын әдістемелік жетілдіру және дидактикалық жағынан қайта құру негізіндегі технологиялар;
- кешенді технологиялар;
- баламалы технологиялар.

Осы аталған педагогикалық технологиялар мазмұнының алғашқы төртеуі (педагогикалық қарым-қатынасты ізгілендіру мен демократияландыруға негізделген технологиялар; білім алушылардың іс-әрекетін белсендіру мен күшейтуге негізделген технологиялар; оқу материалдарын әдістемелік жетілдіру және дидактикалық жағынан қайта құру негізіндегі технологиялар; кешенді технологиялар) «Сатылай кешенді талдау» технологиясының өн бойынан табылады. Яғни, педагогикалық қарым-қатынасты ізгілендіру мен демократияландыруға тоқталсақ, «Сатылай кешенді талдау» технологиясы арқылы білім алған білімгерде өзіне деген сенім жоғары болады. Себебі, оның жинақтаған білім қоры өз ойын еркін, ашық, жүйелі айтуына, өзіндік пікірін батыл жеткізуіне толық мүмкіндік береді. Сондай-ақ әріптестерінің біліміндегі жіберілген кемшіліктерді тап басып, оны кәсіби этиканы сақтай отырып, үнемі түзетіп отыра-ды. Сондықтан да олардың арасында шынайы әріптестік қарым-қатынас орнайды.

Келесі, білім алушылардың іс-әрекетін белсендіру мен күшейтуге келсек, «Сатылай кешенді талдау» технологиясы арқылы берілетін білім дидактиканың белсенділік ұстанымына негізделген. Оның дәлелі технологияның бірінші деңгейінде оқытушы көбірек күш жұмсап, білім беретін болса, қалған тоғыз деңгейінде білім алушы өз бетімен білім алады, іскерлігін қалыптастырады, жолдастарының берген жауаптарына сын көзімен қарап, олардың дұрыс жауаптарын бағалай, қате жауаптарын түзете біледі. Екінші деңгейінен бастап технология білім алушының логикалық ойлауын танымдық дүниесін байытуға бағыттайды. Филолог-мамандардың бірінші курсына Практикалық қазақ тілі курсы оқыту барысында талданатын тілдік материалдардың мазмұны ұлттық құндылықтарға негізделуі басты назарда ұсталады. Бұл да «Сатылай кешенді» талдау технологиясының басты қағидаларының бірі. Студент тілші-маман ретінде тілдік материалды жалаң меңгеріп қана қоймай, талдауға негіз етіп алынған сөз, сөйлем, мәтіндер арқылы сөздік қорын кеңейтумен қатар, ана тілінің кешегісі мен бүгінін саралап, болашағын болжай алуға және оған өзінің қосар үлесін де бағамдай алатын білім қорын жинақтайды.

Педагогикалық технологиялардың мазмұнын қамтитын оқу материалдарын әдістемелік жетілдіру және дидактикалық жағынан қайта құру мәселесіне келсек, «Сатылай кешенді талдау» технологиясының өзіндік ұстанымдары мыналар: деңгейлік, саналылық, белсенділік, сабақтастық, шығармашылық ойлауды қалыптастыру, тәрбиелік. «Сатылай кешенді талдау» технологиясының ұстанымдарын таратар болсақ, *деңгейлік ұстаным* – сатылай кешенді талдау технологиясының деңгейлік ұстанымы он деңгейден тұрады.

Бірінші деңгей – тілдік материалдарды толық жазылым бойынша сатылай кешенді талдау. Бұл деңгей Ф.Оразбаеваның жазылымға берген анықтамасын басшылыққа ала отырып орындалады. Бірінші деңгей-дегі талдау үлгісі соңғы деңгейлердің барлығына тірек, негіз болады. Жазылым бойынша тілдік материал-дарды сатылай кешенді талдауда бірнеше іс-әрекет қатар жүзеге асады. Оқытушы да, студент те жазады, дауыстап айтады, естиді, көзімен көреді, естіген нәрсені есінде ұзақ сақтайды.

Бұл деңгейде оқытушы тіл білімі салаларының әр түріне негіз етіп алынатын сызбаларды басшылыққа ала отырып, тілдік анықтамаларды студентке жазбаша түрде ұсынады. Екінші деңгей –

тілдік материал-дарды қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау. Тілдік материалдарды қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау – айтылым → тыңдалым → жазылым түрінде жүзеге асады. «Сатылай кешенді талдау» технологиясының бұл деңгейінде студент талдауды ауызша толық баяндап, жазуда талдаудың қысқа түрін қолданады. Дұрыс баяндауға қажетті толық үлгісі, сөйлем құрылысы алдыңғы сатыда толық қамтылып үйретілген. Сондықтан білім алушы кез келген сөзді көрсетілген жүйе бойынша баяндауға машықта-нады. Сондай-ақ, алдыңғы деңгейде де, бұл деңгейде және кейінгі деңгейлер үнемі тыңдалым арқылы жүзеге асып отырады. Тыңдалым арқылы баяндаушы студент жауабын аудиториядағы барлық студент мұқият тыңдайды, талдау барысында жіберілген кемшілікті байқайды, оны түзетуге әрекет жасайды. Тыңдалымды дұрыс жолға қою арқылы оқытушы білім алушыны мұқият тыңдауға, тез шешім қабылдауға, дұрыс жауапты іркіліссіз айтуға, осы арқылы бірте-бірте іскерлік қарым-қатынасқа баулиды. Үшінші деңгей – тілдік материалдарды жазылым бойынша ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық сатылай кешенді талдау. Бұл деңгейде де тілдік қатынастың бірінші – айтылым; екінші – жазылым; үшінші – тыңдалым әрекеттері қатар іске асады. Бұл талдау – күрделілігімен ерекшеленеді. Мұнда бірнеше сөз немесе сөйлем алынып, әр саты бойынша ұқсас ұғымдар жинақталып, талдау арқылы дәлелдеме жұмысы жүргізіледі. Сондай-ақ талдаудың бұл деңгейіндегі көзделетін мақсат студенттерді ой ұшқырлығына баулу, танымдық дүниесін байыту. Төртінші деңгей – тілдік бірліктерді жазылым бойынша символдар арқылы ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық талдау. Бұл деңгейде білім алушылардың алдыңғы игерген білім-білік, дағдыларын жинақтап, сауатты баяндау, әңгіме әдісі қолданылады. Бесінші деңгей – диалог арқылы талдау. Бұл деңгейдегі талдау үлгілері көбінесе ауызша орындалады. Студенттер бұл талдау арқылы аңғарымпаздыққа, әріптесінің жауабын мұқият тыңдауға, ойын әрі жалғастырып кетуге машықтанады. Әрі мұндағы іс-әрекет көбінесе іскерлік ойын түрінде жүргізіледі. Алтыншы деңгей – жат жазу. Бұл деңгейде студенттердің сатылай кешенді талдау арқылы меңгерген теориялық білімдерін жатқа жаздыру арқылы: а) теориялық білімді меңгеру деңгейін; ә) талдауды сауатты жүргізу машығын; б) орфографиялық сауаттылығын; в) тыныс белгілерді дұрыс қою дағдысын қалыптастырады. Жоғары оқу орындарындағы кредиттік жүйе бойынша студент білімін бағалауда жүргізілетін семестрлік жазбаша бақылау кезінде осы деңгей өз нәтижесін көрсетеді. Осы арқылы оқытушы әр студенттің тілдік материалдарды талдау деңгейін анықтайды. Ең бастысы, келесі уақытқа талдау деңгейіне берік негіз қаланады. Өйткені уақытқа талдаудың негізгі қағидаларының бірі – сауатты талдау. Жетінші деңгей – уақытқа талдау: а) өте жылдам – 3 минутта; ә) жылдам – 5 минутта; б) баяу – 7 минутта. Егер алдыңғы деңгейлерде жұмыс тиянақты, ширақ, жігерлі жүргізілетін болса, бұл деңгейдегі талдау өз нәтижесін береді. Тез әрі қатесіз талдап үйренген студент уақытқа талдау кезін қызыға орындайды. Бұл деңгейге жету үшін оқытушыдан үлкен жауапкершілікті, уақытты тиімді пайдалануды, талдауды жүйелі жүргізіп отыруды талап етеді. Сонда ғана жоғарыда көрсетілген уақыт мерзімінен шыға алады. Сегізінші деңгей – компьютерлік талдау. Тоғызыншы деңгей – ашық тест. Сатылай кешенді талдаудағы тест жұмысы студенттердің игерген білімін тексеру мен бағалау, танымдық әрекетін, ізденімпаздық деңгейін, оқу әрекетіндегі әдістер мен тәсілдердің тиімділігін анықтау жолы ретінде қарастырылады. Бұл – студенттің білімін, біліктері мен дағдыларын тексеріп, бағалауда, сондай-ақ олардың шығармашылық қабілеттерін анықтаудағы ең тиімді әдіс. Сондықтан да сатылай кешенді талдауда біз көбінесе ашық тест үлгісін қолданамыз. Оныншы деңгей – шығармашылық жұмыс. Студенттерді шығармашылық жұмысқа баулуға тілдік талдаудың оныншы – шығармашылық деңгейі басшылыққа алынады. Шығармашылық деңгейде студенттерге берілетін тапсырманың мақсаты көрсетіліп, оны әрі қарай жетілдіріп орындау талап етіледі. Студент шығармашылық деңгейде алдына қойған мақсатына жету үшін өз бетінше іздене отырып, ой-қиялын дамытады, шығармашылық қабілетін арттырады. Шығармашылық деңгей – білім алушының интеллектуалдық ойлау дәрежесін дәлелдейтін деңгей.

Сатылай кешенді талдаудың саналылық ұстанымы – талдауға берілген материалды білім алушының құрғақ жаттамай, терең түсініп, саналы меңгеруі. Саналылық ұстанымы студенттердің белсенділігі, өз бетімен жұмыс істеу мүмкіншілігімен тығыз байланысты.

Саналылық ұстанымының белгілері: білімге құмарлық, жігерлілік, тұрақтылық, зейінділік, интеллектуалдық, жинақылық. Мұндай қасиеттер студентте бірден пайда болмайды. Оның қалыптасуына оқытушының шеберлігі, пәнге деген қызығушылық, ынта-ықылас себеп болады. Сатылай кешенді талдау технологиясының саналылық ұстанымының ең маңызды белгілерінің бірі берілген материалдың мазмұнын саналы меңгерту болып табылады. Сатылай кешенді талдау кезінде студенттер өздерінің алған білімдерінің мазмұн тереңдігін бағамдап, соған орай саналы түрде жұмыс істеуге дағдыланады.

Белсенділік ұстанымы оқытудың жаңа әдістемелік жүйесінің бірі – студенттердің іс-әрекеттерін белсендіру мен білім алуға құштарлығын арттыру. Белсенділік ұстанымының негізгі бір үрдісі – есте

сақтау. Сатылай кешенді талдау кезінде белсенділік пен ізденушілікті қажет ететін материалдың мазмұнының терең болуы, студенттердің логикалық ойлауын, өз беттерімен түйін жасай білуге себеп болатын нақыл сөздер мен даналық сөздерді таңдай білуі басты назарда ұсталынады. Студенттердің меңгерген білімдері қатаң жүйеленіп, негізінің берік қаланғаны жөн.

Сабақтастық ұстанымында практикалық қазақ тілін меңгертуде сатылай кешенді талдау тіл білімінің барлық салаларымен сабақтаса жүргізіледі. Студент синтаксистік талдаудан соң морфологиялық талдауды, одан кейін фонетиканы, сосын лексикалық талдауды жасайды. Талдау кезінде тіл білімінің барлық салаларын сабақтастыра жүргізу үшін бағдарлы жұмыс жасалады. Сабақтастық – үздіксіз білім берудің көпдеңгейлі сипаттамасы болып табылады. Мұның өзі студент білімінің бір саламен ғана шектеле-ліп қалмай, грамматиканың барлық салаларын терең меңгеруіне мүмкіншілік туғызады. Сатылай кешенді талдаудағы сабақтастық – студенттердің сатылай кешенді талдауды біртұтас қабылдауы.

Шығармашылық ойлауды қалыптастыру ұстанымы – бүгінгі таңда білім саласының алдында жүйелі дайындалып берген білімді, дағдыны меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру ұстанымы. Студенттер шығармашылық жұмыс барысында практикалық білім мен дағдыларын пайдалана-нумен қатар, ашылған заңдылықтарға сүйене отырып, өздерінің меншікті тұжырымдарын жасайды. Сатылай кешенді талдау технологиясының шығармашылық ойлауды қалыптастыру ұстанымы студенттің жоғары деңгейде ойлануын дамытуға әсерін тигізеді.

Тәрбиелік ұстаным. Талдаудың лексикалық бөліміне ұлы ғұламалар сөздері мен нақыл сөздер, осы заманға әйгілі адамдар өмірі мен істеріне арналған тәрбиелі сөздер алынады. Мұндай даналық сөздер студенттерді халқының өткені мен бүгінгісін салыстыра отырып сараптай білуге жетелейді, олардан тәлім-тәрбие алуға негіз болады.

Жоғарыда тілге тиек болған мәселелердің барлығы педагогикалық технологияның мазмұнын құрай-тын кешенділік ұғымын қамтиды.

Қорыта келгенде, «Сатылай кешенді талдау технологиясы – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар білім алушының жалпы тұлғалық дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа да танымдық-психология-лық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі.

Сатылай кешенді талдауда білім алушының ізденушілік, зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін студент өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек. Содан барып, оның оқуға деген ынта-ықыла-сы артады, білім алуға әрекеттенеді.

Сатылай кешенді талдай оқыту технологиясында оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынас жаңа қағидаларға негізделеді. Олар: ынтымақтастық, өзара сыйластық, түсіністік, әріптестік сияқты қасиеттер. Бұл технологияның маңызды тағы бір ерекшелігі – студенттерді жақсы, жаман, орташа деп бөлмей, тек материалды өте жылдам, жылдам, баяу қабылдауына қарай тапсырманы он деңгейге икемдеп, барлық студенттің дамуы үшін қолайлы жағдай туғызады және бүгінгі күннің қажетті құзыретті маманын дайындауды мақсат тұтады.

1. Оразахынова Н.А. *Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. Монография.* – Алматы: ТОО Фирма «Дайыр», 2007. – 289 б.

2. Оразахынова Н. *Практикалық қазақ тілі. Оқу құралы.* – Алматы: ТОО Фирма «Дайыр», 2009. – 252 б.

3. Оразбаева Ф.Ш., Оразахынова Н.А. *Нормативті қазақ тілі.* – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. 2010. – 274 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы преподавания методики казахского языка.

Summary

This article deals with the teaching methods of the Kazakh language.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: НОВЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ

Б.С. Балгазина – доцент, кафедра русская филология для иностранцев, КазНПУ им. Абая

Во все времена образовательный процесс был связан с проблемой поиска нужной информации и передачи ее обучаемому. Использование компьютерных коммуникаций открывает возможность быстрого поиска информации – доступной в любое время и в любом месте. Компьютерные технологии совершенствуют методическую систему обучения базовым и профильным дисциплинам, причем не только изменяют облик средств и организационных форм обучения, но и формируют новые методы обучения, в конечном итоге изменяя цели и содержание обучения.

Использование коммуникационных технологий позволяет усовершенствовать различные принципы дидактики, например, принцип наглядности обучения. Преподаватель, готовясь к занятиям, может вызвать с сервера необходимую иллюстрацию в виде слайда, снимка, видеозаписи и т.д., а затем, используя инструментальные программы, создать за несколько минут иллюстративный ролик, причем к этой работе он может привлекать своих учащихся.

Компьютеры, подключенные к сети, помогают преподавателям отслеживать и оценивать успехи обучаемых, а при необходимости и корректировать их обучение. Появляется возможность включать в задания для самостоятельной работы гипертекстовые ссылки на электронные источники. Учащиеся могут создавать собственные гиперсвязи и использовать мультимедийные элементы в своих заданиях для самостоятельной работы, курсовых и дипломных работ.

Таким образом, на смену аудиторно-урочной модели взаимодействия обучаемых с информационными технологиями приходят индивидуальная и проектно-групповая модели, главные достоинства которых – в большей возможности информатизации учебного процесса и достижения этой цели меньшими затратами.

Внедрение компьютера в жизнь современного общества, специальные знания, необходимые преподавателю при подготовке и использовании учебных компьютерных материалов, позволяют говорить об обучении с помощью компьютера как о самостоятельном направлении в методике преподавания иностранных языков, в частности русского языка как иностранного [1].

Компьютерное языковое обучение получило широкое распространение благодаря разработке индивидуального подхода к обучению, согласно которому для каждого учащегося типичен тот или иной способ осуществления деятельности по овладению иностранным языком. Обучение в соответствии с данным подходом предполагает:

- а) самостоятельность учащихся (определение предпочтительных приемов работ и др.);
- б) учет социокультурных особенностей, эмоционального состояния, морально-этических и нравственных ценностей учащихся;
- в) целенаправленное формирование коммуникативно-речевых умений, соответствующих наиболее характерным для личности обучающегося учебным стратегиям и др.

«Первые компьютерные программы, появившиеся в 1960-70-е гг., представляли собой грамматические и лексические языковые задания – дриллы, предполагавшие целенаправленную отработку отдельного учебно-речевого действия, его многократное воспроизведение, выполнение аналогичных ему действий с целью запоминания языкового явления и его автоматизации. Положительной стороной компьютерных языковых упражнений такого рода стала высокая повторяемость усваиваемых единиц, их «изоляция», снимающая языковые трудности в процессе овладения этими единицами. В 1970-е гг. было обращено внимание на содержательную сторону компьютерных материалов, на ориентацию последних в область формирования коммуникативных умений обучающихся» [2, с. 48].

Сейчас, для того чтобы увеличить эффективность обучения языку, можно использовать следующие технологические ресурсы.

1. Веб-сайты, базирующиеся в сети Интернет:

- а) фильмы и файлы движения: Youtube (www.youtube.com);
- б) русское телевидение и радио: разные телеканалы и радиостанции;
- в) русский государственный корпус русского языка: Ruscorpora (www.ruscorpora.ru);
- г) словари: Multitran online dictionary (www.multitran.ru), Rambler dictionary (www.rambler.ru/dict);
- д) грамматика: Грамота (www.gramota.ru);
- е) динамический («живой») способ (переписка и разговор): Skype (www.skype.com).

Все эти указанные способы базируются во всемирной электронной сети

2. Портативная аппаратура для личного пользования:

- а) смартфоны (iphone, Galaxy S etc.);

б) PMP (Personal Multimedia Player) и MP3/MP4 player (плэйер);

в) Ай-пад, Галакситаб и электронная книга.

В отличие от тех электронных ресурсов, о которых было сказано выше (1), это аппаратура личного пользования. Учащиеся могут обращаться к базе данных, не считаясь со временем и местом. Благодаря развитию беспроводных технологий, учащиеся имеют доступ к нужной им информации при помощи смартфонов, Ай-падов, Галакситабов и т.п. Разнообразная аппаратура, т.е. личный мультимедийный плэйер (PMP, personal multimedia player), MP3/MP4 плэйер и т.д., используются для обучения русскому языку.

Перечисленные ресурсы и средства, без сомнения, облегчают студентам изучение иностранного языка и увеличивают эффективность обучения до максимума.

Проблема коммуникативной направленности компьютерных разработок по-прежнему остается актуальной. Внедрение и использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образование позволяет решать следующие задачи:

- создать условия для использования компьютеров в обучении по предметам базисного учебного плана;

- сократить время на поиск и доступ к необходимой учебной и научной информации;

- высвободить дополнительное время у преподавателей вузов на совершенствование и развитие образовательного процесса;

- облегчить совместное использование учебных ресурсов географически распределенными институтами;

- сделать дистанционное образование намного более доступным.

Перспективам использования информационных и коммуникационных технологий в образовательном процессе посвящены работы таких российских ученых, как Е.С. Полат, Э.Г. Азимов, О.И. Руденко-Моргун, А.Н. Богомолов, А.А. Андреев и др. [4; 1].

Информатизация высшей школы – это, прежде всего, изменение содержания, методов и организационных форм учебной работы. Главными «проводниками» этой работы в вузе являются педагоги и, следовательно, решение задач подготовки, переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров – обязательная составная любой программы информатизации образования.

Повышение квалификации в области информационных и коммуникационных технологий для работников образования в настоящее время приобретает особенное значение, так как большинство специалистов высокой педагогической квалификации сформировали профессиональные знания и умения в эпоху аналоговых технологий.

Если раньше педагоги повышали квалификацию, как правило, один раз в пять лет, то современное динамичное развитие информационных технологий обязывает этот период значительно сократить и даже создать условия для постоянного повышения квалификации по этому направлению для того, чтобы сократить неизбежное отставание преподавателей ВУЗа от реального состояния и возможностей информационно-коммуникационных технологий.

Как показывает практика, в области ИКТ-подготовки уровень повышения квалификации работников образования в основном перешёл с этапа начального освоения компьютерных технологий к этапу изучения методики эффективного использования этих технологий в своей профессиональной деятельности [3, с. 327].

Курсы повышения квалификации преподавателей русского языка как иностранного могут быть организованы как на уровне университета, так и на уровне кафедры. Особо следует отметить возможности виртуальных социальных сетей преподавателей. Одна из известных социальных сетей, где есть специальный раздел «Социальные сети в образовании», – Ning (<http://www.ning.com/>) [5]. На её основе создана русскоязычная Социальная сеть учителей <http://mypedsovet.ru/> [6]. Такие сети в образовании объединяют преподавателей, учителей из разных городов, стран. Преподаватели получают возможность делиться своим опытом, учебными материалами, давать консультации, проводить форумы, дискуссии, виртуальные конференции и т.д.

Таким образом, закономерное развитие информационных и коммуникационных технологий ставит перед ВУЗами новые задачи, приоритетом которых является активное использование информационных и коммуникационных технологий для решения профессиональных задач в учебном процессе.

1. Азимов Э.Г. *Использование компьютера в обучении русскому языку как иностранному*. – М., 1995.

2. Гарцов А.Д. *Новые информационные технологии в высшей школе // Информационные технологии в методике преподавания языка: новые приоритеты*. – М.: РУДН, 2004. – 198 с.

3. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика. – М., 2002. – 575 с.
4. Полат Е.С. Новые педагогические технологии. – М., 1997.
5. Социальные сети в образовании – Ning (<http://www.ning.com/>).
6. Социальная сеть учителей (<http://mypedsovet.ru/>).

Түйін

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқыту үдірісінде, әсіресе шетелдіктерді орыс тіліне үйретуде пайдалану мәселелері қарастырылған. Бұл технологиялар үлкен мүмкіндіктерге ие, оқыту стиліне және студенттерді оқыту әдісіне әсер етеді.

Summary

The article deals with the problem of information and communication technologies in the educational process, namely, the process of learning Russian to foreigners. These technologies have the wide possibilities influence on the teaching style and methods for students of knowledge.

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКИЙ МИНИМУМ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ (УРОВЕНЬ В-2)

М.Р. Кондубаева – профессор кафедры филологических специальностей КазНПУ им. Абая,
А.Т. Онгарбаева – магистрант КазНПУ им. Абая

Лексика является одним из самых сложных разделов лингвистики для теории и практики обучения второму языку, так как имеет неограниченное количество единиц, которые сложно классифицировать и систематизировать по каким-то одним основаниям. Поэтому лексический уровень представляет собой наиболее сложную, труднообозримую и недостаточно изученную систему с большим разнообразием связей, единиц, входящих в эту систему. Кроме того, сложность каждой лексической единицы, различия в значениях слов русского и родного, казахского языков обучающихся приводят к лексико-семантической интерференции, что целесообразно предупреждать [1].

В студенческой аудитории по ГОСО изучается язык для специальных целей, который зафиксирован в текстах научного стиля и его учебно-научном подстиле. Но без овладения языком в объёме школьного лексико-грамматического минимума (уровень А) невозможно, ни понимание речи других людей, ни выражение собственных мыслей, особенно в профессиональной сфере. Овладеть иноязычной лексикой – значит усвоить (запомнить) значение и форму предусмотренного учебной программой минимума лексических единиц и научиться пользоваться этими единицами в различных видах профессиональной речевой деятельности. Наконец, научиться понимать лексические единицы на слух и при чтении текстов, т.е. должен быть уровень владения (В-1) навыками оформления речи.

Предметом нашего анализа является лексический минимум, который нацелен на самостоятельное изучение восприятие, понимание и усвоение текстов на русском языке и который позволит осуществить оценку уровня владения русским языком для уровня В-2. Минимум был составлен в соответствии с принципами мировых и европейских стандартов обучения иностранному языку, а также с учетом общественно-социальных особенностей Республики Казахстан. Следует отметить, что «разработчики пороговых уровней утверждали, что определение границ между уровнями достаточно субъективно», действительно для Казахстана мы берём более высокие показатели, учитывая языковую ситуацию в стране, нежели брали методисты других стран [2,57-59]. На уровне А-1 лексика составляет около 1000-2000 единиц, на базовом уровне А-2 – около 3000 на среднем уровне В-1 – 3500-4000, на уровне выше среднего В-2 – 5000 единиц, на высоком уровне более 5000 единиц. В соответствии с «Общеввропейскими компетенциями владения иностранным языком» (Стасбург,1996) уровень В-2, названный ими пороговым продвинутым, определены следующие дескрипторы для уровня В-2, которые можно рассматривать и как цели формирования профессионально-коммуникативной компетенции: «Понимает общее содержание текстов на разные темы, в том числе по специальности. Говорит достаточно быстро в среднем темпе носителей языка и спонтанно, что обеспечивает возможность общения с носителями языка без особых затруднений для любой из сторон. Может сделать чёткое подробное сообщение на различные темы и изложить свой взгляд на проблему, показать преимущества и недостатки разных мнений» [3, 59].

Минимумы каждого уровня основываются на следующих дидактических принципах, знакомых каждому студенту. Это принцип системности, принцип преемственности, развивающий принцип, принцип коммуникативной направленности, принцип компетентности или результативности.

Системность лексического минимума в том, что он должен способствовать формированию у обучающегося навыка правильного употребления слов и словосочетаний русского языка, умения связывать слова и словосочетания, правильно употреблять лексические единицы в соответствии со всеми жизненными ситуациями общения. В наш минимум включены активные слова, связанные со всеми сферами окружаю-щей жизни, которые восходят к общим понятиям, указанным в категориях Аристотеля и активизирован-ные в указанных выше стандартах Совета Европы: 1-бытие, наличие, существование, 2-время, 3-пространство, 4-движение, 5-качество, 6-количество, 7-чувства, эмоции, 8-отношения, связи. Грамматиче-ский минимум составлен по лексическим ступеням, в котором выделены в смысловые и тематические группы в текстах. Содержание всех ступеней взаимосвязано между собой в определенной последователь-ности. Первая ступень представлена тремя частями речи: имена существительные, имена прилагательные, глаголы. Вторая ступень – это имена числительные, местоимения, наречия. Третья ступень – союзы, междометия. Отдельно выделены пословицы и поговорки русского народа и соответствующие им эквива-ленты в казахской и английской речи. Разделение лексических единиц по частям речи облегчает употреб-ление слов в предложении, так как каждая часть речи выполняет определенную функцию в предложении. С целью эффективного обучения слова каждой части речи разделены на смысловые группы и блоки. Блоки состоят из слов, тесно связанных между собой по смыслу.

Для прочного усвоения лексики необходима её высокая повторяемость, поэтому новые лексические единицы (экономические термины) включаются во многие тексты и задания занятия. Запоминание слов носит активный характер.

При отборе активной лексики в словарь-минимум учитываются следующие принципы, которые мы понимаем как исходные положения, определяющие отбор текстов, лексико-грамматического минимума и выбор методов и приёмов обучения. Остановимся на лингвистических принципах:

1. **Семантический**, заключающийся в том, что отбираемые слова должны выражать наиболее важные понятия по той тематике, с которой студенты встречаются на занятиях по языку. К примеру, слова *выписать, подчеркнуть, составить, заменить, найти, перевести, вписать, спросить, назвать и т.п.* крайне необходимы для занятий.

2. **Сочетаемости**, согласно которому слова с большой сочетаемостью предпочтительнее слов с редкой сочетаемостью, так как при ограниченном объеме активной лексики они позволяют выражать и понимать более разнообразное содержание. Так, глагол «купить» сочетается: а) с прямым дополнением (*купить акции*); б) с обстоятельством места (*купить акции в банке*) и т.п.

3. **Стилистической ограниченности**, т.е. принадлежность слова к нейтральному с элементами разго-ворного, публицистическому, официально-деловому и частично научному стилям речи. Стилистическая соотнесенность слова играет существенную роль в организации правильного высказывания. В учебных пособиях первоначально вводится лексика обиходно-бытовой сферы (*имя, фамилия, семья, рассказ, библиотека, слово, сказать, спросить, окно, дверь, выход, вход, идти, встречать и др.*). Затем вводится лексика официально-делового стиля (*делегация, администрация, сенсация, конференция, возражать, подвести итог и т.п.*) и лексика научного стиля (*конструирование, эксплуатация, этнографический, модульный принцип и др.*).

4. **Частотности**, в соответствии с которым в словарь-минимум включаются наиболее употребитель-ные слова в указанных выше сферах общения. Во многих учебных пособиях для экономических специ-альностей на занятиях встречаются слова такие как, например, *кредит, ипотека, акция, импорт, экспорт, демпинг, менеджмент, маркетинговая компания, концерн, учить, видеть, новый, начало, работать, ответить, предложение, сказать, сделать, находиться, быть и т.п.* Эти слова употребляются почти в каждой теме.

5. **Словообразовательной ценности**, состоящей в том, что в минимум включаются лишь наиболее продуктивные в словообразовательном отношении слова, от которых с помощью аффиксов можно образовать наибольшее количество других слов. К примеру: *акциз – акцизная марка, кредит – ипотечное кредитование, банк – банковский счет – банкир – банкомат и т.д.*

6. **Тематической ценности**. Например, в учебном пособии по русскому языку для студентов-эконо-мистов для темы “Международные экономические связи РК” необходимой лексикой являются: *междуна-родные отношения, экономические связи, участвовать в Саммите, подписать соглашение, междуна-род-ное сотрудничество и т.д.*

Принцип частотности не может быть использован в практике преподавания русского языка в качестве единого критерия отбора лексики, подлежащей усвоению в первую очередь, именно потому, что он часто вступает в противоречие с другими важными принципами и, прежде всего, с принципом тематической важности, семантической ценности каждого данного слова в зависимости от конкретных условий и целей обучения. В настоящее время важным критерием отбора лексики считается критерий соответствия лексики внутренним потребностям учебного процесса. Это значит, что словарь-

минимум должен обеспечивать в лексическом отношении изучение предусмотренного программой фонетического, грамматического, орфографического материала. Мы придерживаемся положения, что регулирующим принципом включения или невключения каждого слова в лексический минимум является учебно-методическая целесообразность. Изучение лексики на лексико-грамматической основе с учетом семантических связей и является с нашей точки зрения той формой, которая наилучшим образом способствует усвоению языкового материала и, кроме того, дает студенту возможность самостоятельно работать над языком целенаправленно.

Хотя при отборе лексического материала учитываются определенные лингвистические критерии (семантическая ценность слова, его сочетаемость, частотность употребления, строевые возможности слова, стилистическая ограниченность, многозначность, словообразовательная ценность и некоторые другие характеристики), минимизированный лексический минимум не всегда точно отражает системность лексики. Пожалуй, принцип системности реализуется в достаточной степени в заданиях и системе упражнений.

В практике преподавания русского языка демонстрация системности лексики повышает эффективность практического овладения языком. Слово должно усваиваться не изолированно, а как системная единица, с лексико-семантическими и словообразовательными группами, с системой частей речи. Наиболее ярким выражением системности лексики являются:

- синонимические ряды; антонимические пары; лексико-семантические поля;
- словообразовательные группы; лексико-семантические группы; лексико-тематические группы; паронимы; омонимы; гипонимы и гиперонимы.

Лексико-семантическая группа и лексико-тематическая группа объединяют все существенные аспекты системных связей между словами с учетом синонимии, антонимии, отношений родовидовых, соположения, присущности (предмет и его часть) не как изолированных явлений, а в их реальной взаимоотношенности. Эти группы следует признать одной из основных форм организации лексики при обучении русско-му языку.

Лексика, объединенная в семантических или понятийных полях и соответствующим образом систематизированная, представляет интерес для продвинутых этапов обучения, когда, например, ставится цель систематизации, обобщения изученного ранее материала.

При отборе лексики, с учетом ее системного характера в словарь-минимум учитываются следующие принципы:

1. Семантический принцип;
2. Сочетаемости;
3. Стилистической ограниченности;
4. Частотности;
5. Словообразовательной ценности;
6. Тематической ценности.

Сжатые сроки и ограниченное количество часов, отводимое на практические занятия в ВУЗах, требуют концентрированной формы работы над новым языковым материалом.

Изучение лексики на лексико-грамматической основе с учетом семантических связей и является той формой, которая наилучшим образом способствует усвоению языкового материала и, кроме того, дает студенту возможность самостоятельно работать над языком целенаправленно.

В указанном списке приводятся без изменения предложения, взятые из оригинальных русских текстов, которые предназначены для чтения и самоконтроля. Использование данного материала для устной работы всецело зависит от уровня выработанных у студентов знаний и навыков и, естественно, от мастерства преподавателя.

Словарный материал минимумов представляет собой исходную базу для новых форм работы. Эти формы предоставляют широкие возможности использования при обучении русскому языку современной техники, что содействует рациональной организации самостоятельной работы студентов и позволяет учитывать их индивидуальные особенности.

Формирование продуктивной речевой деятельности всегда осуществляется в рамках определенной тематики. Если говорить об обучении студентов-экономистов, круг таких тем включает в себя, во-первых, обиходные темы и ситуации, во-вторых, темы общественно-политического характера, в-третьих, как общие, так и частные разделы экономики и финансов.

Сказанное позволяет утверждать, что качественный состав лексических минимумов продуктивного типа для студентов в полной мере обусловлен разговорными темами, которые определены для экономического профиля обучения русскому языку соответствующими учебными программами.

Рецептивные виды речевой деятельности (и это, прежде всего) основываются на текстах, предусмотренных учебными программами. Рецептивный лексический минимум для студентов экономического профиля в идеале должен составляться на основе статистического анализа лексики не любых, а именно

рекомендованных к изучению текстов по специальности.

1. Кондубаева М.Р. *Основы культуры речи*. – Алматы: РИК, 1997 г.
2. Шужин А.Н. *Обучение иностранному языку*. – М., 2007. – с. 57-59.
3. *Общеввропейская компетенция владения иностранным языком: Проект*. – Страсбург, 1996.
4. Азимов Э.Г. *Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) / Азимов Э.Г., Шужин А.* – СПб.: Образование, 1999. – 585 с.
5. Акишина А.А. *Учимся учить / Коган О.Е.* – М.: Русский язык, 2004. – 267 с.
6. Будаев В.Г. *Русский с алфавита / Будаев В.Г.* – Минск: Издательский центр БГУ, 2003. – 350 с.
7. Абжанова Т.А. и др. *Учебное пособие. Русский язык (корректировочный курс)*. – Алматы: Экономика, 2009 г.

Резюме

Бұл мақала экономист студенттерді орыс тіліндегі лексикалық тақырыптар минимумын үйренуге арналған. Минимум сөздігіне таңдаған активті лексиканы енгізу үшін келесі принциптерге назар аудару керек, ол мәтінді таңдап және оқыту әдістерін қарастыруы.

Summary

This article is devoted to a leksiko-thematic minimum of training to Russian of students economists. At selection of active lexicon in the dictionary minimum the following principles which define selection of texts, a lexical and grammatical minimum and a choice of methods and training receptions are considered.

At lexicon selection, taking into account its system character in the dictionary minimum the following principles are considered: semantic principle; compatibility; stylistic limitation; rates; word-formation value; thematic value.

К ВОПРОСУ О ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Г.Р. Кадырова, А.Д. Маймакова – к.филол.н., доцент, кафедра практических языков, КазНПУ им. Абая

Важнейшим условием существования любого государства является крепкое, стабильное гражданское общество, способное обеспечить национальную безопасность. Поэтому сегодня одной из главных основ духовного единства казахстанского государства остается патриотизм. От степени осознания всеми гражданами патриотической идеи зависит социальный мир, сплоченность и развитие современного общества. Все это обуславливает особую важность укрепления и развития эффективной системы военно-патриотического воспитания. Для многонациональных государств, к числу которых относится Казахстан, этот вопрос имеет исключительное значение. В связи с этим в условиях продолжающейся модернизации всей системы общественных отношений в республике проблема формирования патриотизма и гражданских ценностей в молодежной среде обретает особую актуальность, новое звучание и значимость.

Новая концепция образовательной политики Казахстана, направленная на социальную консолидацию и гражданское единение казахстанского общества, учитывает большую динамичность развития общества, быстрые темпы формирования молодежи в образовательном и личностном аспектах. Особую роль в духовно-нравственном воспитании молодежи призваны сыграть высшие учебные заведения. В связи с этим система образования высшего учебного заведения, в частности, педагогических ВУЗов, должна быть построена не только на современных знаниях методик и новейших технологий, но и знаний, ориентированных на воспитательный процесс, где честь, чувство долга, ответственность перед страной – основа патриотизма, в котором учитываются разнообразные конфессии, этносы с их традициями и обычаями, языком и культурой. Всё это возможно проводить в «едином блоке» образовательного и воспитательного пространства именно на занятиях по дисциплине «Русский язык», где должны закладываться фундамент патриотического сознания, патриотических чувств и поведения гражданина как будущих учителей физического воспитания и учителей начальной военной подготовки в условиях целостного педагогического процесса ВУЗа.

В процессе патриотического воспитания формирующаяся личность требует соответствующих способов педагогического воздействия.

В связи с этим к методам патриотического воспитания относят и традиционные методы, и нетрадиционные (активные) методы. К первой группе принадлежат: методы разностороннего воздействия на сознание, чувства и волю обучающихся (беседы, лекции, диспуты, пример, убеждение); ко второй группе можно отнести: ролевые игры, метод проблемной дискуссии, принцип спорного мышления, социальный тренинг и др.

В реальных условиях педагогического процесса методы патриотического воспитания выступают в сложном и противоречивом единстве. Решающее значение здесь имеет не логика отдельных «уединенных» средств, а гармонически организованная их система.

Разумеется, на каком-то определенном этапе воспитательного процесса тот или иной метод может применяться в более или менее изолированном виде. Но только во взаимодействии все методы могут достичь намеченной цели – возрождение духовно-нравственных устоев общества и формирование настоящих граждан национального государства.

Каким же образом на занятиях русского языка можно проводить патриотическое воспитание и развивать гражданскую позицию студентов?

Во-первых, основы построения методики обучения языку и развития различных речевых умений рассматривают аутентичный текст, который по способам воздействия на реальную действительность личности может оказывать образовательную, воспитательную, развивающую, информационную, регулятивную, идеологическую, эстетическую функции. Ведь он выступает и как объект наблюдения за языковыми фактами, и как источник расширения языковых знаний, и как образец для воспроизведения, и как материал для тренировки, и как воспитательное средство. В аутентичном тексте отражаются факты и особенности национальной культуры. Через текст студенты усваивают новые знания, ценности носителей изучаемого языка, т.е. формируется культуроведческая компетенция. Отражение в текстах живой реальной жизни вызывает интерес у студентов, готовность обсуждать материал, вступать в дискуссию. Объяснение такого рода информации, заключенной в тексте, является эффективным средством привлечения внимания студентов к реальной действительности, способствует формированию лингвострановедческой и интеркультурной компетенции, дает возможность сравнивать и находить общее и особенное в реалиях, положительно влияет на личностно-эмоциональное состояние студентов, обеспечивает возможность соизучения языка и культуры.

В соответствии с положениями лингвистики текста, к тексту в процессе преподавания относится речевое произведение любой протяженности, в записанной или звучащей форме, характеризующееся целостностью и законченностью с точки зрения реализации коммуникативного намерения или коммуникативной задачи его автора. В более широком смысле текст представляет собой сложную коммуникативную единицу высокого порядка, продукт и предмет познавательной деятельности. В этой связи можно говорить о том, что овладение умениями и навыками работы с ним не только способствует решению общеобразовательных, воспитательных и практических задач, но и ведет к приобретению общей коммуникативной компетенции, поскольку текст является важным средством самообразования.

Таким образом, отбор текстового материала для занятий по русскому языку проводится с учетом языковой подготовленности студентов, их социально-психологических и национальных особенностей, интересов и индивидуальных возможностей. Кроме этого, система текстов охватывает темы, связанные с устным народным творчеством и ведущие в экскурс истории о военном искусстве казахского народа.

Такая тематическая подборка, связанная с нравственными категориями и человеческими ценностями, несомненно, оказывает воздействие на формирование патриотических чувств и высокого духа молодежи, развивает кругозор и формирует системно знания о своей Родине, ее истории, национальной культуре, о культуре народов, проживающих на территории Казахстана (Ср.: «Кастек батыр», «Караи батыр – внук Карасай батыра», «Богенбай батыр – крупный военачальник XVIII века», «Основы строевого обучения», «Профессиональное мастерство командира», «Патриотизм в современном мире», «Концепция военно-патриотического воспитания молодежи», «Защита Отечества – важнейшая функция государства» и др.).

При работе с текстом нами предлагается тренировочная словарная работа, способствующая углублению определенных понятий, направленная на восприятие нового текста. Затем может быть предложена воспроизводящая работа, направленная на понимание текста, например: чтение с пометами («insert»), т.е. осмысленное чтение:

- «незнакомая информация»;
- + «знакомая и об этом хочу знать больше»;
- ! «интересная информация»;
- ? «непонятная, надо спросить».

Активно применяется и аналитическое чтение, направленное на осмысление прочитанного: «Кратко сформулируйте основную тему текста, используя выражения: В тексте ... речь идет о ...; В тексте ... рассматриваются вопросы ...; В тексте ... говорится о ... ».

Следующим этапом работы может быть сворачивание (составление вопросов, плана) и развертывание текста (перестройка содержания текста в виде диалога), что позволяет упорядочить и

систематизировать полученные сведения.

Заключительным этапом работы над текстом является размышление, где студенты выражают не только свое отношение к прочитанному тексту, но и высказывают новые мысли, касающиеся лично-го восприятия прочитанного текста. Например: *В чём, на ваш взгляд, заключается профессиональное мастерство командира? Каким образом военное мастерство связано с педагогикой?* Или: *Составьте свой портрет современного командира* и др.

Особое место при чтении текстов занимает анализ эпиграфа, так как эпиграфы выражают не только содержание, но и эмоциональную окраску текста. Анализ эпиграфа – достаточно сложная интеллектуальная работа, поскольку он выражает мысль обобщенно. Понимание этой связи, ее словесная формулировка дают возможность более глубоко осмыслить прочитанное, сформировать мыслительный навык логического обоснования той или иной проблемы.

Обдумывание смысла эпиграфа формирует познавательный интерес, обостряет восприятие текста, настраивает на определенный уровень интеллектуальных трудностей, связанных с познанием нового, а также ведет к получению студентами профессионально-значимой информации в области военного искусства казахского народа.

Итогом всей проделанной работы над текстом, как контролирующей подытоживающей и обобщающей, предлагаем образцы следующих заданий:

1. Прочитайте пословицы.

1. *Ер шекіспей бекімейді* 'Герой закаляется на войне'. 2. *Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі* 'Герой рождается для народа, умирает за народ'. 3. *Отан сатқан – ант атқан* 'Предатель Родины проклят присягой'. 4. *Опасыда Отан жоқ* 'У предателя нет Родины' и др.

• О каких качествах человека говорится в этих пословицах? Согласны ли вы с народной мудростью? Свой ответ аргументируйте, опираясь на знания, читательский и жизненный опыт.

Анализ пословиц поможет студентам воспитывать морально-волевые качества, а также развивать в себе чувство верности, любви к Родине. Ведь подлинно казахские пословицы и поговорки действительно отличаются патриотическими ценностями, которые содержат в себе целый комплекс рекомендаций, наставлений, выражающих золотые правила поведения, подлинного патриотизма.

2. Напишите эссе-рассуждение, продолжающее фразу: *Я могу назвать себя патриотом, потому что ...*

3. Составьте рассказ-размышление на тему: *«Особенности военно-спортивных игр казахского народа»*.

4. Напишите сочинение-рассуждение на тему: *«Наши общий дом в опасности»*.

Такие задания предлагаются студентам не только с целью изучения и анализа различных научных источников в области истории военного искусства казахского народа, но и учат проявлять интерес к злободневным проблемам: загрязнение экологии, рост наркомании и молодежной преступности, падение уровня общей культуры и др., тем самым способствуют выражению осознанного патриотизма и неравнодушию к судьбе страны.

Таким образом, предложенные виды работы с текстом имеют не только когнитивную направленность в исторических сведениях военного дела, но и содержат духовно-нравственную природу патриотического воспитания в области традиций военного искусства, что, на наш взгляд, инициирует познавательную самостоятельность студентов, резко повышают эффективность воздействия на процесс обучения в целом, воспитания, самовоспитания и самосовершенствования.

Также такие формы работы с текстом помогают формировать и идеологическую функцию, которая находит свое выражение в главных свойствах личности: целях, мотивах, поведении, потребностях, интересах и мировоззрении будущих учителей начальной военной подготовки.

Во-вторых, на занятиях русского языка как метод патриотического воспитания можно использовать беседу, построенную в виде диалога, участники которого получают возможность свободного обмена мыслями. В межличностном диалоге процесс взаимного понимания является ключевым моментом.

Межличностный диалог – это особый уровень взаимодействия и общения людей, высшее проявление их равноправия, подлинно человеческие отношения. В межличностном диалоге личность одного человека открыта личности другого, что дает возможность участникам такого диалога для взаимного познания и развития. В подобном качестве между партнерами складываются и утверждаются отношения, основанные на подлинно нравственных принципах. И, наконец, в межличностном диалоге активно применяются и развиваются новые способности – понимания, адекватного видения других людей, а также самого себя.

Беседа, как правило, всегда начинается с обоснования темы, которое настраивает обучающихся к предстоящему обсуждению как жизненно важному, а не надуманному делу. Поэтому, проводя беседу, преподаватель так ставит вопросы, чтобы студенты могли свободно высказывать свои суждения, придти к самостоятельным выводам и обобщениям. Например, нами предлагаются такие вопросы:

- Как вы понимаете выражение «Я патриот»?
- Что такое патриотизм для Вас?
- Стоит ли сегодня говорить о патриотизме? Почему?
- Как вы понимаете гражданский и казахстанский патриотизм. В чём разница между ними?

Обоснуйте свою точку зрения.

- Почему студенты НВП изучают основы медицинских знаний? И др.

В заключение беседы уже сам преподаватель формулирует вывод и подводит студентов к сущности и значимости патриотизма.

В-третьих, наряду с традиционными формами работы на занятиях по русскому языку нами используются и различные активные методы патриотического воспитания (о которых мы излагали выше). К ним можно отнести:

1. Ролевые игры, которые считаем наиболее эффективным методом научить студентов ставить себя на место других. По Ф. и Д. Шэфтел, ролевые игры являются «неоценимым средством дать в контролируемых условиях возможность практиковаться в поведении и познавать ценности при решении социальных проблем, не страдая от последствий антисоциальных или опасных действий».

Приведем примеры:

Сюжетно-ролевая игра на тему: «Строевая подготовка».

Занятие проводится в игровой форме. Каждой группе отводится около 20 мин. Студентам предлагается разделиться на две группы, каждая из которых выбирает командира, остальные исполняют роль рядовых. Ведущему, т.е. командиру, предлагается отдать строевые приказы: «Становись», «Стой», «Смирно», «Налево», «Направо» и др.

Такая игра совершенствует навыки активизации внимательности, способствует соблюдению воинского порядка и укреплению дисциплины, а также учит вырабатывать четкость дикции и владение голосом, что в целом является важнейшим показателем профессиональной компетентности будущего учителя-предметника.

2. Метод проблемной дискуссии. Этот метод дискуссии предполагает групповую работу, которая также является существенным фактором активизации деятельности студентов. Такая групповая форма обучения позволяет, на наш взгляд, решать три основные задачи:

- конкретно-познавательную задачу, которая связана с непосредственной учебной ситуацией;
- коммуникативно-развивающую, когда вырабатываются основные навыки общения внутри и за пределами данной группы;
- социально-ориентационную, связанную с воспитанием гражданских качеств, необходимых для адекватной социализации индивида в сообществе.

В качестве проблемной дискуссии студентам можно предложить тему: «Патриотами рождаются или становятся?» и др.

В ходе таких дискуссий студенты учатся самостоятельно находить определенные выводы и принимать решения. Принцип проведения дискуссий – «никакого давления извне». Кроме тренировки участия в демократических процедурах в дискуссиях реализуется психологическое свойство трансформации вербальных реакций в поведенческие. «Проговаривание» и отстаивание идей в ходе дискуссий ускоряет их перевод в убеждения и регулятор поведения студентов.

3. Принцип спорного мышления, который предполагает отбор ситуации, в которой сталкиваются различные взгляды и интересы при обсуждении какого-либо общественного события при различных решениях одной проблемы. В качестве такого примера спорного мышления можно предложить тему: «Спорт для меня дань моде или жизненная необходимость?», где учебные цели ставят задачу применить «контroversное мышление со ссылками на различные альтернативы в качестве дидактического и методического средства» для организации интересного и близкого к реальности обучения.

Такая форма работы развивает умение работать в команде, выполнять трудные, нестандартные задания, вступать в полемику, не боясь отстаивать свою точку зрения, планировать свое время, анализировать свои достоинства и промахи.

4. И последнее – это социальный тренинг, который К.Беир определяет как «процесс, который готовит каждого индивида к полноправному участию в жизни общества, то есть группы людей, относящихся друг к другу как равный к равному». Например, при работе с научным текстом «Устав» студенты знакомятся с основными положениями и понятиями военного устава, что составляет основу норм и правил социально-го поведения для усвоения ограничений, принятых в обществе. Ср. также: при изучении военного этикета на занятиях русского языка у студентов формируется модель поведения в различных ситуациях профессиональной деятельности.

В нашей работе мы показали лишь отдельные фрагменты занятий по русскому языку, которые направлены на гражданско-патриотическое воспитание студентов в условиях современного

педагогиче-ского ВУЗа.

Таким образом, реализация психолого-педагогических технологий патриотического воспитания в образовательный процесс позволяет сформировать личностные качества молодого человека, адекватные организации среды жизнедеятельности и тенденций его развития.

1. Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н. *Передовой опыт по патриотическому воспитанию граждан: Методиче-ское пособие.* – Астана: Агроиздат, 2009. – 236 с.

2. Лутовинов В.И. *Гражданско-патриотическое воспитание сегодня // Педагогика.* – 2006. - №5. – С. 52-59.

3. Соколов А.В. *Интеллектуально-нравственная дифференциация современного студенчества // Социологиче-ские исследования.* – 2005. - №9. – С. 91-97.

Түйін

Бұл мақала жоғары мектептің оқу үдерісі жағдайындағы патриоттық тәрбие мәселесіне арналған. Мақалада жалпыға міндетті «Орыс тілі» пәні бойынша сабақ барысында студенттердің белсенді әлеуметтік, азаматтық ұстанымдарын қалыптастыруға, оларды Отанға деген махаббат пен патриоттық рухқа тәрбиелеуге бағытталған жұмыстардың нақты әдістері мен тәсілдері ұсынылған.

Summary

This work is devoted to the question of patriotic upbringing in conditions of educational process in high school. Concrete methods and ways of working with students during Russian class directed to formation of active social and citizen position, to education in the spirit of patriotism and love of country are presented.

ПОРТФОЛИО И ШКАЛА ОЦЕНИВАНИЯ ПО ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМУ СТАНДАРТУ ОБУЧЕНИЯ

Л.У. Нукеева, А.К. Талдыбаева – старшие преподаватели кафедры профессиональной иноязычной коммуникации и переводческого дела КазНПУ им. Абая

При разработке Европейской системы уровней проводились обширные исследования в разных странах, методики оценки опробовались на практике. В результате пришли к согласию по вопросу о количестве уровней, выделяемых для организации процесса изучения языка и оценки степени владения им. Существует 6 крупных уровней, которые представляют собой более низкие и более высокие подуров-ни в классической трехуровневой системе, включающей в себя базовый, средний и продвинутые уровни. Схема уровней построена по принципу последовательного разветвления. Она начинается с разделения системы уровней на три крупных уровня – А, В и С:

А	Элементарное владение	А 1	Уровень выживания
		А 2	Допороговый уровень
В	Самостоятельное владение	В 1	Пороговый уровень
		В 2	Пороговый продвинутый уровень
С	Свободное владение	С 1	Уровень профессионального владения
		С 2	Уровень владения в совершенстве

Введение общеевропейской системы уровней владения языком не ограничивает возможности различных педагогических коллективов по разработке и описанию своей системы уровней и модулей обучения. Однако использование стандартных категорий при описании собственных программ способствует обеспечению прозрачности курсов.

В обобщенном виде уровни владения языком представлены в следующей таблице:

Таблица 1

Элементарное владение языком	A1	Понимаю и могу употребить в речи знакомые фразы и выражения, необходимые для выполнения конкретных задач. Могу представиться/представить других, задавать/отвечать на вопросы о месте жительства, знакомых, имуществе. Могу участвовать в несложном разговоре, если собеседник говорит медленно и отчетливо и готов оказать помощь.
	A2	Понимаю отдельные предложения и часто встречающиеся выражения, связанные с основными сферами жизни (например, основные сведения о себе и членах своей семьи, покупках, устройстве на работу и т.п.). Могу выполнить задачи, связанные с простым обменом информации на знакомые или бытовые темы. В простых выражени-

		ях могу рассказать о себе, своих родных и близких, описать основные аспекты повседневной жизни.
Самостоятельное владение	B1	Понимаю основные идеи четких сообщений, сделанных на литературном языке на разные темы, типично возникающие на работе, учебе, досуге и т.д. Умею общаться в большинстве ситуаций, которые могут возникнуть во время пребывания в стране изучаемого языка. Могу составить связное сообщение на известные или особо интересные меня темы. Могу описать впечатления, события, надежды, стремления, изложить и обосновать свое мнение и планы на будущее.
	B2	Понимаю общее содержание сложных текстов на абстрактные и конкретные темы, в том числе узкоспециальные тексты. Говорю достаточно быстро и спонтанно, чтобы постоянно общаться с носителями языка без особых затруднений для любой из сторон. Я умею делать четкие, подробные сообщения на различные темы и изложить свой взгляд на основную проблему, показать преимущество и недостатки разных мнений.
Свободное владение	C1	Понимаю объемные сложные тексты на различную тематику, распознаю скрытое значение. Говорю спонтанно в быстром темпе, не испытывая затруднений с подбором слов и выражений. Гибко и эффективно использую язык для общения в научной и профессиональной деятельности. Могу создать точное, детальное, хорошо выстроенное сообщение на сложные темы, демонстрируя владение моделями организации текста, средствами связи и объединением его элементов.
	C2	Понимаю практически любое устное или письменное сообщение, могу составить связный текст, опираясь на несколько устных и письменных источников. Говорю спонтанно с высоким темпом и высокой степенью точности, подчеркивая оттенки значений даже в самых сложных случаях.

При интерпретации шкалы уровней надо иметь в виду, что деления на такой шкале не являются одинаковыми. Даже если уровни кажутся равноудаленными на шкале, для их достижения требуется разное время. Так, даже если «Допороговый» уровень расположен на полпути к «Пороговому», а «Пороговый» находится на уровне шкалы на полпути к «Пороговому продвинутому» опыт использования данной шкалы показывает, что для продвижения от «Порогового» к «Пороговому продвинутому» уровню необходимо в два раза больше времени, чем на достижение «Порогового» уровня. Это объясняется тем, что на более высоких уровнях расширяется круг видов деятельности и требуется все большее количество знаний, навыков и умений. Для выбора конкретных целей обучения может потребоваться более подробное описание. Его можно представить в виде отдельной таблицы, отображающей основные аспекты владения языком по шести уровням. Например, таблица 2 составлена как инструмент самооценки для выявления своих знаний и умений по аспектам:

Таблица 2 А1 (Уровень выживания):

Понимание	Аудирование	Я понимаю отдельные знакомые слова и очень простые фразы в медленно и четко звучащей речи в ситуациях повседневного общения, когда говорят обо мне, моей семье и ближайшем окружении.
	Чтение	Я понимаю знакомые имена, слова, а также очень простые предложения в объявлениях, на плакатах или каталогах.
Говорение	Диалог	Я могу принимать участие в диалоге, если мой собеседник повторяет по моей просьбе в замедленном темпе свое высказывание или перефразирует его, а также помогает сформулировать то, что я пытаюсь сказать. Я могу задавать простые вопросы и отвечать на них в рамках известных мне или интересующих меня тем.
	Монолог	Я умею, используя простые фразы и предложения, рассказать о месте, где живу, и людях, которых я знаю.
Письмо	Письмо	Я умею писать простые открытки (например, поздравление с праздником), заполнять формуляры, вносить свою фамилию, национальность, адрес в регистрационный листок в гостинице.

А2 (Допороговый уровень):

Понимание	Аудирование	Я понимаю отдельные фразы и наиболее употребительные слова в высказываниях, касающихся важных для меня тем (например, основную информацию о себе и своей семье, о покупках, о месте, где живу, о работе). Я понимаю, о чем идет речь в простых, четко произнесенных и небольших по объему сообщениях и объявлениях
------------------	-------------	--

	Чтение	Я понимаю очень короткие простые тексты. Я могу найти конкретную, легко предсказуемую информацию в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях. Я понимаю простые письма личного характера.
Говорение	Диалог	Я умею общаться в простых типичных ситуациях, требующих непосредственного обмена информацией в рамках знакомых мне тем и видов деятельности. Я могу поддерживать предельно краткий разговор на бытовые темы, и все же понимаю недостаточно, чтобы самостоятельно вести беседу.
	Монолог	Я могу, используя простые фразы и предложения, рассказать о своей семье и других людях, условиях жизни, учебе, настоящей или прежней работе.
Письмо	Письмо	Я умею писать простые короткие записки и сообщения. Я могу написать несложное письмо личного характера (например, выразить кому-либо свою благодарность за что-либо).

1 (Пороговый уровень):

Понимание	Аудирование	Я понимаю основные положения четко произнесенных высказываний в пределах литературной нормы на известные мне темы, с которыми мне приходится иметь дело на работе, в школе, на отдыхе и т.д. Я понимаю, о чем идет речь в большинстве радио- и телепрограмм о текущих событиях, а также передач, связанных с моими личными или профессиональными интересами. Речь говорящих должна быть при этом четкой и относительно медленной.
	Чтение	Я понимаю тексты, построенные на частотном языковом материале повседневно-го и профессионального общения. Я понимаю описания событий, чувств, намерений в письмах личного характера.
Говорение	Диалог	Я умею общаться в большинстве ситуаций, возникающих во время пребывания в стране изучаемого языка. Я могу без предварительной подготовки участвовать в диалогах на знакомую мне/ интересующую меня тему (например, «семья», «хобби», «работа», «путешествие», «текущие события»).
	Монолог	Я умею строить простые связные высказывания о своих личных впечатлениях, событиях, рассказывать о своих мечтах, надеждах и желаниях. Я могу кратко обосновать и объяснить свои взгляды и намерения. Я могу рассказать историю или изложить сюжет книги или фильма и выразить к этому свое отношение.
Письмо	Письмо	Я умею писать простые связные тексты на знакомые или интересующие меня темы. Я умею писать письма личного характера, сообщая в них о своих личных переживаниях и впечатлениях.

В2 (Пороговый продвинутый уровень):

Понимание	Аудирование	Я понимаю развернутые доклады и лекции и содержащуюся в них даже сложную аргументацию, если тематика этих выступлений мне достаточно знакома. Я понимаю почти все новости и репортажи о текущих событиях. Я понимаю содержание большинства фильмов, если их герои говорят на литературном языке.
	Чтение	Я понимаю статьи и сообщения по современной проблематике, авторы которых занимают особую позицию или высказывают особую точку зрения. Я понимаю современную художественную прозу.
Говорение	Диалог	Я умею без подготовки довольно свободно участвовать в диалогах с носителями изучаемого языка. Я умею принимать активное участие в дискуссии по знакомой мне проблеме, обосновывать и отстаивать свою точку зрения.
	Монолог	Я могу понятно и обстоятельно высказываться по широкому кругу интересующих меня вопросов. Я могу объяснить свою точку зрения по актуальной проблеме, высказывая все аргументы «за» и «против».
Письмо	Письмо	Я умею писать понятные подробные сообщения по широкому кругу интересующих меня вопросов. Я умею писать эссе или доклады, освещающие вопросы или аргументируя точку зрения «за» или «против». Я умею писать письма, выделяя те события и впечатления, которые

		являются для меня особо важными.
--	--	----------------------------------

Рассмотренные выше таблицы оценки уровней составлены на основе банка «иллюстративных дескрипторов», разработанных и проверенных на практике, и впоследствии проградированных по уровням в ходе исследовательского проекта. Шкалы дескрипторов основываются на подробно разработанной системе категорий для описания того, что значит, владение использованием языка и кого можно назвать владеющим языком.

1. Проект DIALANG.
2. A Common European Framework of Reference for Languages Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg, 1986.

Түйін

Мақалада оқытудың жалпы Европалық стандарты мен оқушылардың білім деңгейін бағалау шкаласы және оқушының өзін-өзі бағалау портфолиосы туралы сөз болады.

Summary

In this article the author describes the European standard and scale of grading the level of students' knowledge.

МОТИВАЦИОННАЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ И МНОГООБРАЗИЕ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ СТИМУЛОВ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Р.П. Джумагульбаева, Д.А. Худайбердина – ст. преподаватели, кафедра английского языка для специальных целей (гуманитарное направление), КазНПУ им. Абая

Мотивация на уроке обеспечивается прежде всего осознанием учащимися успешности изучения иностранного языка, ощущения прогресса в учении. Только в этом случае урок будет иметь смысл для студента, он охотно на него идет. Большая роль в мотивационном обеспечении урока принадлежит доступности и посильности предлагаемых заданий в каждой «точке» урока. Учащийся легко и с желанием выполняет задание, если оно содержит преодолимую трудность для него; легкое задание неинтересно. Нужно, чтобы задание выполнялось с определенным напряжением. Это достигается выстраиванием упражнений строго поступательно (градировано); студенту оказывается помощь в виде яркого образца выполнения, необходимых опор, ключей и средств подкрепления. Например, предлагается беседа о любимых писателях, книгах. Преподаватель сначала снимает трудности, связанные с произношением имен автора на изучаемом языке, как они правильно звучат по-английски, чтобы избежать их русификации, например Гейне вместо Heine, Твен вместо Twain, Гюго вместо Hugo. Преподаватель начинает с того, что сам называет своего любимого писателя и произведение, которое больше всего ему нравится, что для учащихся выступает в качестве образца для построения своего высказывания.

Возможны опоры в виде начала высказывания, например:

My favourite writer is...

Опорой может служить предлагаемый план высказывания, иллюстрации (портрет автора, книга, которыми писатель прославился).

Для осознания успешности учения и общения важна также оценка, самооценка и взаимная оценка. Это проявление обратной связи однозначно свидетельствует о поступательном движении учащегося в освоении языка. Когда мы говорим об оценке, мы имеем в виду не только оценку в виде балла. Нам предоставляется более важным использование широкой шкалы одобрений, который может и должен располагать преподаватель наряду со словесными и несловесными ободрениями, как-то: улыбка, жест, интонация. Оценка может исходить также от студентов, участников выполняемых заданий, когда у них есть эталон выполнения, когда они пользуются специальными фразами-клише типа: ты прав, ты не прав, ты ошибаешься и другие. Это все средства внешней обратной связи, носящие объективный характер, – оценка со стороны.

Для осознания успешности учения не менее важна внутренняя, субъективная обратная связь, т.е. самооценка. Выполнение учеником задания в нормальном темпе в соответствии с ситуацией сигнализирует ему самому, что он с ним справляется. Это вызывает чувство удовлетворения и мотивирует дальнейшее учение.

Содержание материала, используемого на уроке, также может создавать условия для мотивационной обеспеченности урока. Важно, чтобы материал был лично ориентирован. При этом выражение «лично ориентирован» мы понимаем широко: он не только должен касаться

самого ученика, но и всего того, что с ним сопрячено, его вкусов и привязанностей. Не следует опасаться включения в урок модных современных песен, афоризмов, стихов, которые выполняют, помимо практической, образовательной, воспитательной функции и мотивирующую.

Однако каким бы привлекательным не был материал на уроке, сам по себе он еще не может обеспечить полного успеха в плане мотивации, иными словами: важны приемы работы с материалом, задания к упражнениям, ставящие учащегося в положение субъекта учения и общения. Это – коллективные формы работы на уроке, языковые и речевые игры. Мотивационной обеспеченности урока помогают также ролевые игры.

Чтения и задания, связанные с ним, также дают большие возможности для интеллектуального развития учащихся и повышения мотивации. При работе над чтением на уроке учителем создаются условия для содержательного поиска путем постановки проблемных вопросов. Наконец, сама организация урока также может способствовать мотивации, если уроки проводятся в мажорном тоне с соблюдением кульминаций. Учащимся следует приучить экономить время и темп, который задается на уроке; не должно быть неоправданных пауз, рассеивающих внимание учащихся. Если учащиеся включаются в самостоятельную работу, то паузы здесь необходимы, чтобы можно было каждому сосредоточиться на выполнении задания.

Благоприятное действие оказывает музыкальный фон, музыкальные заставки. Тонизирующая роль музыки на уроке подчеркивается в современных психологических и методических исследованиях и доказывается опытом обучения иностранным языкам в интенсивных курсах. Музыка способствует снятию усталости, релаксации и помогает лучшему усвоению материала. На последнем этапе следует соотносить приемы работы со временем урока, предусматривая для последней трети урока упражнения, снимающие усталости и, таким образом, препятствующие спаду мотивации.

Социальная функция языка позволяет ему входить в разные области действительности. С его помощью можно описать все явления природы и общества, мир чувственный и абстрактный; язык – универсальное средство познания и общения. Изучаемый иностранный язык также призван выполнять эту функцию. Для успешного овладения им важно на уроке представлять «отрезки» действительности, которые необходимы для воспроизведения и понимания высказываний. Иными словами на уроке должна быть сама жизнь в реальности или фантастическом варианте или ее модель. Модель, в свою очередь, может быть представлена вербальной или наглядной ситуацией, задающей соответствующий стимул. Вербальный стимул, как правило, апеллирует к воображению учащихся. Разумеется, что вербальные стимулы следует соотносить с возрастными и психологическими особенностями учащихся и их речевым опытом. Вербальные стимулы присущи обучению чтению, когда в качестве таковых выступают задания проблемного характера, предшествующие чтению.

Помимо вербальных стимулов на уроке должны использоваться наглядные стимулы, не требующие и требующие технических средств. В урок с их помощью приходит сама многомерная действительность. Нельзя сказать, чтобы преподавателя недооценивали наглядные пособия, но порой для стимулирования речи они не используются в должной мере. Например, вывешивается сюжетная картинка только для того, чтобы назвать на иностранном языке предмет, тогда как ее целесообразно использовать для стимулирования связного высказывания, беседы по ней.

Наблюдения показывают, что многократное обращение к картинке с одним и тем же заданием: «Опиши картинку» – ослабляет ее стимулирующую силу. Картинка перестает быть стимулом и в тех случаях, когда при ее использовании учащийся пересказывает текст учебника, который имеет лишь частичное отношение к этой картинке. В этом случае наглядное средство выглядит незадействованной декорацией. В то время как картинка, простое доступное средство, призвана стимулировать речь как подготовленную, так и неподготовленную, монологическую и диалогическую. Работа с картинкой может стать кульминацией урока. Назовем виды работы с картинкой на уроке:

- ее можно просто описать;
- сказать, что на ней изображено;
- восстановить недостающий элемент на картинке;
- найти и указать на нелепость;
- соотнести изображение на картинке со своим жизненным опытом ;
- пользуясь изображением, домыслить предысторию, постисторию, подтекст;
- драматизировать изображенное на картинке, перевоплощаясь в ее персонажей;
- высказать свое отношение к картинке, к изображенному на ней.

Такого рода задания индивидуализируют речь учащихся, будят их воображения и мысль и значительно расширяют стимулирующее воздействие картинки.

Еще большая стимулирующая возможность заложена в диафильмах, фильмах, видеофильмах. Приемы работы с такими наглядными материалами принципиально мало будут отличаться друг от друга, хотя их стимулирующее воздействие может усиливаться за счет звукового сопровождения.

Звучащая речь сама по себе является эффективным стимулом развития устной речи, как говорения, так и аудирования. Современный урок иностранного языка не мыслим без использования звукозаписи, стимулирующее воздействие звукозаписи проявляется в том, что она создает эталон звучащей речи, пробуждает к имитации, расширяет ассоциативную базу, упрочивает слухомоторные навыки. Было бы ошибочным полагать, что звукозапись влияет только на произношение. Ее стимулирующее воздействие распространяется и на речь в целом. Она стимулирует речемыслительную деятельность и оказывает эмоциональное воздействие на учащихся.

На уроке звукозапись может выступать источником содержательно-смысловой информации: это рассказ, стихотворение, песня. В нее включаются музыкальные заставки, которые помогают усвоению и снижают утомляемость.

Эффективность указанных стимулов, совокупное их использование очень велико, если соблюдать меру, в какой момент урока, с какой целью и что именно в данной группе учащихся окажется наиболее эффективным. Наблюдения показывают, что рассматриваемое нами требование к современному уроку далеко не всегда соблюдается. Имеет часто одностороннее использование одного стимула, чаще всего вербального, из уст учителя или, наоборот, неоправданно чрезмерное использование разных вербальных и наглядных стимулов, рассредоточивающих внимание учащихся. Не следует допускать не обусловленного задачами урока использования стимула, когда он не вписывается в содержание урока, например: показ диафильма только с развлекательной целью. Не надо также заменять один стимул другим, например: вместо прослушивания звукозаписи для развития понимания звучащей речи преподаватель сам читает текст, не надо дублировать стимулы: один и тот же рассказ давать в записи и с голоса преподавателя. Такие «перекося» не обогащают учебный процесс и в какой-то мере повинны в спаде интереса учению.

1. Есипович К.Б. *Управление познавательной деятельностью учащихся при изучении иностранного языка.* – М., 1988.
2. Браун Д. *Восприятие английской речи на слух.* – М., 1984.
3. Фрейтас Дж. Ф. *Минимум для общения.* – М., 1980.
4. www.englishwell.com
5. www.bbc.englishlearn.org

Түйін

Мақалада мотивациялық жағдайлары және стимулдары көрсетілген. Олар ағылшын тілі сабағының жоғары деңгейде өтеуіне әсер етеді.

Resume

The article offers the list of motivating conditions and stimulus for successful conducting of the English language lesson.

ӘОЖ 811.512.122'282

ТОПОНИМ ЭТИМОЛОГИЯСЫ БОЙЫНША ЭТЮДТЕР

Б.Н. Бияров – филол.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері

Тіліміздегі барлық сөздің, жалқы есімнің өз тарихы, өз этномәдени мазмұны бар. Күнделікті өмірде біз сөзді, жалқы есімді қолданғанда, кәдімгі тілдік таңба ретінде қабылдаймыз да, оның тарихын, этимологиясын елестерге бермейміз. Көптеген ғалымдардың жалқы есімді «жай ғана таңба» деп бағалауы, кумулятивтік қабілетіне назар аудармауы, осы ажыратушы, бағыт-бағдар беруші қызметіне қарап айтылған пікірлер болып табылады.

Аздаған ауытқуларды ескермегенде, жалқы есімдерді сөзбен қатар қоюға әбден болады. Мәселе тек жалқы есімдердің сөздік қасиетінің әртүрлі дәрежеде көрініс беруінде. Сөзге тән белгілер, әсіресе, топонимдерде айқын байқалады. Ал антропонимдерде дәл топонимдердегідей денотатпен байланысы күшті болмайды. Адам есімдерінің таңбалық сипаты басым. К.Маркстың “Яков деген есім ол кісі туралы маған ешқандай ақпарат бермейді” дейтіні содан келіп шығады.

Жаратылысынан уәженбеген сөз немесе атау болмайды. Тек кейбір атаулардың уәжі(мотиви), аталу себебі (этимологиясы) уақыт өту барысында көмескіленіп, өшіп кетеді. Ал ол мағына уәжге, уәж атау берілген нысанның ерекше бір белгісін анықтауға алып келеді. Ендеше сөздің этимологиясын іздеу, сайып келгенде, дүниедегі зат пен құбылысты зерттеу болып шығады. Бұл жағынан келгенде, тіл біліміндегі “Сөздер мен заттар” мектебінің ұстанған бағыттары дұрыс екенін мойындамасқа

болмайды.

Мақаламызда кейбір макротопонимдердің этимологияларына қысқаша шолу жасауды мақсат еттік.

АЛТАЙ – таулы қырат, Шығыс Қазақстан облысы. Түркілердің атамекені болған көне Алтай қазір Орыс Алтайы, Моңғол Алтайы, Қазақ Алтайы деп бөлініп кеткен. Алтайдың үштен бірі ғана Қазақстан-ның үлесінде. Қазақ Алтайы өз ішінде Өр Алтай, Кенді Алтай болып Ертіс өзені арқылы екіге бөлінеді. Оларды Қалба жотасы жалғастырып тұр. Алтай ороними (тау аты) туралы көптеген пікір бар. Мәселен, В.В.Радлов *ал* (биік)+*тайга* (орманды тау) деген сөздерден шығарса, Э.М. Мурзаев, В.А. Никоновтар "ала тау" мағынасымен байланыстырады. М.Рясянен *ал+той* "алып тау" десе, Е.Жанпейісов *ал* сөзі "үздіксіз, тізбектелген" мағынасын береді дейді. Ғалымдардың көпшілігі бұл атаудың негізінде *алтын* сөзінің жатқанын мойындайды (Б.Я. Владимирцов, Э.В. Севортян, Г.Дерфер, Г.Рамстедт, Г.Вамбери, А.Щербак, А.Әбдірахманов, Ғ.Қоңқашпаев, Т.Жанұзақов т.б.). Оның ішінде Ғ.Қоңқашпаевтың келтірген дерегі дұрыс деп есептейміз. Моңғ. *алт* (алтын)+*тай* (туынды сын есім жұрнағы), сонда *Алттай>Алтай* "алтынды" болып шығады. Біздің қосарымыз академик В.В. Бартольдтың "Алтай ороними кейін шыққан тәрізді" деген пікіріне сүйеніп, Алтай атауының көне түркі тілінен монғол тіліне аударылған атау екенін ескерту. Өйткені, Орхон жазбаларында Алтын йыш (732-735 жж.), Қытайдың "Таншу" жылнамасында Алтынтағ (647 ж.), Моңғолдың "Құпия шежіресінде" Алтынтау (XIII ғасырдан бері) түрінде көрсетіледі де, Алтай атауы кездеспейді. Түркілік атауды монғолдар жаулап алғаннан кейін, өз тілдеріне аударып атаған тәрізді. Ал мағынасы сақталып қалған. Жаулап, отарлап алған елдердің тілі келмегендіктен, немесе әдейі саясатпен жер-су аттарын өзгертуі тарихта бар оқиға.

АРЫС – Оңтүстік Қазақстандағы өзен. *Арыс* гидронимін С.П. Толстов, А.Н. Бернштам көне *арси* этнонимімен салыстырады. В.Н. Попова атаудың бірінші сыңары үндіевропа тіліндегі *ар* «су», «өзен» мағынасын беретін сөз дейді де, екінші сыңары *ас* «су», «өзен» мәніндегі кең тараған гидроформант дей-ді [1; 66]. Ә.Байбатша *арыс* сақ тайпаларының бірінші аты екенін айтады [2; 42]. Б.А. Байтанаев ортаға-сырда осы өзен бойында салынған *Арсубаникет* қаласының атындағы *ас* сыңары түрк. *су* болып калька-ланатынын айтады (ар+су). Сонымен бірге XIV-XVI ғасырларда Арсубаникет *Қарасман* (*Қараспан*) атал-ғанын және А.М. Щербактың *Арас*, *Арсу*, *Һарас>Карас* нұсқалары болған деген пікірін келтіреді [1; 66].

Зерттеушілердің барлығы *Арыс* гидронимінің екі сыңары да «су», «өзен» мағынасын беретінін мойындайды, бірақ екі сыңары да бірдей мәнде тұратын топонимдер күдік тудырады. Біздің ойымызша, атаудың бірінші сыңары *ар* көне түркі тіліндегі «таза», «мөлдір» мағынасында тұр «ару, аршу сөздері секілді» [3; 171]. Ал екінші сыңары *ыс/іс/с* фин-угор, түркі тілдерінде «су» мағынасын беретіні дәлелді. Сонда *Арыс* «таза, мөлдір су» мәнді гидроним болғаны. Кейінгі атауы *Қарасман<Қарас* та бұл пікірді нығайта түседі, өйткені қаз. *қара* «таза, мөлдір»+*ас* «су» екені белгілі. Қарасу аталған өзендердің барлығы дерлік мөлдір сулы болып келетіні біздің алдыңғы зерттеулерімізде дәлелденген еді [4; 94]. Арыстың басқы ағысы, тіпті болмағанда Ақсу өзені құятын жерге дейін, таза болуға тиіс, өйткені Ақсу атты өзендердің көбінесе лайлы болып келетіні тағы рас.

БЕРЕЛ – өзен; е.м. ШҚО, Катонқарағай ауд. Күні бүгінге дейін Берел топонимі туралы «бергі ел» мағынасында-мыс деген халықтық этимологиядан басқа ғылыми болжам не нақты пікір айтылмай келеді.

Мағынасын ашу қиынға соғатын *Берел* гидрониміне біз профессор Г.Шухардтың «заттан сөзге қарай» деген принципіне сүйеніп, географиялық нысаннан (өзеннің өзінен) бастап бардық. Берел өзені басын Мұзтаудан алып, Бұқтырма өзеніне құятын шағын тау өзені. Оның көзге бірден түсетін басты ерекшелігі – суының, әсіресе жазда, сүттей ақ болып ағуы. Суға ақ түс беретін Мұзтаудың ақ балшығы екені анықталған. Түсіне қарап жергілікті тұрғындар *Ақбұлқақ* деп атайды: *Ақбұлқақ < Ақбұлғақ < Бұқтырманың мөлдір суын ақ түске айналдырып, бұлғайтын, лайлайтын өзен»* мағынасында қолданады. Саяхатшы-ғалымдар Беля Берель түрінде картаға түсірген.

Атау беруші (қай тілде болса да) өзеннің бұл ерекшелігін байқамауы мүмкін емес. Осы ойдан келген-де, Мұзтау атауын берген сақтар не ғұндар, не түріктер *бор* (*боз*) «ақ, сұр» анықтауышын пайдаланған да, *Борел* (мұндағы *ел*, *ыл*, *іл* өте көне дәуірде «өзен», «су» гидротермині болған: Елек, Іле, Ойыл, Қиыл т.б.) атауын жасаған секілді. *Борел* түркі тілдеріне тән үндестік заңына байланысты кейінді ықпалға ұшырап, *Борел>Бөрел>Берел* тұлғасын қабылдайды. Сонымен *Берел* «ақ, сұр түсті су, өзен» мағынасында тұр деуге негіз бар. Ал түркілердің ұрпағы қазақтар көне атау Берелдің мәнін ұқпаған соң, кейін атаудың уәжін сақтай отырып, *Ақбұлқақ* деп қайыра ат берген сыңайлы.

ЕРТІС – өзен. ШҚО, Павлодар обл. Ертіс гидронимі туралы ертелі-кеш айтылған пікірлердің ұзын-ырғасы мынадай:

1. М.Қашқари (XI ғ.): «Ертішті – бәсекелесіп өтісті; бәстесіп өтісті ... Ертішүр-ертүшмек-Бәске өтісер-бәске өтіспек» деген мағынасын келтіреді. Ғалымдар бұл пікірді халықтық этимология деп

тапты.

2. П.П. Семенов-Тянь-Шанский: «Иртыш – қырғыз (қазақ) тілінде *ир* – «жер» + *тыш (tic)* – «қазу» түріндегі сөздерден біріктіреді.

3. В.В. Бартольд: «*Артуш (эртюш)* «адам (ер), төмен түс» мағынасын Гардизидің пікіріне сүйеніп барып айтады.

4. А.П. Дульзон: «Кет. *ир+сес* «өзен+өзен» > *Ирчис* сөзінен өзгерген», – дейді.

5. Э.М. Мурзаев: «Көне түркі. *ир.*; қаз. *ірім*, түрік. *ирмок* «өзен», өзб. *ирмок* «өзеннің сағасы» + кет. *сес, шеш* «өзен» сөздерінен жасалған болуы керек дейді.

6. Р.Рамстедт: «*Ертіс* – «катал, ашулы, тасқынды», - мәнінде тұр деген көзқарасты келтіреді.

7. А.Әбдірахманов «Түрік. *ир* > *ер* «иір»+кет.*сес//иеш//тес//тыш* «өзен,су» > Ертіс, яғни «иір өзен», – деп шешеді.

8. А.К. Матвеев, В.И. Попова т.б.: «*Ар/ер* «су, өзен» +*тыш//тіс, сес, ас, ес* «су, өзен» тұлғаларынан біріккен дейді.

9. Т.Жанұзақ: «*jer* «жер» + *tic* < *ic* «өзен», яғни Ертіс «жер суы», «жерден шыққан өзен» мағынасын беріп, Қарасу атауына сәйкес келеді», деп шешеді.

Келтірілген болжам-пікірлердің бәрін де құптай отырып, олардағы негізгі мәселе Ертіс атауының құрамындағы «т» дыбысында тұрғанын байқау қиын емес. Барлық келтірілген анықтамаларда «т» екінші сыңарға таңылып отырады: тыш//тіс. Ал көне түркі, бірқатар үндіевропа елдерінде «өзен, су» мәнін беретін көне тұлға *ас/ес, ыс/іс, с* болса керек еді. Тағы бір қателік мынада: ғалымдар өзеннің орысша аты *Иртыш*-тан бастап талдайды да, ең басынан қателеседі. Өзен ежелгі заманнан Ертіс деп аталатынын естен шығарады.

Біздің болжам-пікіріміз бойынша, Ертіс атауы өте көне гидроним болғандықтан (профессор Т.Жанұзақтың айтуынша, Ертіс атауына кем дегенде екі мың жылдан асады), бір буынды үш сөзден тұрады. Атап айтқанда, *Ер+ті+іс* > Ертіс. Мұндағы *ер* түбірі көне түркі. *ериш/еріс* Э.В. Севортян сөздігінде «основа ткани», «горизонтальные жерди, вставляемые между вертикальными стойками при плетенки стен амбара» сөзінде кездеседі. С.Аманжоловтың монографиясында: «*Еріс (uiric)*: арқау (основа в ткани). Илым., 58» түрінде түсінік беріледі [5; 478]. Бұл сілтемелерден көріп отырғанымыздай *ер* синкрет-ті түбірінің тағы бір мағынасы «көлденең» семасын береді екен.

Ал *ит/ым/өт/үт* «өтетін», «ағатын» етістігін құрайтыны белгілі және *ыс/іс* «су, өзен» сөзі екені де баршаға мәлім. Сонда *Ертіс* < *Ер* «көлденең» + *ит* «өтетін, ағатын» + *іс* «өзен, су» болып шығады, яғни, жинақтап айтқанда, Ертіс «көлденең ағатын өзен» деген мәнде тұруы мүмкін.

Атауға негізгі уәж болған оның Алтайға баратын, Алтайдан шығатын құрлықты көлденең кесіп өтуі. Көне түркілер «Алтын тауын асып, Ертіс өзенін кешуге» мәжбүр болады. М.Қашқари сөздігінде келтірілген мысалда:

«Ысытатын аптап қапсырды

Үміт артқан адам жауықты.

Ертіс суын кешпекші,

Содан халық сескенді», – деп Ертістен өтуге үлкен мән беріледі [6;

186]. Ұзындығы 4,5 мың километрге жуық, ені 100-120 м. өзенді кешіп өте алмаған керуендер өзенді бойлап, оның басын (Моңғол Алтайын) айналып өтуге тура келген [7; 71].

ҚАЛБА – тау жотасы (1606 м). ШҚО. Қалба оронимінің этимологиясы туралы мынадай үш түрлі пікір келтіруге болады:

1. Қалба – түркі. *қалбагай* «жалпақ»; эвенк. *қалбин* «кең», мәнжүр. *кальфан* «жалпақ»; моңғ. *халбагар* «кең», «жалпақ», *халбага* «қасық» сөздерімен ұялас келіп, «жалпақ тасты, аласа тау» мағынасын береді. Таудың өзі де текшеленген, қатталған жалпақ тастардан тұрады.

2. Сонымен бірге, тұңғыс-мәнжүр. *қолбо/холбо* «жалғасу», «қосылу»; моңғ. *холбо* «жалғастыру», «байлау»; түркі. *қосу* (В.И. Цинциус //Алтайские этимологии, 1984, 92-93) сөзінен *Қолба* > *Қалба* «Өр Алтай мен Батыс (Кенді) Алтайды жалғастырушы, қосатын тау жотасы» мағынасына да келеді.

3. *Қалба* «*Allium ursinum*, род дикого лука, черемша (Даль, 2,77; Фасмер, 2, 165; Радлов 2,270)» мәнінде орыс тіліне енген түркізм түрінде көрсетіледі [8; 154]. Шығыс Түркі тілдерінде *қалба* «жабайы сарымсақ» сөзі қолданылады.

Қытай жазбаларында ғұндар мекендейтін солтүстіктегі, батыстағы бірнеше тау *Цунлин* «луковый хребет» деп аталатыны және ғұндарды «жабайы тау сарымсағын жейтіндер» деп атағаны кездеседі [9; 204-205]. Сол сарымсақты тау осы Қалба тауы болуы мүмкін.

Бір ғажабы бұл үш этимология да Қалба тау жотасының негізгі үш түрлі ерекшелігін дәл басып көрсетіп тұр. Бірақ қайсысы атау болып бізге жеткенін анықтау қиын, өйткені Қалба тауының жалпақ

тасты болып келетіні, оның Өр Алтай мен Батыс Алтайды жалғап жатқаны, тауда жабайы сарымсақ пен рауағаштың қалың өсетіні де ақиқат-шындық.

Топонимжасам тарихында осындай жұмбақ жағдайлар да кездесіп тұрады.

МҰҒАЛЖАР – тау. Ақтөбе облысы. География ғылымы табиғи нысанды сипаттап, зерттеп беру арқылы, сөз жоқ, тілші-ғалымдарға тілдің аясынан тыс, бірақ аса қажетті мәліметтер береді. Мәселен, тілші *Мұғалжар* оронимінің мағынасын анықтау үшін, ол тауды барып көруі керек, болмаса география-лық сипаттамасына сүйенуі керек. Топонимика кешенді ғылым болғандықтан, тек тілдік тұрғыдан ғана қарастырып, сыртынан тон пішу ғылыми әдіске жатпайды. Сонымен, *Мұғалжар* тауының географиялық сипаты мынадай: «*Мұғалжар* Орал тауының оңтүстігінде, Қазақстан жеріндегі табиғи жалғасы болып табылады. Мұғалжар тауының Орал тауынан айырмасы – оның шығыс беткейі көлбеу де, батыс беткейі тік болып келеді... Мұғалжар оңтүстікте төбелері тегіс аласа қырқаларға және жеке дара тұрған *Шошқа-көл* таулы бұйратына жалғасады. Сарыарқа сияқты Мұғалжар да шөгінді және магмалық жыныстардан түзілген ежелгі таулы өлке (астын сызған – біз)» [10; 63].

Тілдік тұрғыдан келгенде, атаудың бірінші сынары «*мұқ/моқ*>*моқал-комалый (тұқыл, мұқыл)*» [3; 238] туынды түбірі «*мұқалған, мүжілген*», «*аласа*» мағыналарын береді. Ал екінші сынары кәдімгі *жар* (жарқабақ) сөзі *тау* орографиялық терминін ауыстырып тұр, өйткені таудың шығыс беткейі көлбеу де, батыс беткейі тік (жарлы) болып келеді.

Сонымен, *Мұғалжар*<*Мұқалжар (Моқалжар)* оронимі «*аласа, мұқыл, мұқыр жар(тау)*» деген ұғым тудырады демекпіз. Атауға уәж болып тұрған екі белгі бар: бірі – оның мүжілген, ескі тау екені, екіншісі – таудан гөрі жарға ұқсауы.

ОРАЛ – е.м. (қала). БҚО. *Орал* оронимі туралы көптеген көзқарастардың ішінен екеуін екшеп атауға болады: 1) Ғ.Қоңқашпаев пен А.Әбдірахманов келтірген *Орал* қаз. «белдік тәрізді орап, оралып жатқан тау» мағынасы. Таудың оңтүстіктен солтүстікке қарай белбеу (белдік) секілді созылып жатуы бұл пікірге негіз болған. 2) Белгілі топонимист-ғалым А.К. Матвеевтің «таудың әуел бастағы аты – *Арал*, оны башқұрттар өзгертіп, өз тіліне бейімдеп айтады» деген тұжырымы [2; 156]. Бұл тұжырымның Қазақстан-дағы Арал теңізіне қатысы жоқ, Орал тауы басқа тау жүйелеріне жалғаспайтын, Шығыс Европа жазығы мен Батыс Сібір жазығын бөліп жатқан, арал тәрізді жеке тау болған соң, түркілер *Аралтау* атап кетуі мүмкін (арал сөзі тек суға қатысты айтылмайтыны мәлім. М.: Аралтоғай). Аралтауды башқұрттар *Оралтау/Оралтау* түрінде бұрмалап атайды, өйткені башқұрт тілінде *а* дыбысын *о* түрінде айту құбылысы бар. Осы, соңғы пікір, шындыққа жанасады.

СЫРДАРИЯ – өзен. ОҚО. *Сырдария* өзенінің көне атауларының бірі *Инжу* гидронимі екені тарихтан белгілі. С.Г.Кляшторныйдың айтуынша, бұл өзен көне түркі жазба ескерткіштерінде *Йенчу* үгүз «маржанды (жемчужная) өзен» деп аталса, қытай жазбаларында *Чжень чжу-хэ* «река истинного жемчу-га» деп аталған көрінеді. И.Маркварт осы түрік, қытай тілдеріндегі мағынаны парсылар өзгертпей, *Яқсарт* «истинный жемчуг» түріне аударып алғанын дәлелдеп шыққан [11; 189]. Ал О.О. Сүлейменов славян тілдеріне енген түркі сөздерінің қатарына *жемчуг* сөзін де жатқызады. «Өйткені, – дейді ол, – қытай тіліндегі *йенчу* сөзінің нақты этимологиясы болмағандықтан, оның өзі түркі тілінен қабылданған сөз болуы мүмкін» [12; 9].

Біздің ойымызша, ертеде негізінен көшпелілер мекендеген Орта Азия мен Қазақстан далаларында қала аз салынғандықтан және көшпелілер қарым-қатынас жасайтын қалалардың дені *Яқсарт* (Сырдария) бойында моншақша тізіліп орналасқандықтан, ол өзенді түркілер *Инжу* “моншақ, маржан” деп атаған. Сонда *Инжу* гидронимі жай ғана таңба емес, семантикасы бар толыққанды сөз болып шықпай ма?! Топонимнің сөзге жуық болатыны да содан – оны шартты таңба сияқты шексіз ауыстыра беруге келмей-ді. Сол заттың белгілерімен ғана шектеледі. Мәселен, *Сырдария* гидронимі кейін ол өзеннің сырға, бояуға ұқсас сары түсті суына орай берілді деп жүрміз, алайда осы *сыр* сөзінің өзі көне иран тілінде «*інжу*», «моншақ, маржан», деген мағына береді деген пікір де жоқ емес (А.Әбдірахманов, Қ.Өмірәлиев).

Қорыта келгенде, топонимика ғылымын құрайтын ұштағанның (тіл, тарих, география) біреуіне, көбінесе тіл біліміне, артықшылық беріліп жүргенімен, қалған екеуін төмендетуге болмайды. Топоними-каның көптеген мәселелері таза тіл білімі тұрғысынан шешіле бермейді, үнемі экстралингвистикалық зерттеулерге жүгінуге тура келеді. Бұл, өз кезегінде, топонимикамен айналысатын адамның тарихты да, географияны да, олардың құрамдас бөліктеріне дейін жақсы меңгеруін талап етеді. Бір ғана топонимнің этимологиясын ашып көрсету барысында үш сала жарыса араласып отырады.

1. Байтанаев Б.А. *К этимологии гидронима «Арысь» // Шестая конференция по ономастике. – Волгоград, 1989. – С. 65-66.*

2. Жанұзақ Т. *Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.*

3. Кайдар А.Т. *Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс, 2005.*

– 304 с.

4. Бияров Б.Н. *Өр Алтайдың жер-су аттары. Монография.* – Алматы: Жания-полиграф, 2002. – 180 б.

5. Аманжолов С. *Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Учебное пособие. 2-издание, дополненное.* – Алматы: «Санат», 1997. – 608 с.

6. Қашқари М. *Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): Зтомдық шығармалар жинағы/ауд. Егеубай А.* – Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

7. Қазақстанның физикалық географиясы. *Хрестоматия. Құрастырған: Бірмағамбетов Ә.* – Алматы: Атамұра, 2001. – 144 б.

8. Шипова Е.Н. *Словарь тюркизмов в русском языке.* – Алма-Ата: Наука, 1976. – 444 б.

9. Малявкин А.Г. *Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования).* – Новосибирск: Наука, 1981. – 235 с.

10. Бейсенова Ә., Карпеков Қ. *Қазақстанның физикалық географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық.* – Алматы: Атамұра, 2004. – 256 б.

11. Кляшторный С.Г. *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.* – М.: Наука, 1974. – 365 с.

12. Сулейменов О.О. *Тюрки в доистории.* – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.

Резюме

В этой статье изложены собственные мнения автора о семантике и словообразовании некоторых макротопонимов в казахском языке.

Summary

In this article, the author says their own opinions about the meaning of education and some makrotoponims in the Kazakh language.

ЖУРНАЛИСТИКА

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ КИНОСЫ ТАРИХЫН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ: «ҚАЗАҚ ЖАҢА ТОЛҚЫНЫ»

М.Ергебеков – *PhD докторы*

1980-жылдардың соңына таман алғашқы ұзын метражды фильмдері арқылы көрермендер мен кино сыншыларының назарына іліккен жас Қазақ режиссерларының табысы – Олжас Сүлейменов бастаған зиялы қауымның саналы және жүйелі түрде жүргізген еңбектерінің жемісі. Сондықтан да «қайта құру» жылдарында жаңа бір кезеңге кірген Қазақ киносының Қазақ интеллектуалды өмірінің бір бөлшегі болғанын айтуға болады. Осы контекстте қайта құру жылдарынан қазіргі таңға дейінгі Қазақ киносын зерттеген ғылыми еңбектер, әрі осынау жас режиссерларға берген танымдарында, әрі пост-Кеңестік Қазақ киносын периодизациялауға байланысты пікірлерінде бірнеше проблемалы аргументтерді алға тартқан. Бұл аргументтер төменде әр түрлі өлшемдерімен бірге қолға алынады. Сонымен қатар қазіргі заман Қазақ киносына қайта таным берудің жолдары іздестіріледі.

1991 жылдың соңында тәуелсіздігін жариялаған Қазақстанның кино өнері «Қазақ жаңа толқыны» арқылы бастау алды. Олжас Сүлейменовтың ВГИК-ке Сергей Соловьевтың шеберханасында білім алулары үшін жіберген жас киногерлері – Рашид Нұғманов, Серік Апрымов, Амир Қарақұлов, Абай Қарпықов, Дәрежан Өмірбаев және Ардақ Амиркулов – тарапынан түсірілген фильмдер, шет елдердегі кино фести-вальдердің конкурс бағдарламасына қатысқан немесе осы көрсетілім бағдарламасына іліккен Қазақ киносы таихындағы алғашқы фильмдер болды. Негізінде 1988-89 жылдардан бастап фильм түсіре бастаған Соловьевтың шәкірттері әрі кинематографиялық форма және тіл, әрі стильдік тұрғыдан сол кезеңге дейінгі Қазақ (Кеңестік) киносынан, әрі Кеңестік кино эстетикасынан алшақтаған фильмдері арқылы көпшіліктің назарын өздеріне аударған болатынды. Бұл режиссерлардың пайда болуы Кеңестік кино зерттеулерінде жаңа бір ұғымның пайда болуына ықпал етті: «Қазақ жаңа толқыны» (бұдан әрі ҚЖТ). Бұл ұғымның соншалықты табанды болғанын бір шетке қояр болсақ, осынау бір феноменнің расында да болып болмағаны әлі де болса беймәлім.

Алғашында тек қана Қазақ жас режиссерларының *PR* акциясы ретінде пайда болған бұл дискурс, кейіннен кинотанушы ғалымдар мен кино сыншыларының да сөздік қорларына еніп, кең қолданысқа ие болды. Бұл туралы режиссер Рашид Нұғманов пен Ардақ Амиркуловтың айтқан сөздері санадағы сұрақ-тарға аз да болса жауап берер сапада:

«Жаңа толқын термині турасында еш нәрсе ойға оралмайды. Біз бұл идеяны Француздардан ұрлап алдық, бар білетініміз осы. Бұл барынша жеңілтек ой еді. Мұның қашан пайда болғанын айтайын: 1989 жылы болған Мәскеу кино фестивалі кезінде пайда болды. Фестивальге Қазақ киносы ретінде қатысу үшін бірнеше қысқа және ұзын метражды фильмдер алып барған болатынбыз. Фильмдеріміз үшін көңіл аудартар афиша дайындауымыз керек еді. Маған 60x90 өлшемінде алтын түсті қағаз және қара түсті тушь алып келді. Бұған қоса ақ түсті бояу сұрадым. Бояулар арқылы ұшуға дайын тұрған космос кемесінің суретін салуды ойлаған болатынмын. Өйткені Қазақстан дегеніміз не? Космосқа ұшыратын космодром. Алайда осыларға не деп ат берерімді біле алмаған болатынмын. «Гагариннің ұрпақтары» деп айта алмай-мын ғой. Бәрі де әлдеқашан даяр еді: «Француз жаңа толқыны, бірақ Қазақстаннан» деп жаздым. [М.Е.]. Афишаға қосымша ретінде екі жүз шақыру қағазы дайындадық. «Россия» қонақүйінде қонақтаған керекті адамдардың аты жөнін сұрастырып білгеннен соң, есіктерінің астынан бұл шақыру қағаздарын қалдыр-дық. Шақырылған екі жүз адамның ішінен тек жиырмаға жуығы ғана қатысты. Олар өте маңызды адамдар еді. Олар кейіннен осы ұғымды қолдана бастады. Кейіннен алғашқы мақалалар жарияланды. Осылайша жалғасын тапты» (Нугманов, 1993: 8).

«Соловьевтың шеберханасы үшін айтылып жүрген «жаңа толқын» атауы өтіріктен басқа еш нәрсе емес. Қазірді күндерде батыстың кинофестивалдерінен жүлделер алған режиссерлар осы шеберханадан шықты. Алайда біз ол фестивальдерді көрдік, фестивальде фильм жоқ. Бар болғаны осы» (Амиркулов, 1993: 9).

Дәрежан Өмірбаев болса, өзімен жасаған сұхбатымызда ВГИК-тегі студенттік жылдарының тек бірін-ші жылында ғана Соловьевтың шеберханасында білім алғанын, оқу барысында Соловьевпен түсінісе алмауының салдарынан ВГИК-тің кинотану бөліміне ауысқанын айтып өтті. Сондықтан да Өмірбаев өзін Соловьевтың шәкірті ретінде көрмейді.

Алайда, мына бір мәселе көңіл аударарлық ерекшелікке ие: жоғарыда ҚЖТ-на байланысты көзқараста-ры көрсетілген режиссерлардың үшеуі де, және бұл толқынның өзге мүшелері де қазіргі таңда ҚЖТ деген ұғымның қолданысына қарсы шықпауда. Мұның ең бастағы себебі ҚЖТ дискурсының кино маркетингіндегі негізгі ұғым болуынан туындауда. Петер Волленнің де айтып өткеніндей қазіргі таңда «жаңа толқын» термині халықаралық мәдени маркетингке жаңа өнімдерді

тартатын және олардың бұл нарыққа енуін жеңілдететін бір термин ретінде қолданыс табуда (Қрз., Jameson, 1992: 119-120).

Аталмыш ұғымның ғылыми-академиялық қоғам тарапынан қолданыста болуы да екінші бір себеп. Ғылыми еңбектерде ҚЖТ-ның бар екенін айтып өтетін, алайда оған ұстанымды түрде анықтама бере алма-ған шет елдік еңбектер бар. Эндью Хортон мен Майкл Брашински (Horton & Brashinsky, 1992: 238-239), ҚЖТ-ның Рашид Нұғмановтың «Ине» атты туындысынан бастау алатынын айтып өтеді. Олардың ойын-ша Александр Баранов, Бақыт Қилыбаев, Абай Қарпықов және Серік Апрымов сынды режиссерлар – немесе Хортон мен Брашинскидің өз сөзімен айтар болсақ «Қазақтың бұл жабайы жігіттері» – өз фильм-дерінде секс, жасанды және видео эстетикасы қолдана отырып және бір біріне көмектесе отырып фильм түсіргендіктері үшін ҚЖТ қалыптасқан. Байқап отырғанымыздай, Соловьевтың өзге шәкірттері бұл тізім-де жоқ және Баранов пен Қилыбаев «Ине» атты фильмнің сценарийін жазғандары үшін тізімге алынған. Бұл тақырып бойынша екінші бір негізі жоқ пікірді Анна Лаутон алға тартуда. Оның ойынша ҚЖТ-ның Соловьевтың шәкірттері қалыптастыруда және бұл режиссерлар Қазақфильм кино студиясының жанынан ашылған Әлем бірлестігінің негізгі режиссерлары болып табылады (Lawton, 1992: 184). Ал негізінде олай емес еді. Бауыржан Нөгербектің де айтып өткеніндей 1980-жылдардың соңына таман мемлекеттік бюджет арқылы фильм түсіру үшін және жекеменшік кино студиялармен бірге қосылып фильм түсіру үшін Қазақфильм кино студиясы Мираc және Әлем болып екіге бөлінген болатынды. Бұл бөлініс жәй ғана механикалық бөлініс еді және режиссерлар мен сценаристтер бірінші студиядан екінші студияға жиі-жиі ауысып отырған болатынды. Мысалы Лаутонның ҚЖТ-ның тізіміне қосқан Серік Апрымовтың «Қиян» атты фильмінің түсірілімі Әлем бірлестігінде басталып, Мираcта біткен болатынды (Қрз., Нөгербек, 2007а: 300). Лаутон, Соловьевтың шәкірттерінің ҚЖТ-ның қалыптастырғанын айта отырып, жасаған ҚЖТ тізіміне Талғат Теменов және Қалыбек Салықов сынды Соловьевтан білім алмаған режиссерларды да қосады. (Lawton, 1992: 187). Гәнүл Дөнмез-Колин болса ҚЖТ-ге 1991 жылы Рашид Нұғмановпен бол-ған сұхбатында Нұғмановтың айтуына қарай отырып анықтама береді: «ҚЖТ – пост-қайта құру кинематографы болып табылады. Бұл фильмдер, Қазақ, Орыс және тағы басқа этникалық кімдікке ие жас буын-ның (генерацияның) өзара жаңа қатынастары мен жаңа әрекеттері жайында әңгіме қозғайды. Бұл фильм-дерде идеология мен саясат жоқ. Әрбір режиссер өз сценарийін жазады. Шектеу жоқ». Бұл сөздердің иесі Рашид Нұғманов болса да Дөнмез-Колин, ҚЖТ-ның алғашқы фильмі болып саналатын «Ине»-нің сценарийін режиссер жазбағаны турасында ешбір пікір білдірмеуде. Сонымен қатар ҚЖТ тізіміне Қазақстан-дық барлық жас буын режиссерларды қосуда (Dönmez-Colin, 1997: 115-118).

Шет елдік еңбектерде болғанындай Қазақстандық ғылыми-академиялық еңбектерде де Қазақ киносы проблемалы аттарға және периодизациялауларға толы. Мысалы, 1990 жылдардың басында ҚЖТ ретінде тек қана Соловьевтың шәкірттері білінер болса, кинотанушы Гүлнара Абикеева тарапынан құрастырыл-ған Евразия кино фестивалінің каталогында 1988-1998 жылдары арасында түсірілген фильмдердің барлы-ғы дерлік ҚЖТ-ның екінші бір аты болып табылатын «Қазақ Жаңа Киносы» (бұдан әрі ҚЖК) деген атпен қолға алынған. Бұл жағдайды сынға алған кинотанушы Бауыржан Нөгербек, Соловьевтың шәкірті болма-ған режиссерларды да ҚЖТ деп қолға алуда (Нөгербек, 2008: 270). Басқаша айтар болсақ, Қазақстандық кинотанушалар ҚЖТ мен ҚЖК-ні бір мағынада қолдана отырып, бұл жаңа кино немесе толқын ретінде есептелінген режиссерлардың фильмдерінің ағым немесе қозғалыс болуы үшін белгілі бір критерге ие болып болмағанын ұстанымды түрде тергемеген. Олар үшін кинематографияға бірдей уақытта бастаған жаңа бір буын, немесе басқаша айтар болсақ бірдей ойлайтын және құбылыстарға бірдей қарайтын, бағалайтын жаңа бір буын, оларға «жаңа толқын» деп атау үшін маңызды себеп. Абикееваның пікірінше ВГИК-те Сергей Соловьевтың шеберханасын бітірген жас режиссерлар тек қана бір топ адам емес, сонымен қатар бірдей ойлайтын топ еді. (Абикеева, 2001: 260). Бұл жерде мынаны айтып өткен жөн: Қазақстандық кинотанушылардың ұстанымдары барынша пост-колониалдық ұстаным. Олар үшін Қазақ режиссерларының – да – бір «жаңа» нәрсе жасай алуы өте маңызды. Батыстық кинотанушылар үшін ҚЖТ, фильмдеріндегі экзотикалық көріністердің салдарынан бар. Жоғарыда да көргеніміздей Хортон мен Брашинскидің ҚЖТ-ын «Қазақтың жабайы жігіттері» деп бағалауларына осы тұрғыдан қарап болсақ «маңызды мағынға» ие боларын байқауға болады.

ҚЖТ-ның периодизациясы да өте проблемалы, қай фильмнің бұл толқын танымына үйлесімді болаты-нын білу өте қиын. Басқаша айтар болсақ Соловьевтың шәкірттері мен олардан басқа жас режиссерлар-дың стильдік ұқсастықтары және бір кезеңді бастан өткерулері ҚЖТ-ның расында да бар болғанын барынша проблемалы жағдайдың ішіне соғуда. Мысалы ҚЖТ-ның 1988 жылы Рашид Нұғмановтың «Ине» атты фильмі арқылы басталғаны айтылуда. Ал дәл сол жылы Қалыбек Салықовтың – өзі Соловьев-тың шәкірті емес – көрсетілімге түскен «Балкон» атты фильмі «Ине»мен бірдей эстетикалық талғамға ие болумен қатар, стильдік паралелдіктерге де ие. Тіпті тақырыптың ұқсастығын айтуға да болады: «Ине»де Кеңестік жастардың арасындағы мафия және наркомания

мәселесі көтерілсе, «Балкон»да 1950 жылдарда-ғы Алматы жас жеткіншектері арасындағы мафия және наркомания мәселелері тілге тиек етілген.

ҚЖТ-ның ең маңызды режиссераның кім болғаны туралы сұраққа берілген жауаптар арасында да түсініспеушіліктің болғаны ашық. Мысалы Абикееваның (2001: 83) көзқарасы бойынша ҚЖТ-ның көшбасшысы Рашид Нұғманов пен Серік Апрымов болса, Бауыржан Нөгербек (2007b: 81) үшін Дәрежан Өмірбаев пен Амир Қарақұлов.

ҚЖТ-ның расында да бар болғанына байланысты күмәннің – ҚЖТ ұғымын қолданғанына қарамастан – Нөгербектің өзінде де бар екені ашық. Бұл кино «қозғалысының» өзегі болып табылатын Соловьевтың шәкірттерінің бір бірінен өте өзгеше эстетикалық талғамдары мен түсініктері, ортақ емес стильдік ерекшеліктері Нөгербектің назарынан тыс қалмаған. Оның айтып өткеніндей Ардақ Амирқұловтың «Отырардың күйреуі» және «Абай» атты фильмдері эстетикалық, өнерлік және формалық тұрғыдан Серік Апрымовтың «Қиян», «Ақсуат» атты фильмінен, Дәрежан Өмірбаевтың «Кардиограмма», «Киллер», немесе Абай Қарпықовтың «Фара» атты фильмінен барынша өзгеше. Рашид Нұғмановтың кинематогра-фиялық әлемі Серік Апрымовтан да, Абай Қарпықовтан да, Дәрежан Өмірбаевтан да, Ардақ Амирқұловтан да және Абай Қарақұловтан да өзгеше. Мұның терісін де айтсақ болады (Нөгербек, 2008: 270-271).

Жоғарыда айтылған себептерге байланысты, басқаша айтар болсақ ҚЖТ жаңылтпашынан құтылу мақсатында қайта құру кезеңінен бері Қазақ киносына қарапайым түрде «заманауи Қазақ киносы» (бұдан әрі ЗҚК) деген атпен аталуын ұсынамын. ЗҚК – «қайта құру» мен «жариялық» кезеңдерінде пайда болған; тәуелсіздік жылдарында орныққан; Қазақстан мен Қазақ қоғамының жадында қалған оқиғаларды қайта жандандырған; Қазақ мәселесін көтерген; тарихи өткен шаққа қайта қараған; шетте, ұмытылып қалып қойған Қазақ ауылдарын көрсеткен; қоғамның моральдық мәселелерін тілге тиек еткен; Екінші Дүнежүзілік Соғысынан кейінгі Кеңес киносында жиі-жиі көрсетілген сұлу панорамалар мен көріністерге және бақытты қоғам аңызына қарсы шыққан немесе осыларды қиратқан; Кеңестік дәуір тұсында «халық жауы» атанған зиялы қауымды қаһарман ретінде көрсеткен пост-колониалдық және пост-Кеңестік кино болумен қатар; Кеңес киносынан эстетикалық және стилистикалық тұрғыдан алыстаған және Европа киносы эстетикалық канондарына қарай бет бұрған; сондықтан да гибридтік ерекшелікке ие қазіргі заман Қазақ киносын суреттеу үшін ақылға қонымды бірден бір термин болып табылады. Бұл жағдайлар бар күшін сол кезеңдегі қоғамдық психологиялық жағдайлар мен идеологиялық өзгерістерден алды. Қайта құру мен жариялық кезеңінен кейін Қазақстанның тәуелсіздік алуы, ЗҚК-на 1980 жылдардың соңы мен тәуелсіздік жалдарындағы қоғамдық мәселелерді көртеруіне бірден бір себеп болды.

ЗҚК тізіміне Олжас Сүлейменовтың демеуімен алғашқы фильмдерін Соловьевтың шеберханасында түсірген Соловьевтың шәкірттерімен қатар, Сүлейменов тарапынан көмек көрген Сатыбалды Нарымбетов, Дамир Манабаев, Ермек Шынарбаев, Талғат Теменов, Аманжол Айтуаров, Болат Қалымбетов, Қалыбек Салықов, Александр Баранов және Бақыт Қилыбаев ж.т.б. 1980 жылдардың жас буын режиссерларын да қосқанымызды есте сақтауымыз керек.

ЗҚК – жоспарланған бір еңбектің нәтижесі. 1980-жылы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Кинематографтар Одағы (бұдан әрі КО) бірінші секретары болып тағайындалған Сүлейменов, 1981 жылы жазған «Қозғалысқа көшу үшін келдік» атты мақаласында сол жылдардың Қазақ мәдениетінің барлық саласында – кейбір алаңдардың жаңа ғана туылып келе жатқанына қарамастан – өрлеу кезеңі болып жатқанын және 19-ғасыр мен 20-ғасырды бір уақытта бастан өткеріп жатқанын айтып өткен. Оның ойынша 1980-жылдардың басындағы Қазақ киносы барынша артта қалып қойған болатынды, сондықтан да қозғалысқа көшуі керек еді (Suleimenov, 1990: 301). Өкінішке орай бұл мақаласында көбіне Қазақ әдебиетіне тоқталып өтіп, Қазақ киносы үшін не жасайтынын, не жоспарлағанын айтпаған. Алайда мақаланың атынан да көрініп тұрғандай, ол – қозғалысқа көшуді мақсат еткен болатынды. Бұл контекстте ЗҚК-сын жоспарлы түрде ортаға қойғанын, басқаша айтар болсақ Қазақ киносы тарихында жаңа бір бет ашатын киногерлер жетілдіруді жоспарлағанын айтуға болады. Төмендегі сөздерінде бұл мақсатта нелер жасағанын тілге тиек етуде:

«1980-жылы Қазақ КСР Кинематографтар Одағы бірінші секретары болып сайландым. Қызметімнің алғашқы күндерінен бастап кадр даярлауды ойлана бастадым. ВГИК жыл сайын (Қазақстандық, М.Е.) бітірушілерге дипломдар беретін. Қазақфильм кино студиясында елуге жуық режиссер жұмыс істейтін, алайда ешкім фильм түсірмейтін. Демек, маман даярлау жүйесінде бір кемшілік бар еді. ВГИК-ке мектеп бітірген жастар баратын... Кинематографтар Одағында екінші режиссер курстарын ашып, газеттерде хабарландыру жасадық. Мұның артында ондаған жастар осы курсқа жазылды. Университетті бітірген кез келген жас маман бұл курсқа қабылданды. Әр сейсенбі күні түске дейін әрі қарапайым халық үшін, әрі өнерлік сапасы жоғары элита үшін түсірілген фильмдерді көрдік. Түстен кешкі мезгілге дейін бұл фильм-дерді пікірталасқа аштық. Осылайша бір ай

өтті. Мен (Қазақ) Мемлекеттік кинематография комитетіне (Госкино) төраға болып тағайындалғанға дейін... Мұндай бір шешімнің қабылдануының негізгі себебі Госкиноның Кинематографистер Одағына қарағанда ақшасының көп болуы еді. Осылайша маман даярлаудың келесі сатысына көтерілдім. Курсқа қатысушылар арасыдағы ең талаптыларына 3 минуттық фильм түсіруге жағдай жасадым. Курсант, фильмнің сценарийін өзі жазып, өзі режиссер болумен қатар, актерлар және оператормен жұмыс жасап, музыканы да өзі шешті. Отызға таяу 3 минуттық фильмдер... Бұл дегеніміз 1 жарым сағаттық экран уақыты. Яғни, 1 ұзын метражды фильмнің қаражатын жұмсадық, алайда отызға жуық режиссердың потенциалын сынап көрдік. Олардың ішінен кейбірінің дарынды екенін байқадық. Дұл дарын кейіннен шеберлікке ұласуы мүмкін еді. Оларға жиырма минуттық фильм түсіруге жағдай жасадым. Шарттар бұрынғыша. Қателеспесем олардың ішінен тоғызы жаман емес фильмдер түсірді. Бұларды ВГИК-ке кино режиссеры білімін алу үшін жіберуге болатын еді. Яғни, осылайша ВГИК-ке бір мектеп бітірушісі емес, университет түлегін, жалпы мәдени деңгейі жоғары, фильм түсіру процесін талдай алатын және әдеби бейнелерді экранда көрсете алатын жастарды жіберуде едік. Режиссер кандидаты алғашқы кино білімін кино студиясында алуы керек. Сценаристтермен байланысқа түсе отырып, фильм түсіру алаңдары мен монтаждау бөлмелерінің ауасын жұтулары керек. Бұл өнерлік сынақтан өткеннен кейін бұдан кейінгі баспалдаққа шықтық. Осындай нәтиже шығарған едік. Бұл пікірімді КСРО Госкиносының төрағасы Филип Ермашпен бөлістім. Ол да демей көрсетіп, ВГИК-те Сергей Соловьевтың басқаруында Қазақтар үшін курстың ашылуына рұқсат берді» (Сүлейменов, 2009).

Үш минуттық қысқа метражды фильм түсірген болашақ режиссерлар ВГИК-ке Соловьевтың шеберха-насынан білім алу үшін кеткен болса, кейбір жас мамандар Қазақфильм кино студиясында жұмыс істей бастаған болатынды. Рашид Нұғманов сұхбаттарының бірінде Олжас Сүлейменовтың 1983-жылы Қазақ Госкиносынан шығып, оның орнына Қанат Саудабаевтың келгенін, Саудабаевтың Сүлейменовтың жоспарын жалғастырып, 1984-жылы ВГИК-ке жіберілгендіктерін айтып өтеді. Мұнымен қоса Нұғманов, Павел Лебешев, Анатолий Васильев және Сергей Бодров сынды Соловьевтан басқа да киногерлерден дәріс алғандықтарын айтып өтеді. Соловьевтың шәкірттері 1987-жылы дипломдық жұмыс үшін Қазақстан-ға келгендерінде сол кезеңде Қазақфильмді басқарып отырған Сламбек Таукелов пен студияның бас суретшісі Мұрат Ауезовтан демей көріп, жас режиссерлар өз фильмдерін түсіру үшін барлық мүмкіншіліктерге ие болады (Kudabayeva, 2008).

1980-жылдардың жас режиссерлары жоғарыда аты аталып өтілген Мәскеулік киногерлерден басқа Сүлейменов пен Ауезовтың шақыртуымен Қазақфильм кино студиясында жұмыс істейтін Алексей Герман және Светлана Кармалита сынды сол кезеңдегі Кеңес киносының ең маңызды адамдарынан да сабақ алды (Abikeeva, 2001b: 253-257; 2003: 36-38). Көріп отырғанымыздай 1980 жылдардың соңында Қазақ киносында пайда болған бұл феномен жоспарланған және жүйелі түрде дамыған бір жұмыстың нәтижесі. Бұл жерде Сүлейменов, Саудабаев, Ауезов және Таукеловтардың көмектері – олардың мемлекеттік қызметкерлер екенін ойымызда сақтай отырып – КСРО-ның соңғы жылдарындағы Қазақ КСР-ның мәдени саясатын да көрсетуде. Сондықтан да ЗҚК-ның жоғарыда аты аталып өтілген зиялы қауымның мемлекеттің оларға берген құзыретін дұрыс жолда пайдаланып, жасаған еңбектерінің нәтижесі ретінде 1980-жылдардың соңына таяу Қазақ зиялы өмірінің бір бөлшегі ретінде қалыптасқанын және бұл режиссерлардың тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақ киносының формасының пайда болуында маңызды роль атқарғандықтарын айтуға болады.

1. *Абикеева Г. (2001). Кино Центральной Азии: 1990-2001, – Алматы: IREX.*

2. *Абикеева Г. (2003). The Heard of the world: Films from Central Asia. Dana Zhamanbalina-Mazur & Jonathan Mazur (ауд.). – Алматы: Tengizchevroil, Kazakhfilm, SKIF, Kino Firm.*

3. *Амиркулов А. (1993). “Новая волна: Сами о себе.” Азия Кино, 1: 9.*

4. *Dönmez-Colin, Gönül (1997). “Kazakh ‘New Wave’: Post-Perestroika, Post-Soviet Union.” Central Asian Survey 16(1): 115–118.*

5. *Horton, Andrew ve Brashinsky, Michael (1992). The Zero Hour: Glasnost and Soviet Cinema in Transition. Princeton: Princeton University Press.*

6. *Jameson, Fredric (1992). The Geopolitical Aesthetic. Bloomington, Indiana: University of Indiana Press.*

7. *Кудабаева, Маржан (2008). “Рашид Нугманов: Кино без зрителя не входит в мои планы.” Лутер, 14-Тамыз. <http://www.liter.kz>*

8. *Lawton, Anna (1992). Kinoglasnost: Soviet Cinema in Our Time. Cambridge ve New York: Cambridge University Press.*

9. Ногербек Бауыржан (2007а). «Кино Казахстана: Быть или не быть?» // На экране Казахфильм. Алматы: RUAN. 297–311б.
10. Ногербек Б. (2007б). «Фильмы Олжаса Сулейменова» // На экране Казахфильм. Алматы: RUAN. 77–82б.
11. Ногербек, Бауыржан (2008). Экранно-фольклорные традиции в Казахском игровом кино. Алматы: RUAN.
12. Нугманов, Рашид (1993). «Новая волна: Сами о себе» (Novaya volna: Sami o sebe / Yeni Dalga: Kendimiz Hakkında). Азия Кино, 1: 8.
13. Suleimenov, Olzhas (1990). «We Have Come to Act.» // *The Soviet Multinational State: Readings and Documents*. Martha B. Olcott, Lubomyr Haida ve Anthony Olcott (құраст.). Нью-Йорк: M.E. Sharpe. 298–303б.
14. Сулейменов, Олжас (2009). «Сотри случайные черты.» // Литер 6-Мамыр. <http://www.liter.kz/>

Резюме

Успех первых фильмов молодых Казахских режиссеров в конце 1980-х годов является результатом совместной, систематической и сознательной работой казахской интеллигенции под предводительством Олжаса Сулейменова. Таким образом, можно сказать, что казахское кино, которое вступило в годы перестройки в новый период, было на самом деле частью казахстанской интеллектуальной жизни. В этом контексте, начиная с этого периода появились новые научные исследования о современном казахском кино, которые ввели некоторые проблемные аргументы о описании этих молодых режиссеров, а также об периодизации постсоветского казахского кино. В этой статье будут рассмотрены эти аргументы и различные аспекты пересмотра концепции современного казахского кино.

Summary

The success of the first feature films of young Kazakh directors at the end of 1980s is the result of collaborative, systematic and conscious work of the Kazakh intelligentsia and especially Olzhas Suleimenov among them. Therefore, it can be said that the Kazakh cinema which entered a new period in the years of Perestroika was actually part of the Kazakhstanian intellectual life. In this context, since Perestroika academic studies on the contemporary Kazakh cinema some problematic arguments were introduced in describing these young directors, as well as about their periodization of post-Soviet Kazakh cinema. This article will discuss these arguments and different aspects for redefining the contemporary Kazakh cinema.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РК

Л.А. Бугенова – к.ф.н., доцент,
М.Тынышпаева – КазАТК им. М.Тынышпаева

Евразийский дух казахстанского геополитического положения позволяет ему выйти на широкий простор рыночных отношений мирового цивилизованного пространства. Рыночные отношения в основном характеризуются товарооборотом, как между странами, так и внутри страны, который в свою очередь продвигается при помощи рекламы. Реклама является необходимым условием продвижения товара к покупателю, торговое предложение должно быть облачено в такую форму, которая бы увлекла и убедила потенциального покупателя в необходимости приобретения данного товара.

Реклама имеет богатую историю становления в Казахстане, от простых лозунгов, до продуманных, культурно обусловленных, безусловно, четко продуманных роликов и текстов. Социально-экономические изменения в жизни казахстанского общества, обусловили повышение внимания к рекламе. Рекламные тексты, слоганы, ролики и т.п. стали неотъемлемой частью повседневной жизни общества.

Смещение акцентов к проблеме функционирования языка в общественных сферах, а также усиление интереса к прагматической (воздействующей и, вследствие этого, регулирующей поведение) стороне языка, диктуют необходимость изучения современных рекламных текстов. В последнее время изучение рекламных текстов осуществляется лингвистическими дисциплинами, в их числе лингвостилистика, психолингвистика, теория коммуникации, функциональная стилистика, социолингвистика, риторика, теория речевых актов, семиотика и т.д.

В период с 1991 по 2007 гг. в рекламе Казахстана культурная и психо-социальная составляющая не учитывалась. Рекламный текст передавался в том виде, в котором его присылала компания-заказчик рекламы, зачастую с ошибками и неточностями. Переводчика рекламного текста на государственный

язык ставили в жесткие временные рамки (5 минут), искажали записанный на слух текст (не носитель языка). Во главу угла ставился закон о Рекламе, где четко прослеживалась необходимость публикации, реализации рекламного текста на двух языках, в том числе на государственном.

Целью нашей работы является определить уровень функционирования государственного языка в рекламных текстах Республики Казахстан. Объектом нашего исследования являются рекламные тексты различных типов, некоторые из которых были созданы на английском языке и затем переведены на казах-ский язык, в большинстве случаев посредством русского языка.

Возьмем за основу следующее определение: «рекламными называют газетные, радио- и телетексты, объединяемые комплексной коммуникативной установкой, в которой сплавляются информационная, оценочная и побуждающая функции» [Кара-Маза 2001: 166]. Однако уделяя основное внимание вербальной стороне рекламы, мы не можем рассматривать рекламу в отрыве от ее невербальной составляющей, которая во многом способствует восприятию рекламы.

В ходе анализа рекламных текстов необходимо обратить внимание на недостаточно полное отражение языковой, коммуникативной, воздействующей функций текстов на государственном языке. В связи с тем, как мы и описали выше, рекламные тексты на государственном языке основной своей массой представляют переводы с русского языка, то при переводе можно выявить следующие недостатки:

1. Оставление без внимания культурной составляющей языка рецепиента:

а) рекламный текст мобильной связи компании PATHWORD «Жума 13TH осындай дыбыс бар – Пятни-ца 13TH ест такая буква» (реализованный в 2007 году сотовым оператором PATHWORD). В данном тексте особо выделяется число 13 с английской приставкой «TH», присутствующее в английском варианте «thirtieth», и полностью отсутствующее в русском и казахском вариантах. В английской культуре данное число является числом неудачи и чего-либо сверхъестественного, а сочетание тринадцатого числа с пятницей удваивает мистический характер этого понятия с отрицательной семантикой. В русском языке можно проследить наличие данного семантического смысла, отраженное в используемых устойчивых сочетаниях речи, таких как: «чертова дюжина», «пятница тринадцатое».

В казахской языковой картине мира отсутствует такая реалья, отражающая отрицательный контекст пятницы и тринадцатого числа. Издревле казахи почитали число семь: жеті қазына – семь сокровищ, жеті ырыс – семь богатств, жеті жарғы – семь законов Тауке хана, жеті ата – семь колен между которыми нель-зя было родниться, так они считались близкими родственниками и имеет положительную коннотацию. Цифра тринадцать в сознании казаха воспринималась в качестве ступени (перехода) в завершении одного периода в жизни человека, и начала другого – «мушел жас». Мушел жас – очень важное понятие в казах-ских традициях, которое является значительным периодом в жизни человека. Так как летоисчисление – жыл кайыру традиционно производилось двенадцатилетним циклом и был удобен для определения и расчета возраста людей, то окончание 12 лет и начало нового витка в жизни человека воспринималось как время переходное, год испытаний, когда необходимо быть предельно осторожным, быть щедрым.

Религиозная культура мусульман предписывает проводить пятницу в молитве, воспринимается как день отдохновения, почитания умерших, день молитвы, день посещения мечети, духовного обогащения. Считалось, что в пятницу необходимо с утра посетить мечеть, воздать хвалу Аллаху, испечь в память умершим лепешки, т.е. духовно очищаться, поэтому пятница в сознании казаха никак не ассоциируется с мистикой, несчастьями и т.д.

Рассмотрим лексическое содержание текста. Рекламодатель счел правильным представить «Жума 13TH осындай дыбыс бар – Пятница 13TH ест такая буква» текст в котором, английский специалист пытался заострить внимание на слове PATHWORD – «путеводное слово», а в тексте, как на казахском, так и на русском языках представлено совершенно иначе: в казахском тексте представлено словом «дыбыс» – звук, а в русском были обыграны совершенно неуместные английские буквы TH и передано словом «буква», что совершенно неточно передает основной смысл слогана (рекламного текста). Текст потерял свою изначальную игру слов, превратившись в удобную форму для чтения, но никак не воздействия. Таким образом, данный пример отражает столкновение культурных концептов столь различных культур, как казахская и английская культуры. И все же проблема непереводимости или адекватной передачи, возможности передачи тонкостей культурного смысла, а так же уметь передать дух исходного языка, актуальна в наше время и тесно связанна с понятием межкультурной компетентности.

Таким образом, мы видим отсутствие необходимого влияния данного рекламного текста на реципиента-казаха. Многие опрашиваемые просто не понимали данный рекламный текст, зачастую просто не обращая на него внимания.

б) рекламный ролик компании реализующей шоколад «Sneakers» – «...Поцелуй меня в пачку. Голоден. Съешь «Sneakers» – ...Пачкамды сүй. Ашсын ба? «Sneakers» же» (2009 г). Озвученный на государственном языке текст звучит органично, однако предложение «Пачкамды сүй» ставит в тупик реципиента, рождая вопрос «О какой пачке идет речь», так как специальное платье, одеваемое балерина-ми не имеет культурной реалии в казахском языке, не имеет образа. В связи с этим в сознании реципиента возникает образ упаковочного материала и текст теряет свое значение. Переводческая компания отказывалась переводить данное предложение, однако компания-заказчик без согласия переводческой компании все же внесла это предложение в рекламный ролик, поступаясь в данном случае с воздействующей функцией языка на носителя государственного языка.

в) Реклама «Детского мира» при помощи ролика на 31 канале: «А я пойду в школу для принцесс. Мой папа – типа граф» – «Мен ханшайымдардың мектебіне барамын. Менің әкем – типа граф». В русском варианте рекламного текста обыгрывается омофоны: «типа граф» и «типограф». В казахском языке данная игра слов теряет свою остроту, так как разговорная форма «типа граф» не может быть переведена на казахский язык. В данном случае переводчику было необходимо найти культурно обусловленный эквивалент, или же полностью изменить рекламный текст.

2. При передаче на казахском языке рекламных текстов приходится сталкиваться с лакунами, отражающими специфику национальных культур. Здесь наблюдаются явления двух противоположных типов: буквальный перевод и адекватный перевод. Если в начале преобладали переводы первого типа, то в последнее время наблюдается тенденция к поиску адекватного воздействия рекламной информации на потенциального потребителя, в том числе и адаптации к его мировосприятию.

Например, реклама пива «Ең қымбат қақпаққа ІЗДЕУ салынады (сүйіншісі 100000 тенге) – объявлен РОЗЫСК самой дорогой крышки (награда 1000000 тенге)», где слово *сүйіншісі*, является культурно обусловленной реалией, используемой ранее казахами для награждения за хорошую вещь. Переводчик использовал это слово для того чтобы усилить воздействие рекламного текста на реципиента, так как у казаха данное слово вызовет положительную реакцию и ради *сүйіншісі* реципиент, в этом случае мужчина будет стремиться купить именно эту продукцию.

Так же мы можем говорить о рекламе «Көшбасшы бол! – Будь лидером!», где возрождена ставшая архаизмом реалия *көшбасшы*, которая имеет смысл «человек, которой ведет за собой кочевье, знает дорогу к новым пастбищам, глава кочевья, старейшина». Теперь же это слово используется почти во всех случаях для воспроизведения члова *лидер*.

Подобное мы наблюдаем в рекламном тексте магазина Sulpak: «Өз сыбағанан құр қалма – Не упусти свой шанс», где очень удачно использована реалия казахского языка, как «сыбаға», определенная вещь, предмет причитающийся человеку в гостях, в особых случаях.

3. В Казахстане языковое выражение рекламных текстов характеризуется главным образом функционированием казахского и русского языков, однако влияние трехязычия отражается и на рекламе. Это проявляется в появлении английских надписей: Live`s good!, PASSWORD, EXCESS, Touching tomorrow, lounge bar и т.д.

1. Рекламный лозунг магазина «Promenad» «Жаңа жылдық жеңілдіктер – Рождественские скидки» (растяжка по проспекту Абая угол улицы А.Байтурсынова). В казахской культуре существуют в наше время остаточные ценности «советской культуры», одной из них являются праздники, в том числе и Новый год, так как «новый год», новая жизнь в казахской культуре зарождалась и начиналась весной, который празднуется сейчас в общепринятое время 22 марта и имеет специфичное название «Наурыз тойы». Религиозно-культурной реалии «рождество» в казахской культуре нет, однако она отличается и у христиан и католиков. Первые празднуют рождество после празднования официального праздника Новый год, тогда как вторые празднуют этот праздник до Нового года 25 декабря и называется он «Мету Х-mass». Переводчик в этом случае сознательно элиминирует культурную лакуну «рождество», для достижения прагматической цели текста, воздействие на реципиента.

2. Используются (наследие советской культуры) пословица «Храни честь с молодуду». «Өз Зухелінді сакта – Храни свой Зухел с молодуду»

3. А также используемую в рубричной рекламе фразу при продаже или безвозмездной передаче животных (котят, собак и др.) «Тек жақсы қолға береміз – Отдадим в хорошие руки».

Интерпретация рекламного материала и описание тех выразительных средств, которые используются в текстах влияния, требует обращения к терминам “массовое сознание”, “обыденное сознание” и отдельную тему для рассмотрения данной проблемы. Необходимость интерпретации

рекламного материала обусловлена тем, что рекламный текст призван воздействовать на всю аудиторию, а значит, должен использовать вербальные и невербальные средства, апеллирующие к структурам сознания, являющимся общими для людей, живущих в данном культурном социуме. Реклама использует ценности в качестве культурных ориентиров, с которыми определённым образом соотносят рекламируемый товар. Символы, обладающие традиционно признанными в данном обществе значениями, помогают реализовать прагма-гический потенциал рекламного сообщения.

Рекламный текст являясь одним из средств воздействия на человека, также является предметом непря-мой коммуникации, то есть как воздействующий на уровне воспроизведенного письменно коммуникатив-ного текста. Воздействие рекламного текста может быть нарушено из-за «шумов» и других факторов – неприятие культурных реалий задействованных в рекламе. Под «шумом» зачастую подразумеваются физические, внутренние и ментальные преграды; где физические: плохое зрение, нарушение слуха, искажение рисунка; внутренние – плохое самочувствие, отсутствие интереса; ментальные – предрассудки и предубеждения.

Рекламный текст как и любые другие типы текстов по всей видимости, будут еще долго предметом исследования лингвистов и переводчиков, специалистов по межкультурному общению. Чтобы избежать ошибок при переводе текстов подобного типа, следует, вероятно, выработать как общие рекомендации, так и рекомендации частного характера, связанные с конкретными языками.

1. Тарасов Е.Ф. *К построению теории межкультурного общения // Языковое сознание: формирование и функционирование.* – М., 2000.

2. Кара-Мурза Е.С. *“Дивный новый мир” российской рекламы: социокультурные, стилистические и культурно-речевые аспекты // Словарь и культура русской речи.* – М., 2001.

3. Пименова М.В. *Семиотика ментальных концептов // Семиотические проблемы лингвистики.* – Кемерово, 1998.